श्रीमन् महाभारत

(मराठी भा।षांतर)

आश्वमेधिक पर्व (१४ वे पर्व) –

आश्वमेधिकपर्व १४

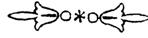
अश्वमेधपर्व १. पृष्ठें ४११–४३४.

अनुगीतापर्व २. पृष्ठें ४३६–५७४.

ब्राह्मणगीता. पृष्ठें ४४७–४६९.

आश्रमवासिकपर्व १५. पृष्ठें ५७४–६३६.

आश्वमेधिक पर्व १४.

अध्याय १ ला.

[१. धृतराष्ट्राचा भीष्माविषयीं शोक].

(१) वैशंपायनः—राजा, भीष्माची उत्तरक्रिया केल्यावर युधिष्ठिर धृतराष्ट्राला पुढें करून गंगानदी उतरून पलीकडे गेला. तिकडे गेल्यावर दुःखाश्रूंनीं त्याचे नेत्र भरून गेले आणि व्याधाचा बाण लागून हत्ती पडावा, तसा तो गंगेच्या तीरावर धाडकन् पडला. तेव्हां कृष्णाच्या सांगण्यावरून भीमानें त्याला धरिलें व कृष्णहि 'धर्मा, असें करूं नको रे' असें त्याला म्हणाला. भूमीवर पडून दुःखानें दीर्घश्वास टाकीत असलेल्या त्याच्याकडे तेथें जमलेले राजे वारंवार पाहूं लागले. दीन होऊन गलितधैर्य झालेल्या त्याला पहातांच पांडवांना पुनः अत्यंत वाईट वाटलें. तेव्हां पुत्रशोकानें तप्त झालेला अंधळा धृतराष्ट्र त्याला म्हणाला, "युधिष्ठिरा, ऊठ आणि आपलें पुढील कर्तव्य कर. हें पृथ्वीचें राज्य क्षात्रधर्माला अनुसरून तूं जिंकिलें आहेस, आतां आपल्या बंधूंसह इष्ट भोगांचा उपभोग घे. धर्मा, तुला आतां शोक करण्याचें कारण काय तें मला समजत नाहीं. अरे शोक कोणी करावयाचा असेल, तर तो मीं व गांधारीनें. स्वप्नांत मिळालेलें धन जागें झाल्यावर जसें दिसत नाहीं, तसा प्रकार होऊन आमचे शंभर पुत्र नष्ट झाले. हितोपदेश करणाऱ्या महात्म्या विदुराचें सुज्ञपणाचें म्हणणें मीं ऐकिलें नाहीं, त्यामुळें मज दुर्मतीला मोठा खेद वाटतो. दिव्य दृष्टीच्या धर्मशाली विदुरानें मला सांगितलेंच होतें कीं 'दुर्योधनाच्या अपराधामुळें आपलें कुळ नष्ट होईल. कुळाचें कल्याण व्हावें अशी इच्छा असल्यास मीं सांगतों तसें कर, म्हणजे मंदबुद्धि सुयोधनाला, तसेंच कर्ण व शकुनि यांना मारून टाक, त्यांचें तोंडहि कोणाच्या दृष्टीस पडूं देऊं नकोस; त्यांचा द्यूताचा डाव वाटेल तें करून उधळून लाव व धर्मात्म्या युधिष्ठिराला राज्यभिषेक कर, म्हणजे तो राज्याचें नीतीनें पालन करील. पण युधिष्ठिराला राज्य द्यावयाचें नसलेंच तर तूं स्वतःच तें आपल्या ताब्यांत घे आणि सर्वांशीं समभावानें वाग, तुझे सर्व कुलबांधव तुझ्या तंत्रानें वागोत.' असें त्यानें मला सांगितलें होतें, तथापि त्यानें सांगितल्याप्रमाणें न वागतां मीं व्यर्थ दुर्योधनाच्या म्हणण्याप्रमाणें केलें. विदु-

राचे गोड शब्दहि धिक्कारून व शोकसागरांत बुडून मीं हें महत् दुःख आपल्या अंगावर ओढून घेतलें. तुझा उत्कर्ष झाला असतां आम्हीं हीं तुझीं चुलता चुलती दुःखानें गांजलों आहों, त्या आमच्याकडे पहा. राजा, तुला दुःख करण्यासारखें कांहींच मला दिसत नाहीं.'' १४.१.

अध्याय २ रा.

[१. कृष्णाचा व व्यासाचा युधिष्ठिराला सान्त्वनपर उपदेश.]

(१) **वैशंपायनः**—राजा, धृतराष्ट्राचें या प्रकारचें भाषण ऐकल्यावर युधिष्ठिर स्वस्थ राहिला असतां त्याला कृष्ण म्हणाला, ' राजा युधिष्ठिरा, मनानें अतिशय शोक केला असतां तो करणाराच्या पितरांना फार ताप होतो. तरी आतां तूं अनेक निरनिराळे यज्ञ करून भरपूर दक्षिणा दे, सोमरसानें देवांना व स्वधेनें पितरांना तृप्त कर, अतिथींना अन्नपान दे व इतर दरिद्री मनुष्यांना त्यांना हवें असेल तें दे. जें जाणण्यास योग्य आहे, तें तूं समजून घेतलें असून तुझें कर्तव्यहि तूं केलें आहेस. तसेंच राजाचे धर्म कोणते तेहि भीष्म, व्यास, नारद व विदुर यांच्याकडून तूं ऐकिलेस. मग आतां मोहानें व्याप्त कां होतोस ? पंजोबाआजोबांपासून चाललेली रीत स्वीकारून राज्यधुरेचा भार संभाळ. क्षात्रधर्मानें यश मिळविल्यानें तुला स्वर्गप्राप्तीचा संशय राहिलेला नाहीं. युद्धांत तोंड फिरवून पळून जाणाऱ्या कोणाचाहि तूं वध केलेला नाहीं. राजा, तरी आतां सारा शोक सोडून दे. जें झालें तें होणारच होतें. युद्धांत जे वध पावले, ते कांहीं झालें तरी फिरून तुझ्या दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं !' कृष्णाचें भाषण संपून तो थांबल्यावर युधिष्ठिर त्याला म्हणाला, ' कृष्णा, माझ्यावर तुझें जें प्रेम आहे, त्याची जाणीव मला आहे. आमची तुला जी कींव येते ती स्नेह व प्रेम यांमुळेंच होय. आजवर आनंदित मनानें तूं आमचें हित करीत आला आहेस; तरी आतां जर तूं मला तपोवनांत जाण्यास अनुज्ञा देशील तर मला जें पाहिजे तें तूं केल्यासारखें होईल. भीष्म आजोबांना व शूर कर्णाला रणांगणांत मारिल्यावर मला शांति कशी बरें मिळेल ? ज्याच्या योगानें मीं या क्रूर कृत्यापासून मुक्त होईन व माझें मन शुद्ध होईल असें कांहीं कर. '

युधिष्ठिरानें असें उत्तर दिलें असतां, धर्मवेत्ता व्यास त्याचें समाधान करण्यासाठीं त्याला म्हणाला, ' युधिष्ठिरा, तुझी बुद्धि अद्यापि स्थिर होत नाहीं व

लहान मुलासारखा अजून तूं मोह पावत आहेस. आमची बडबड इतकी चालू असतां तुझ्यावर तिचा कांहींच परिणाम होत नाहीं, असे आम्हीं आहोंत तरी कसले? युद्धावर ज्यांचें जीवित चालतें अशा क्षत्रियांचे धर्म कोणते ते तुला कळले आहेत. त्याप्रमाणें चालणाऱ्या राजाला बंधन घडत नाहीं. तूं सारे मोक्ष-धर्म यथायोग्य ऐकून घेतले आहेस आणि वेळोवेळीं मीं तुझ्या मनांतील संशयांचें निरसनहि केलें आहे. पण बुद्धिहीन व श्रद्धाहीन माणसाप्रमाणें तुझें स्मरण खरोखर नष्ट झाल्यासारखें वाटतें! असें होऊं देऊं नको. अशा प्रकारचें वेड तुला शोभत नाहीं. सर्व प्रकारचीं प्रायश्चित्तें, राजधर्म, दानधर्म हे तूं ऐकिले आहेस व त्यांचें ज्ञान तुला झालें आहे. सर्व धर्म व सर्व शास्त्रें यांचें अशा रीतीनें ज्ञान करून घेतल्यावरहि अडाण्यासारखा तुला पुनः पुनः मोह पडावा हें आश्चर्य नव्हे काय?' १४.१.२.

अध्याय ३ रा.

[१ युधिष्ठिराला अश्वमेध करण्याची व्यासाची सूचना.]

(१) व्यास—युधिष्ठिरा, तुझी बुद्धि नीट चालत नाहींसें मला वाटतें. कोणताहि मनुष्य केवळ आपल्याच इच्छेनें कोणतेंहि कर्म करूं शकत नाहीं. ईश्वराच्या प्रेरणेनेंच तो चांगलेंवाईट कर्म करीत असतो, तेव्हां त्यांत दुःख कसलें करावयाचें? तरीपण आपण पापकर्मी आहों असें जर तुला वाटत असेल तर तें पाप कसें दूर होईल तें ऐकून घे. जे लोक पापें करतात, त्यांची मुक्तता तप, यज्ञ व दान यांनीं होते. पापी पुरुषहि तप, यज्ञ व दान यांनीं शुद्ध होतो. यज्ञ हा खरोखर श्रेष्ठ साधन आहे व पुण्यप्राप्तीसाठीं महात्मे, असुर व देव हेहि यज्ञकर्माचीच कास धरतात. देवांना जें मोठेपण आलें तें यज्ञानेंच आलें. यज्ञ केल्यानेंच देवांना दानवांवर जय मिळवितां आला. तर, युधिष्ठिरा, तूं आतां अश्वमेध, राजसूय, सर्वमेध, व नरमेध हे कर. दाशरथि रामानें जसा मोठी दक्षिणा देऊन विधियुक्त अश्वमेध केला तसाच तूंहि कर व बहुत अन्न व वित्त यांचें त्यांत दान कर. तुझा पूर्वज व दुष्यन्त-शकुन्तला यांचा पुत्र जो पराक्रमी भरत त्यानेंहि असा अश्वमेध केला होता.

युधिष्ठिर:—महाराज, अश्वमेधाच्या योगानें पृथ्वीसुद्धां शुद्ध होईल हें खरें. पण त्यासंबंधानें माझें म्हणणें काय आहे हें थोडें ऐकून घ्या. एवढा मोठा ज्ञातिवध केल्यावर आतां थोडेंतरी दान मीं कोठलें देऊं? मजजवळ मुळींच

द्रव्य नाहीं. आतां या दीन झालेल्या छोट्या राजपुत्रांजवळून कररूपानें द्रव्य घेण्याचें धैर्य मला होत नाहीं. यांचे युद्धांतील व्रण अजून ओले आहेत पहा. मीं स्वतःच राज्याच्या नाशाला कारण झालों असतां, केवळ दुःखित झालों म्हणून यज्ञासाठीं कर कसा गोळा करूं बरें? दुर्योधनाच्या अपराधामुळें हें राज्य व राजे नष्ट झाले व आम्हीं दुष्कीर्तीची जोड केली. द्रव्याच्या आशेनें दुर्योधनानें राज्याचा क्षय करविला, पण तसें करतांना त्याचा कोशहि उडून गेला. अश्वमेधांत पृथ्वी-दान देणें हा विधि अवश्य सांगितला आहे. त्याच्याविरुद्ध वागणें बरें नव्हे. म्हणून पृथ्वीच्या स्थानीं दुसरें कांहीं देणें मला इष्ट वाटत नाहीं. तरी या बाब-तींत योग्य तो मार्ग दाखविण्यास आपण समर्थ आहांत.

वैशंपायन:—धर्मानें व्यासाला याप्रमाणें सांगितलें असतां, क्षणभर विचार करून व्यासानें त्याला उत्तर दिलें कीं, 'युधिष्ठिरा, आज जरी कोश रिता असला तरी भरून येईल. हिमालय पर्वतावर पुष्कळ द्रव्य पडलेलें आहे. महात्म्या मरुत्ताच्या यज्ञांत ब्राह्मणांनीं तेथें तें टाकून दिलें. तें आणविण्याची व्यवस्था कर म्हणजे तें अगदीं पुरेसें होईल.' हें ऐकून युधिष्ठिरानें विचारिलें, 'मरुत्ताच्या यज्ञांत तें द्रव्य तेथें कसें पडून राहिलें व तो मरुत्त राजा केव्हां होऊन गेला?' व्यासानें उत्तर दिलें, 'धर्मा, कारंधम राजाचें वृत्त मी आतां सांगतों. तो केव्हां होऊन गेला, त्यापाशीं विपुल द्रव्य कसें होतें व त्याचा पराक्रम कसा होता हें ऐकून घे.' १४.१.३.

अध्याय ४ था.

[१. मरुत्ताची कथा]

(१) **युधिष्ठिर**:—व्यासमुने, त्या राजर्षि मरुत्ताची कथा मला ऐकावयाची आहे, तरी कृपा करून ती सांगा.

व्यास:—युधिष्ठिरा, कृतयुगांत मनु नांवाचा दंडधारी राजा होऊन गेला. त्याला प्रसंधि नांवाचा मुलगा होता. प्रसंधीचा पुत्र क्षुप नामक असून क्षुपाचा मुलगा इक्ष्वाकु हा पराक्रमी राजा झाला. इक्ष्वाकूला अत्यंत धार्मिक असे शंभर पुत्र होते व त्या सर्वांना त्यानें राजपद दिलें. त्यांतील वडील पुत्राचें नांव विंश असून तो अत्यंत श्रेष्ठ धनुर्धारी होता. विंशाचा पुत्र विविंश हा मोठा भाग्यवान् होता. त्या विविंशाला पंधरा मुलगे झाले व ते सर्व ब्राह्मणांविषयीं आदरशील, पराक्रमी, व सत्यभाषणी होते. त्यांना दानधर्माची आवड असून ते

शांत स्वभावाचे होते; पण त्यांतील वडील खनीनेत्र हा इतरांना त्रास देत असे. त्यानें पराक्रमानें निष्कंटक राज्य जिंकलें, पण त्यांचें रक्षण त्याला करतां येईना व प्रजाहि त्यावर अनुरक्त नसे. तेव्हां एकदां सर्व लोकांनीं त्याला राज्यावरून हुसकून त्याचा पुत्र सुवर्चस् याला अभिषेक केला व तेव्हां त्यांना बरें वाटलें. आपल्या पित्याची ही दशा पाहून सुवर्चस् प्रजाहिताविषयीं दक्ष राहूं लागला. तो ब्राह्मणांचा आदर करी, शुद्ध रीतीनें वागे, शमदमांनीं संपन्न व धर्मशील होता, त्यामुळें प्रजा त्यावर प्रेम करी. अशा रीतीनें धर्मानें वागत असतांहि एकदां त्याचा कोश व वाहनें यांचा सांठा रिता पडला व त्यामुळें चोहोंकडून बारीक सारीक मांडलिक राजेहि त्याला पीडा देऊं लागले. कोश व सैन्य क्षीण झाल्यामुळें त्याला मोठी दुःस्थिति आली व त्याचे सेवक व सारें नगरहि त्याच मार्गाला लागलें. तथापि त्याचा समूळ नाश करणें कोणाला शक्य झालें नाहीं, कारण त्याचें आचरण नित्य धार्मिक असे. पण त्याचें दुःख जेव्हां परमावधीला पोंचलें, तेव्हां त्यानें आपला हात फुंकला व त्याबरोबर मोठें सैन्य उत्पन्न होऊन त्यानें जवळच्या सर्व मांडलिकांना जिंकून टाकलें. युधिष्ठिरा, या कारणावरून त्याला करन्धम असें नांव पडलें. त्याचा पुत्र कारंधम हा त्रेतायुगाच्या आरंभीं होऊन गेला. तो इन्द्राहून उणा नव्हता व देवांनाहि अजिंक्य होता. सगळे इतर राजे त्याच्या कह्यांत असत. आपल्या बलानें व आचरणानें तो सर्वांचा सम्राट् झाला. त्याचें दुसरें नांव अविक्षित् असून तो धर्मनिष्ठ व शौर्यानें इन्द्रासारखा होता. तो तेजानें सूर्यासारखा व शांतस्वभावानें पृथ्वीसारखा होता. बुद्धींत तो बृहस्पतीशीं स्पर्धा करणारा असून सौंदर्यांत प्रति हिमालयच होता. त्यानें आपल्या आचरणानें, वाणीनें, आत्मसंयमानें व शांतीनें सर्व प्रजेचीं मनें आकर्षून टाकिलीं. त्यानें विधिपुरस्सर शंभर अश्वमेध केले. त्याचा ऋत्विज् प्रत्यक्ष अंगिरा ऋषिच होता. त्याचा पुत्र मरुत्त हा सर्व गुणांत पित्याहून वरचढ असून धर्मवेत्ता, सहस्र हत्तींच्या बलानें युक्त, व जणूं प्रतिविष्णुच असा होता. यज्ञ करण्याच्या उद्देशानें त्या धर्मात्म्यानें सहस्रावधि सोन्याचीं व रुप्याचीं भांडीं करविलीं. मेरुपर्वताच्या पायथ्याशीं जाऊन त्यानें तेथें सोनारांकडून कुंडीं, भांडीं, थाळ्या, आसनें इत्यादि वस्तु अगणित करविल्या. तेथें जवळच यज्ञाची भूमीहि त्यानें सिद्ध करविली व तींत इतर अनेक मांडलिकांच्या साह्यानें त्या मरुत्तानें विधियुक्त यज्ञ केला. १४.१.४.

अध्याय ५ वा.

[१. मरुत्ताची कथा–पुढें चालू.]

(१) **युधिष्ठिर** :—व्यासमुने, तो मरुत्त राजा किती पराक्रमी होता व त्याला अगणित सोनें तरी कसें मिळालें ? तें सोनें सांप्रत कोठें आहे व तें आपल्याला कसें मिळूं शकेल ?

व्यास :—युधिष्ठिरा, दक्षप्रजापतीला फार मोठी संतति असून त्यांतील असुर व देव हे नित्य आपसांत भांडत असत. त्याप्रमाणें आंगिरसाचेहि सारख्याच योग्यतेचे दोन पुत्र होते; एक महातेजस्वी बृहस्पति व दुसरा तपस्वी संवर्त. तेहि परस्परांची अत्यंत स्पर्धा करीत. बृहस्पति वारंवार संवर्ताला त्रास देई. वडील भावाचा सतत त्रास होत असल्यामुळें संवर्तानें सर्वसंगपरित्याग करून वनवास स्वीकारला. इकडे इन्द्रानेंहि सर्व असुरांना जिंकून व त्यांचा निःपात करून स्वर्गराज्य हस्तगत केलें व आंगिरस पुत्र असा जो ब्राह्मणश्रेष्ठ बृहस्पति त्याला पुरोहित नेमिलें. पूर्वी अंगिरसानें करंधम राजाकडून यज्ञ करविले होते. करंधम शौर्यानें अप्रतिम असून त्याचें आचरण व बल हीं तशींच होतीं. तो इन्द्रासारखा वीर्यशाली, धर्मनिष्ठ व व्रतनिष्ठ होता. त्याच्या केवळ तोंडाच्या श्वासापासून केवळ ध्यानानेंच त्याला वाहनें, सैनिक, मित्र, उंची शयनें इत्यादिकांची प्राप्ति झाली. आपल्या केवळ गुणांनींच त्यानें सर्व राजांना वश केलें होतें. तो त्याला वाटेल तितका काळ पृथ्वीवर राहून शरीरासह स्वर्गी गेला. त्याला ययातीसारखा अविक्षित् नांवाचा धर्मशील व शूर पुत्र होता, त्यानेंहि आपल्या गुणांनीं व पराक्रमानें पित्याप्रमाणें सर्व राज्य आपल्या अंकित केलें होतें. अविक्षिताला इन्द्रासारखा पराक्रमी असा मरुत्त नांवाचा मुलगा होता. समुद्रवलयांकित पृथ्वी त्याचीहि अंकित होऊन राहिली. तो नित्य इन्द्राबरोबर स्पर्धा करी व उलट इन्द्रहि मरुत्ताशीं तसाच वागे. मरुत्त राजा इतका पवित्र व गुणी होता कीं कितीहि प्रयत्न केला तरी इन्द्राला त्याच्याहून वरचढ होतां येईना. तेव्हां एकदां सर्व देव एकत्र जमले असतां इन्द्र म्हणाला, ‘बृहस्पते, मरुत्ताच्या घरीं कोणतेंहि देवकर्म किंवा पितृकर्म तूं चालवूं नको. माझ्या मनाप्रमाणें वागावयाचें तर तिकडे तूं कधीं कांहीं करूं नको. मीं तिन्ही लोकांचा व देवांचा एकटा राजा असल्यामुळें, मज अमराचा यज्ञ केल्यावर त्या मर्त्य मरुत्त राजाचा यज्ञ चालविणें तुला योग्य कसें दिसेल ? तर तूं एक काय तें कर. माझा तरी स्वीकार कर, त्यांत तुझें कल्याण आहे; नाहीं तर मरुत्ताचा तरी

सर्वस्वी कर. किंवा मरुत्ताचा अगदीं नाद सोडून मनःपूर्वक मजजवळ रहा. युधिष्ठिरा, इन्द्रानें बृहस्पतीला असें खणखणित सांगितल्यावर बृहस्पति क्षणभर विचार करून इन्द्राला म्हणाला, 'इन्द्रा, सर्व प्राण्यांचा तूं अधिपति आहेस व सर्व लोकांचा भार तुझ्यावरच आहे. नमुचि, विश्वरूप, बल इत्यादि मोठ्या दैत्यांचा तूं नाश केलेला आहे. तूंच एकट्यानें देवांचें हें अपरिमित ऐश्वर्य मिळवून आणिलेंस. पृथ्वी व स्वर्ग यांचें पोषण तूंच करतोस. तेव्हां तुझें पौरोहित्य केल्यावर त्या मर्त्य मरुत्ताचा यज्ञ मीं चालवीन तरी कसा? इन्द्रा, तूं अगदीं स्वस्थ अस. मीं त्या मर्त्याच्या यज्ञांतील स्रुक्स्रुवांना स्पर्शहि करणार नाहीं. आणखी सांगतों, ऐक. अग्नि एखाद्यावेळीं थंड होईल, पृथ्वी उलटी होईल, सूर्यहि कदाचित् कांहीं महिने ऋतु करीत नाहींसा होईल, पण माझें सत्य मात्र कधींच चळणार नाहीं.' बृहस्पतीचें भाषण ऐकून इन्द्राचें मन स्थिर झालें व तो त्याची स्तुति करीत आपल्या ठिकाणीं निघून गेला. १४.१.५.

अध्याय ६ वा.

[१. मरुत्ताची कथा—पुढें चालू]

(१) **व्यास**:—युधिष्ठिरा, त्यानंतर बृहस्पति आणि मरुत्त यांमध्येंहि त्या प्रश्नावर वादविवाद झाला. बृहस्पतीनें इन्द्राला वचन दिलें असें ऐकून मरुत्त राजानें मोठा यज्ञ करावयाचें ठरविलें व बृहस्पतीकडे जाऊन तो करंधमाचा नातू त्याला म्हणाला, 'भगवन्, मीं पूर्वीं विचार करून जो यज्ञ करण्याचा बेत आपल्या सांगण्यावरून केला, तो तडीस नेण्याचें ठरवून सर्व सामग्री मी जमविली आहे. आपण तेवढा यज्ञ माझ्याकडून करवावा, एवढी माझी विनंती आहे.' तेव्हां बृहस्पतीनें उत्तर केलें, 'राजा, तुझा यज्ञ चालविण्याची माझी इच्छा नाहीं. देवराज इन्द्रानें माझी पुरोहित म्हणून योजना केली आहे, व मीं त्याला वचन देऊन चुकलों आहें.' मरुत्त म्हणाला, 'बृहस्पते, तुझ्या पित्याचा मी यजमान असून तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत फार आदर आहे. म्हणून तूं माझा यज्ञ चालवावा हें योग्य आहे. मीं तुला मानतों, तर तूंहि मला मानावें.' बृहस्पतीनें पुनः उत्तर दिलें कीं, 'एकदां अमर अशा इन्द्राचें पौराहित्य केल्यावर तुझ्यासारख्या मनुष्याचें पौराहित्य मीं कसें बरें करूं? मरुत्ता, तर तूं जा कीं न जा. पण मीं आतां याजनकर्म सोडलेलें आहे; यास्तव तुझा यज्ञ मीं चालविणार

नाहीं; तुला वाटेल तो दुसरा पुरोहित निवड व त्याच्याकडून आपला यज्ञ चालवून घे.'

युधिष्ठिरा, बृहस्पतीनें असें चोख सांगितलें असतां मरुत्त लज्जित झाला व तेथून परत फिरला. तो उद्विग्न होऊन घरीं येत असतां वाटेंत त्याची नारदाशीं गांठ पडली. मरुत्तानें त्याला हात जोडून नमस्कार केला. तो आपल्यापुढें उभा राहिलेला पाहून नारद त्याला म्हणाला, 'राजर्षे, तूं खिन्नसा दिसत आहेस; तरी तुझें ठीक चाललें आहेना? तूं कोठें गेला होतास व तुला ही खिन्नता कोणत्या कारणानें उत्पन्न झाली बरें? राजा, मला सांगण्यासारखी गोष्ट असल्यास माझ्या कानावर ती घालून ठेव. म्हणजे शक्य तेवढा प्रयत्न करून मी तुझें दुःख नाहींसें करीन.' नारदाचें हें भाषण ऐकून आपल्याला बृहस्पतीनें कसें झिटकारिलें तें सर्व वृत्त मरुत्तानें त्याला सांगितलें. तो म्हणाला, 'देवांचा उपाध्याय जो अंगिरसपुत्र बृहस्पति त्याला आपल्या यज्ञांत पुरोहित करावें ह्या हेतूनें मीं त्याच्याकडे गेलों. परंतु त्यानें माझें मुळींच स्वागत केलें नाहीं. त्यानें मला अगदींच झिटकारून टाकिलें. तरी आतां जीवंत रहाण्याची माझी इच्छा नाहीं. गुरूनें माझा त्याग केल्यामुळें मीं दूषित झालों आहें.'

मरुत्ताचें बोलणें ऐकून नारदानें त्याचें सांत्वन केलें आणि त्याला उत्तेजन देण्यासाठीं तो म्हणाला, 'राजा, त्याच अंगिरसाचा संवर्त नांवाचा दुसरा पुत्र असून तो सर्वसंगपरित्याग करून दशदिशा भटकत असतो. बृहस्पति जर तुझा यज्ञ चालवूं इच्छित नसेल, तर तूं त्या संवर्ताकडे जा. तो तेजस्वी मुनि तुजवर प्रसन्न झाल्यास तुझा यज्ञ चालवील.' नारदाच्या बोलण्यानें मरुत्ताच्या जिवांत जीव आला आणि तो नारदाला म्हणाला, 'नारदमुने, तो संवर्त मला कोठें सांपडेल तें सांगाल काय? मी त्याच्याशीं कसें वागावें म्हणजे तो माझा त्याग करणार नाहीं? जर त्यानेंहि मला झिटकारलें तर मात्र मीं जीव ठेवणार नाहीं.' नारदानें उत्तर केलें, 'राजा, संवर्त उन्मत्त रूपानें वाटेल तिकडे भटकत फिरत असतो. महेश्वराच्या दर्शनासाठीं तो वाराणशी क्षेत्रींहि जातो. त्या नगरीच्या द्वाराशीं जाऊन तेथें एक प्रेत ठेवून दे, त्याला पाहून जो मागें फिरेल तोच संवर्त समज. त्याच्या मागून तो जाईल तिकडे तूं जा, आणि एकान्त दिसल्यावर त्याला गांठून हात जोडून शरण जा. माझें नांव तुला कोणी सांगितलें, असें जर त्यानें तुला विचारिलें, तर नारदानें सांगितलें असें तूं सांग. पण

पुनः माझ्याकडे जावयास जर तो तुला सांगेल, तर त्याला निःशंकपणें सांग कीं नारदानें अग्नींत प्रवेश केला!'

युधिष्ठिरा, 'ठीक आहे, तसें करतों' असें म्हणून मरुत्तानें नारदाची पूजा करून अनुज्ञा घेतली व तो वाराणशीस गेला. तेथें जाऊन त्या नगरीच्या दाराशीं नारदाच्या सांगण्याप्रमाणें त्यानें एक प्रेत आणून ठेविलें. थोड्या वेळानें एक ब्राह्मण त्या दारांतून आंत शिरला आणि तें प्रेत पाहून तत्काळ मागें वळला. तो परत फिरलासें पाहून मरुत्त हात जोडून संवर्ताची विनवणी करण्यासाठीं त्याच्या मागून चालूं लागला. थोड्या वेळानें जवळ कोणी नाहींसें पाहून संवर्त्तानें त्याच्या अंगावर धूळ, चिखल, खांकरे व थुंक्या यांचा वर्षाव केला. पण संवर्तानें असा त्रास दिला असतांहि मरुत्त त्याची विनवणी करीत हात जोडून त्याच्या मागें चाललाच होता. मग कांहीं वेळानें संवर्त्त थकल्यामुळें मागें वळला व दाट छायेच्या अनेक फांद्याच्या एका वडाच्या झाडापाशीं येऊन त्याच्या छायेंत विश्रांतीसाठीं बसला. १४. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१. मरुत्ताची कथा, संवर्त व मरुत्त यांचा संवाद.]

संवर्त:—अरे, तूं मला कसें ओळखिलेंस व माझें नांव तुला कोणी सांगितलें? माझ्या मनासारखें करण्याची तुझी इच्छा असेल, तर मला प्रथम हें सांग. मला खरें सांगशील तर तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील, पण खोटें सांगितल्यास मात्र तुझ्या मस्तकाचे शंभर तुकडे उडतील!

मरुत्त:—महाराज, मीं वाटेनें चाललों असतां नारदानें आपलें वृत्त मला सांगितलें. आपण माझ्या गुरूचे पुत्र असल्यामुळें माझ्या मनांत आपल्याविषयीं विशेषच प्रेम उत्पन्न झालें.

संवर्त:—राजा, हें तूं खरें सांगितलेंस. मीं यज्ञ चालवूं शकतों, हें नारदाला ठाऊक आहे. पण नारद सध्यां कोठें आहे तें सांगशील का?

मरुत्त:—तो देवर्षि श्रेष्ठ मला आपलें वृत्त सांगून व माझा निरोप घेऊन अग्नींत प्रविष्ट झाला.

युधिष्ठिरा, मरुत्त राजाचें हें बोलणें ऐकून संवर्ताला आनंद झाला. तथापि, एवढें तर मीहि सांगूं शकलों असतों, असें म्हणून तो वेड्यासारखा बडबडत

मरुत्ताची कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सना करीत त्याला पुनः म्हणाला, ' मीं असा वात झाल्यासारखा बडबडणारा व आपल्याच तंद्रींत राहून अशा विकृत रूपानें भटकणारा असूनहि तूं माझ्याकडून यज्ञ चालवून घेण्याची कां इच्छा करितोस? याकामीं माझा भाऊ समर्थ असून तो इन्द्राच्या संगतींत त्याचे यज्ञ चालवीत असतो. तर त्यालाच तूं आपलीं कर्मेंहि करावयास सांग. गृहस्थधर्म, यज्ञ, गृह-देवता पूजन हीं सर्व माझ्या त्या वडील बंधूच्या स्वाधीन आहेत, हें शरीर मात्र माझें आहे. तेव्हां मरुत्ता, त्याच्या अनुज्ञेवांचून मीं कोणाचा यज्ञ चालविणार नाहीं. तो मला अत्यंत पूज्य आहे. तथापि तुझी इच्छाच असेल, तर तूं त्याकडे जाऊन त्याची अनुज्ञा आण, म्हणजे मीं तुझा यज्ञ चालवीन.'

मरुत्तः—संवर्ता, सांगतों ऐक. बृहस्पतीकडे मीं आधींच गेलों होतों. पण इन्द्राच्या हितासाठींच तो यज्ञ करणार असून माझा यज्ञ चालविण्याची त्याची इच्छा नाहीं. ' देवांचे यज्ञ करण्यास मिळाल्यामुळें माणसांचे यज्ञ मीं करणार नाहीं. मरुत्ताचा यज्ञ करूं नको अशी इन्द्रानें मला बंदी केली आहे, तो म्हणतो कीं मरुत्त माझ्याशीं नित्य स्पर्धा करतो.' असें त्यानें मला स्पष्ट सांगितलें. त्यानें इंद्राला तसें वचनहि दिलें आहे. मीं प्रेमानें त्याकडे गेलों असतांहि इन्द्राचा आश्रय त्यानें केल्यामुळें माझा यज्ञ चालविण्याचें त्याच्या मनांत आलें नाहीं. म्हणून सर्वस्व वेंचूनहि यज्ञ करावा व तुझ्या सामर्थ्यानें इन्द्रालाहि मागें टाकावें अशी माझी इच्छा आहे. आतां पुनः बृहस्पतीकडे जाण्यांत मला कांहीं अर्थ दिसत नाहीं. मीं कांहीं अपकार केला नसतांहि त्यानें मला झिटकारिलें आहे.

संवर्तः—मरुत्ता, तूं इच्छितोस तें सर्व कांहीं खरोखर होईल, पण मीं जसें जसें सांगेन तसें तसें सर्व तूं केलें पाहिजे. मीं तुझा यज्ञ करूं लागलों कीं बृहस्पति व इन्द्र हे अगदीं रागावून तुझा द्वेष करूं लागतील, ही एक गोष्ट पुरी लक्षांत ठेव. त्यावेळीं तुझें सत्त्व कसें टिकेल व त्यामुळें माझीहि स्थिरता कशी राहील तें पहा. तसें न होतां मला राग आल्यास सर्व बांधवांसह मीं तुझें भस्म करून टाकीन.

मरुत्तः—महाराज, जोंपर्यंत सूर्य तळपत राहील, जोंवर हे पर्वत आपलें स्थान सोडणार नाहींत, तोंपर्यंत मीं जर तुला सोडिलें तर मला इष्टलोक मिळ-णार नाहींत. जर मीं तुझा त्याग केला तर माझी बुद्धि नष्ट होईल व मीं विष-यांतच दंग होऊन राहीन!

संवर्त :—मरुत्ता, तुझी बुद्धि कर्मांत अशीच अढळ राहो. माझ्याहि मनांत तसा यज्ञ करण्याचें आहेच. त्यासाठीं लागणारें अनंत द्रव्य कोठें सांपडेल हें मीं तुला सांगतों. तें मिळवून तूं यज्ञ केल्यास देवांना, गंधर्वांना व इन्द्राला तूं सहज मागें टाकशील. मला खरोखर द्रव्याची किंवा यजमानांची आवड आहे असें नाहीं. पण माझा भाऊ व इन्द्र या दोहोंची खोड मोडावयाचें मात्र माझ्या मनांत आहे. तुझा यज्ञ करून मीं तुला इन्द्राशीं समान पद निःसंशय मिळवून देईन व तुझ्या मनासारखें करीन, हें तुला मीं अगदीं खरें खरें सांगतों. १४.१.७

अध्याय ८ वा.

[१ मरुत्ताच्या यज्ञाची कथा; त्याला सुवर्णाची प्राप्ति]

(१) **संवर्त** :—राजा, हिमालय पर्वताच्या रांगेंत मुञ्जवान् नामक एक डोंगर आहे, त्यावर उमापति नित्य तप करीत असतो. तो तेथें कधीं झाडांच्या बुंधाशीं, कधीं पर्वतांच्या अवघड शिखरांवर, कधीं त्या पर्वताच्या गुहेंत असा इच्छेस येईल त्याप्रमाणें उमेसह बसलेला असतो. विविध भूतगण त्याच्या भोंवतीं असतात. तसेच अनेक रुद्र, साध्य, सर्व वसु, यम, वरुण, आपल्या अनुयायांसह कुबेर, भूत, पिशाच, अश्विन, गन्धर्व, अप्सरा, यक्ष, देव, ऋषि, आदित्य, मरुत्त, राक्षस, हेहि त्या उमापतीची उपासना करण्यासाठीं तेथें येतात. राजा, नानाप्रकारचीं वेडींवांकडीं रूपें घेतलेले कुबेराचे अनुचर तेथें बागडत असतात व भगवान् महादेव त्यांच्याशीं गंमत करीत असतो. उगवत्या सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज असतो; आपल्या वैभवानें तळपत असून त्याचें रूप व शरीर अमुक प्रकारचें आहे असें निश्चित ठरवितां येत नाहीं. स्थूल नेत्रांनीं प्राकृत प्राण्यांना त्याकडे पहाणेंहि शक्य नाहीं. तेथें उन्हाळा नाहीं कीं हिंवाळा नाहीं; वायु नाहीं कीं सूर्य नाहीं, भूकतहान यांची बाधा नाहीं, वृद्धत्व व मृत्यु यांचीहि भीति नाहीं. त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं सूर्यकिरणांप्रमाणें चमकणाऱ्या सोन्याच्या राशी पडल्या आहेत; पण कुबेराचे सेवक त्याच्या हितासाठीं जागून शस्त्रें उगारून त्या सुवर्णराशींचें रक्षण करीत असतात.

राजा, तेथें जाऊन त्या भगवान् महादेवाला नमस्कार कर. त्याचीं अनेक नांवें आहेत. शर्व, वेधस्, रुद्र, शितिकंठ, कपर्दी, कराल, हर्यक्ष्ण, वरद, पिनाकी, पशुपति, त्रिपुरघ्न, त्रिनयन, उमापति, दशभुज, उग्र, स्थाणु, विरूपाक्ष, अशा

विविध नांवानीं त्याला नमस्कार करून शरण जा, म्हणजे तें सोनें तुला मिळेल आणि तें मिळालें म्हणजे इकडे तें आणण्यासाठीं आपलीं मनुष्यें तिकडे पाठव.

युधिष्ठिरा, संवर्तानें सांगितल्याप्रमाणें यज्ञाची सामग्री मनुष्याच्या सामर्थ्यापलीकडची होती तरी मरुत्तानें ती सर्व जमविली आणि त्याच्या शिल्पी लोकांनीं सोन्याचीं भांडींहि केलीं. मरुत्ताच्या यज्ञसामग्रीची समृद्धि देवांपेक्षांहि मोठी झाली असें ऐकून बृहस्पतीला मात्र फार संताप आला; इतका कीं तो त्यामुळें अगदीं फिकट व कृश होऊन गेला. त्यानें खूणगांठ बांधली कीं आपला शत्रु संवर्त हा आतां संपत्तिमान् होणार. बृहस्पतीचा मोठा संताप पाहून देवराज इंद्र त्याच्याकडे गेला आणि त्याची चौकशी करूं लागला. १४.१.८.

अध्याय ९ वा.

[१. मरुत्ताची कथा–पुढें चालू.]

(१) इन्द्र—बृहस्पते, तुला सुखाची झोंप लागते काय? तुझे सेवक तुझ्या मनाप्रमाणें वागतात ना? देवांचें सुख तूं पहातोस ना, तसेंच देवहि तुझें योग्य पालन करतात ना?

बृहस्पति:—इन्द्रा, मला शयनावर झोंप सुखानें येते. माझे सेवकहि माझ्या मनासारखे वागतात. मीं देवांचें कल्याण चिंतीत असतों व देवहि माझें यथायोग्य पालन करतात.

इन्द्र:—बृहस्पते, तर मग तुझ्या मनाला व देहाला जें हें दुःख होतेंसें दिसतें तें कशामुळें बरें? पहा तूं कसा निस्तेज व फिकट झाला आहेस. ब्राह्मणा, सर्व मला सांग, म्हणजे तुला दुःख देणाऱ्या सर्वांचा मीं नाश करून टाकतों.

बृहस्पति:—इन्द्रा, मोठमोठ्या दक्षिणांची योजना करून मरुत्त राजा प्रचंड यज्ञ करण्याच्या विचारांत आहे असें म्हणतात. त्याचा यज्ञ संवर्त चालविणार आहे असेंहि ऐकतों. माझी अशी इच्छा आहे कीं त्यानें तो चालवूं नये.

इन्द्र:—ब्राह्मणा, तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले आहेत, कारण वेदवेत्त्या अशा तुला देवांचें पौरोहित्य मिळालें आहे. आतां वार्धक्य आणि मृत्यु यांचीहि भीति तुला उरलेली नाहीं. मग संवर्त तुझें काय वांकडें करूं शकणार आहे?

बृहस्पति:—इन्द्रा, सर्व असुरांचा पराभव केल्यावर त्यांना पाळांमुळांसह नाहींसें करण्याची तूं इच्छा करतोस ना? जेथें जेथें समृद्धि दिसेल, तेथें तेथें ती

जर शत्रूजवळ असेल, तर तुला ती दुःखद होते ना? इन्द्रा, मग माझाहि शत्रु वृद्धि पावत आहे हें ऐकून मीं निस्तेज झालों तर काय आश्चर्य आहे बरें? तर कोणताहि उपाय करून संवर्ताचें नाहीं तर मरुत्त राजाचें नियमन कर.

युधिष्ठिरा, बृहस्पतीचें हें भाषण ऐकून इन्द्रानें अग्नीला हाक मारून सांगितलें, 'अग्ने, तूं मरुत्ताकडे जा आणि त्याला सांग कीं बृहस्पतिच तुझा यज्ञ चालवील व तुला अमर करील.' तेव्हां अग्नि म्हणाला, 'इन्द्रा, मीं दूत म्हणून जातों आणि तुझा निरोप मरुत्ताला सांगतों. तुझें म्हणणें खरें करावें व बृहस्पतीचें दुःख निवारावें हीच माझी इच्छा आहे.' युधिष्ठिरा, असें म्हणून अग्नि निघाला व आपल्या बलानें वाटेंतील रानावनाची व वृक्षांची राख-रांगोळी करीत मरुत्ताकडे आला. त्याला मूर्तिमंत आलेला पाहून मरुत्ताला आश्चर्य वाटलें व त्यानें त्याला पाय धुण्यास पाणी, आसन आणि गाय हीं अर्पण केलीं. नंतर मरुत्त व अग्नि यांत संवाद झाला.

अग्नि:—राजा, तुझें पाणी, आसन इत्यादि मला नको आहेत. मीं इन्द्राकडून संदेश घेऊन दूत म्हणून तुजकडे आलों आहें.

मरुत्त:—अग्ने, मग देवराज इन्द्र खुशाल आहेना? त्याची आमच्यावर कृपा आहे ना? देव त्याच्या अनुरोधानें वागत आहेत ना? सारें वृत्त मला सविस्तर सांग.

अग्नि:—राजा, इन्द्र सर्वथा खुशाल आहे व त्याची तुझ्यावर अखंड कृपाहि आहे. देव त्याच्या आज्ञेंत वागत आहेत. पण आतां त्याचा संदेश मीं सांगतों तो ऐक. तुझ्याकडे त्यानें मला पाठविलें तें असें सांगण्यासाठीं कीं, 'आमचा गुरु बृहस्पति हाच तुझा यज्ञ चालवील व तूं मर्त्य असतांहि तुला अमर करील.'

मरुत्त:—अग्ने, हा संवर्त ब्राह्मण माझा यज्ञ चालविणार आहे तरी तूं माझा हात जोडून केलेला हा नमस्कार बृहस्पतीला सांग आणि त्याला कळव कीं 'महेन्द्राचा यज्ञ चालविलेल्या पुरोहितानें आतां एखाद्या मर्त्याचा यज्ञ चालविणें शोभेसें नाहीं.'

अग्नि:—राजा, बृहस्पतीनें तुझा यज्ञ चालविल्यास, देवलोकीं जीं उत्तम ठिकाणें आहेत, तीं इन्द्राच्या कृपेनें तुला प्राप्त होतील, व खरोखर तूं स्वर्गच जिंकल्यासारखें होईल. बृहस्पतीनें केलेल्या यज्ञाच्या योगानें मनुष्य लोक, स्वर्ग, ब्रह्मलोक व सर्व देवराज्य तूं जिंकिशील.

संवर्त:—अग्ने, बृहस्पति मरुत्ताचा यज्ञ चालवील हा निरोप घेऊन तूं पुनः इकडे न येशील तर बरें होईल. मला क्रोध आल्यास आपल्या दारुण दृष्टीनें मीं तुला जाळून टाकीन; पण तसें न व्हावें.

युधिष्ठिरा, संवर्ताचा निरोप घेऊन अग्नि देवांकडे परत आला. पिंपळाच्या पानाप्रमाणें आपण जळून जाऊं अशी त्याला भीति वाटली. तो परत आलेला पाहून इन्द्र त्याला बृहस्पतीच्या समक्षच म्हणाला, 'आमच्या सांगण्याप्रमाणें तूं मजकडून निरोप घेऊन गेलास, तेव्हां यज्ञ करूं इच्छिणारा तो राजा काय म्हणाला? त्यानें आमचें म्हणणें मान्य केलें काय?'

अग्नि:—इन्द्र, मरुत्ताला तुझें बोलणें रुचलें नाहीं. उत्तर म्हणून त्यानें बृहस्पतीला हात जोडून नमस्कार सांगितले आणि तो म्हणाला, 'माझा यज्ञ संवर्त चालविणार आहे.' मीं त्याला पुनः पुनः बृहस्पति यज्ञ चालवील म्हणून सांगितलें, तरी तो ऐकेना. इतकेंच नव्हे तर वर तो निश्चयानें म्हणाला कीं, मनुष्यलोक, देवांचा लोक, किंवा त्याच्या पलीकडे जे ब्रह्मलोक आहेत, ते जरी मला बृहस्पतीकडून यज्ञ करण्यानें मिळण्यासारखे असले, तरी मीं तसें करणार नाहीं.

इन्द्र:—अग्ने, त्या मरुत्ताकडे पुनः जाऊन माझा हिताचा निरोप त्याला सांग. तो पुनःहि आमचें म्हणणें नाकारील तर वज्रच त्याच्यावर फेंकीन.

अग्नि:—देवराजा, मला तिकडे जाण्याची भीति वाटते, तरी आतां तूं मला न पाठवितां गंधर्व राजालाच दूत म्हणून पाठव. संवर्तानें तर रागावून मला सांगितलें कीं, 'जर पुनः मरुत्ताकडे बृहस्पतीनें जावें असें सांगावयास तूं इकडे येशील तर मीं तुला आपल्या दारुण दृष्टीनें जाळून टाकीन!'

इन्द्र:—अग्ने, तूंच जर इतर सगळ्यांना जाळणार, तर भस्म करणारा दुसरा आहे तरी कोण? सर्व लोक तुझ्या स्पर्शाला भितात. तेव्हां तूं म्हणतोस यावर विश्वास तरी कसा ठेवावा?

अग्नि:—देवेन्द्रा, ऐक. स्वर्ग व सारी पृथ्वी तूं आपल्या बलानें आक्रमिली आहेस. असा तूं असतांना तुझ्यापासून स्वर्गाचें राज्य वृत्रानें कसें बरें पूर्वी हिरावून घेतलें?

इन्द्र:—अग्ने, माशीएवढ्या क्षुद्र वस्तूला मीं डोंगराएवढी करीत नसतों. तसाच शत्रूनें दिलेला सोमरसहि मीं पीत नसतों. अल्प शक्तीच्या पुरुषावर मीं

कधीं वज्र टाकीत नाहीं. तेव्हां मला दुःख देण्यासाठीं कोणता मनुष्य माझ्यावर प्रहार करील? कालकेयांना मीं पृथ्वीवरून हांकून दिलें, दानवांना अंतरिक्षांतून हुसकून काढिलें, व प्रल्हादालाहि स्वर्गांत येण्याची कांहीं काळ बंदी केली. असें असतां कोणता मानव मजवर शस्त्र उगारूं शकेल?

अग्नि:—इन्द्रा, जेव्हां च्यवन भार्गवानें शर्यातीकडून यज्ञ करविला आणि आपल्या सामर्थ्यानें अश्विनांना सोमरस दिला, तेव्हां तूं रागानें त्या यज्ञाचा निषेध केला होतास तें तुला आठवतें काय? मग तूं वज्र घेऊन च्यवनावर मोठा प्रहार केलास, पण त्या ब्राह्मणानें आपल्या तपाच्या बळानें वज्रासह तुझा हात तसाच रोखून धरिला व मग रागानें त्यानें भयंकर स्वरूपाचा मद नांवाचा असुर तुझा शत्रु म्हणून निर्मिला. त्याचें जगड्व्याळ शरीर पाहून तूं तर डोळेच मिटलेस. त्याची हनवटी भूमीला टेकलेली तर वरचा ओंठ आकाशाला भिडला होता. शंभर योजनें लांबीचे त्याचे सहस्रावधि तीक्ष्ण दांत असून त्याचें स्वरूप अति घोर होतें. त्याच्या मोठ्या थोरल्या चार दाढा वाटोळ्या रुप्याच्या खांबासारख्या दिसत होत्या. आपले दांत दाखवीत शूल उगारून तो तुला मारण्यासाठीं आला, तेव्हां त्याचें तें भयंकर स्वरूप पाहून तुझी जी अवस्था झाली तींतील तुझें स्वरूप अगदीं पहाण्यासारखें होतें. शूर देवराजा, त्या असुराला भिऊन तूं हात जोडिलेस आणि त्या महर्षि च्यवनाला शरण गेलास. तात्पर्य काय तर क्षात्र सामर्थ्यापेक्षां ब्रह्मबल थोर आहे. ब्रह्मबलाहून मोठें दुसरें कांहीं नाहीं. त्या ब्रह्मबलाची यथायोग्य कल्पना मला असल्यामुळें संवर्ताला जिंकण्याची माझी इच्छा नाहीं. १४.१.९.

अध्याय १० वा.

[१ मरुत्ताची कथा पुढें चालू—त्याच्या यज्ञाचा वृत्तांत]

(१) इंद्र:—अग्ने, तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें ब्रह्मबल मोठें असून त्याहून अधिक कांहीं नाहीं हें खरें. पण मरुत्ताचें बल काय होय? तेव्हां त्याच्यावर मीं आपलें घोर वज्र फेंकणार. गंधर्वराज धृतराष्ट्रा, तूं मरुत्ताकडे जाऊन सांग कीं संवर्ताची संगति तूं करूं नको. बृहस्पतीकडून तूं आपला यज्ञ करून घे, नाहींतर तुझ्यावर माझें घोर वज्र येऊन पडलेंच म्हणून समज.

युधिष्ठिरा, हा इन्द्राचा निरोप घेऊन धृतराष्ट्र मरुत्ताकडे जाऊन त्याला म्हणाला, 'मीं धृतराष्ट्र नांवाचा गंधर्व असून तुझ्याशीं बोलणें करण्यासाठीं आलों आहें. इन्द्रानें तुला निरोप पाठविला आहे तो ऐक. 'तूं बृहस्पतीला यज्ञपुरोहित कर, नाहींतर मीं तुझ्यावर वज्र फेंकीन,' असें इंद्राचें म्हणणें आहे. हा निरोप ऐकून मरुत्तानें उत्तर केलें, 'गंधर्वराजा, तुला ठाऊक आहे, तसेंच इन्द्र, सारे दुसरे देव, वसु व अश्विन, यांनाहि आहे कीं, मित्रद्रोहाला जगांत प्रायश्चित नाहीं. मित्रद्रोहाचें पाप ब्रह्महत्येसारखेंच आहे. बृहस्पतीला देवश्रेष्ठ वज्रधारी इन्द्राचे यज्ञ चालवूं दे. माझा यज्ञ संवर्तच चालवील. तुझें तसेंच इन्द्राचें म्हणणें मला मुळींच मान्य नाहीं.' त्यावर गंधर्व म्हणाला, 'राजा, इंद्राच्या गर्जनेचा आकाशांतील हा कडकडाट ऐक. तो खरोखरच तुझ्यावर वज्र फेंकील. राजा, अजून वेळ गेली नाहीं तोंच आपल्या हिताचा विचार कर.'

युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्रगंधर्वानें मरुत्ताला असें सांगितलें असतां, इन्द्राच्या कडकडाटाचा शब्द ऐकून मरुत्तानें तपोनिष्ठ व धर्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ अशा संवर्ताला विचारिलें कीं आतां कसें करावें ?

मरुत्त :—हे मुनिश्रेष्ठा, हा मीं दूर वहात चाललों आहें असें वाटतें. इन्द्र अजून लांब असल्यामुळें दिसत नाहीं. मला तुझ्याकडून स्वास्थ्य मिळणार आहे; तरी मला अभय दे. हा पहा दाही दिशा प्रकाशित करीत इन्द्र इकडे येतो आहे. त्याच्या भयंकर स्वरूपामुळें आपले यज्ञ-सभासद गांगरून गेले आहेत.

संवर्त :—राजा, शक्र तुला भय उत्पन्न करीत आहे ? कांहीं अडचण नाहीं. तें दारुण भय मीं आतांच नाहींसें करतों पहा. मजजवळ स्तंभिनी विद्या आहे. इन्द्राच्या दरडावणीला तूं मुळींच भीक घालूं नको, स्वस्थ रहा. मी इन्द्राला गप्प करून टाकितों. तूं मुळीं भिऊं नको. हीं पहा देवाचीं आयुधें मीं क्षीण करून टाकिलीं. इन्द्राचें वज्र आतां दशदिशा फिरो, वायु वाहो, पाऊस पडो, पाण्याचा पूर येवो, अंतरिक्षांत वीज चमको, त्याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं.

मरुत्त :—वाऱ्याच्या सोसाट्याबरोबर वज्राचा घोर शब्द ऐकूं येत आहे. मला भीति वाटत असून माझें स्वास्थ्य नाहींसें झालें आहे.

संवर्त :—मरुत्ता, वज्राचें भय बाळगण्याचें कारण नाहीं. वात होऊन मी तें नष्ट करीन, भय टाकून दे व तुला दुसरें कांहीं पाहिजे काय बोल; मीं तें साध्य करून देतों.

मरुत्त—इन्द्रानें यज्ञांत प्रत्यक्ष येऊन आपला हविर्भाग घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे. तसेंच इतर देवांनींहि आपआपल्या जागीं येऊन मीं दिलेल्या सोमाचा स्वीकार करावा.

संवर्त :—एवढेंच ना ? हा पहा देवांनीं स्तुति केलेला इन्द्र माझ्या मंत्राच्या आह्वानावरून या यज्ञाकडे येत आहे. माझ्या मंत्रामुळें त्याचें शरीर अस्ताव्यस्त झालें आहे पहा.

युधिष्ठिरा, मग आपल्या रथाला घोडे जुंपून सर्व देवांसह इन्द्र मरुत्तानें अर्पिलेला सोम पिण्यासाठीं त्या यज्ञाच्या स्थानीं आला. देवगणांसह त्याला तेथें आलेला पाहून मरुत्त राजा पुरोहितासह त्याला सामोरा गेला आणि संतुष्ट होऊन त्यानें त्याची यथाविधि पूजाहि केली. नंतर संवर्त त्याला म्हणाला, ‘हे ज्ञानवान् इंद्रा, तुझें स्वागत असो. तुझ्या सान्निध्यामुळें या यज्ञाला फारच शोभा आली आहे. तरी आतां, हे बलनिषूदना, मीं पुढें केलेला हा सोमरस पी.’ मरुत्त म्हणाला, ‘हे सुरेन्द्रा, मजकडे कृपादृष्टीनें पहा, मीं तुला नमस्कार करतों. माझा यज्ञ सफल झाला, त्यामुळें माझ्या जीविताचेंहि साफल्य झालें. बृहस्पतीच्या या धाकट्या बधूंनें हा माझा यज्ञ पार पाडिला.

इन्द्र :—राजा, हा तुझा तपस्वी गुरु बृहस्पतीचा धाकटा भाऊ आहे हें मला ठाऊक आहे. त्याच्या आह्वानामुळेंच मीं येथें आलों असून तुझ्याविषयींचा माझा राग गेला व त्याचें स्थान प्रेमानें घेतलें आहे.

संवर्त :—देवराजा, जर तूं माझ्यावर प्रसन्न झाला असशील, तर तूंच आतां मला पुढील यज्ञक्रिया सांग व सर्वांचे भाग कसे ते स्वतः करून दे आणि सर्वांना त्यांची माहिती सांग.

युधिष्ठिरा, संवर्तानें इन्द्राला असें सांगितलें, तेव्हां इन्द्रानें स्वतःच देवांना आज्ञा केली कीं, ‘सभागृहें व रहाण्याचीं ठिकाणें हजारों सिद्ध करा व त्यांत सर्व साहित्य ठेवून तीं शोभिवंत करा. त्यांवर चढण्यासाठीं चांगले खांब घालून सोपान करा. गंधर्व व अप्सरा यांना तेथें नाचतां येईल अशीं तीं असूं द्या व हें सर्व यज्ञाचें आवार स्वर्गासमान होऊं द्या.’ देवांना आज्ञा होतांच त्यांनीं लगेच

तशी व्यवस्था केली आणि ती झाल्यावर संतुष्ट होऊन इन्द्र मरुत्ताला म्हणाला, 'राजा, आतां मीं आणि तुझे हे पूर्वज तसेच सारे देव येथें आलों असून तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहों आणि तूं दिलेले हविर्भाव घेण्यास सिद्ध आहों. तरी आतां एक तांबडा बैल अग्नीला बळी दे, दुसरा अनेक रंगांचा बैल विश्वेदेवांना दे व निळ्या वर्णाचा पवित्र बैल आणखी एक दे.' अशा रीतीनें प्रत्यक्ष देव जेथें आपलें अन्न घेण्यासाठीं आले, असा तो मरुत्ताचा यज्ञ मोठ्या समारंभानें यशस्वी झाला व ब्राह्मण ज्याची नित्य पूजा करतात तो देवराज इन्द्रच त्याचा सभासद झाला. मग दुसरा अग्निच असा तो संवर्त स्थंडिलाशीं जाऊन एकेका देवाचें नांव समंत्र उच्चारीत मोठ्या आनंदानें अग्नींत हविर्भाग देऊं लागला. मग इन्द्रानें सर्व देवांसह तो उत्तम प्रकारचा सोमरस पिऊन तृप्त झाल्यावर मरुत्ताच्या आज्ञेनें आपल्या स्थानीं प्रयाण केलें. तेव्हां मरुत्तानेंहि आनंदित होऊन ठायीं ठायीं सोन्याच्या राशी घालून ठेविल्या आणि ब्राह्मणांना त्या देऊन कुबेराप्रमाणें तो शोभूं लागला. नंतर त्यानें आपला कोश यथाविधि पूर्ण करून गुरूच्या अनुज्ञेनें आसमुद्र पृथ्वीचें राज्य चालविलें. अशा प्रकारचा जो हा मरुत्त राजा होऊन गेला, त्याच्या त्या यज्ञांतील विपुल सुवर्ण तेथेंच पडलें आहे. युधिष्ठिरा, तें सर्व द्रव्य येथें आणवून तूं यज्ञानें देवांना तृप्त कर.

वैशंपायन म्हणतो, राजा जनमेजया, ही व्यासानें सांगितलेली कथा ऐकून युधिष्ठिराला बरें वाटलें आणि मरुत्ताच्या यज्ञांतील द्रव्य आणून यज्ञ करण्याचा विचार ठरविल्यावर त्यासंबंधानें व्यवस्था करण्यासाठीं त्यानें अमात्यांची सभा बोलाविली. १४. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१. अश्वमेधासंबंधानें युधिष्ठिर व कृष्ण यांचें संभाषण.]

(१) **वैशंपायन**:—व्यासानें युधिष्ठिराला अश्वमेध करण्याविषयीं सांगितल्यावर कृष्णानेंहि त्याच्या मनाचा दीनपणा पाहून ज्ञातिबांधवांच्या वधामुळें तो तमोग्रस्त सूर्यासारखा किंवा धुरानें व्याप्त झालेल्या अग्नीसारखा भासत आहे असें जाणिलें आणि त्याचा खेद घालवून त्याला उत्साहयुक्त करावें म्हणून उपदेश केला. तो म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, कपटाचा मार्ग म्हणजे

त्यूचा मार्ग असून सरळपणा हा मोक्षाचा मार्ग होय. ज्ञान म्हणतात हेंच. नुसत्या बडबडीचा काय उपयोग? मला वाटतें तूं कर्मनिष्ठ ाहींस व तुला शत्रूहि जिंकतां आले नाहींत. नाहींतर आपल्या शरीरांतच त्रु आहेत हें तुला ओळखलें असतें. आतां तुला मीं याविषयीं कथा ांगतों. इन्द्राचें वृत्राशीं युद्ध झालें, तें कसें तें पहा. राजा, पूर्वीं एकदां वृत्रानें ारी पृथ्वी व्यापून टाकिली. त्यानें प्रथम पृथ्वींतील गन्ध काढून घेतला. तेव्हां ़थ्वीला घाण येऊं लागली, तें पाहून इन्द्राला राग आला आणि त्यानें वृत्रा-ंर आपलें वज्र फेंकलें. तें वज्र मारूं लागलें असतां वृत्र पाण्यांत शिरला आणि यानें त्यांतील रस शोषून घेतला. तेव्हां जल रसहीन झालेलें पाहून इन्द्राला ़ुन: संताप आला आणि पुन: त्यानें वृत्रावर वज्र फेकिलें. त्या अनंत शक्तीच्या ाज्रानें आपण मारिले जाणार हें पाहून वृत्र तेजांत शिरला आणि त्यांतील रूप-वेषय त्यानें काढून घेतला. याप्रमाणें रूपविषय तेजांतून नाहींसा झाला तेव्हां इन्द्राला फारच राग आला आणि त्यानें पुन: वृत्रावर वज्र फेकलें. तेव्हां वज्राच्या तडाख्यानें आपण मरणार असें पाहून वृत्र वायूंत शिरला व त्यांतून त्यानें स्पर्श-गुण काढून घेतला. वायु स्पर्शरहित झाला हें पाहून इन्द्रानें आणखी एकदां वृत्रावर वज्र फेकिलें; तेव्हां वृत्रानें आकाशांत शिरून त्याचा शब्दविषय काढून घेतला. आकाश वृत्रमय झालेलें पाहून इन्द्रानें वृत्रावर पुन: एकदां वज्र फेकलें. पण तेव्हां वृत्रानें त्याच्या भीतीनें स्वत: इन्द्राच्या शरीरांतच प्रवेश करून त्याची बुद्धि हरण केली. अशा रीतीनें इन्द्राची बुद्धि वृत्रानें व्यापिल्यामुळें तो अगदीं मोहग्रस्त झाला. त्यावेळीं वसिष्ठानें रथंतर साम गाऊन त्याला सावध केलें आणि मग त्या शरीरस्थ वृत्राला इन्द्रानें नष्ट केलें. या वेळीं इन्द्रानें हें कार्य अदृश्य वज्रानें केलें, असें सांगतात. राजा, हें धर्मरहस्य* इन्द्रानें महर्षींना सांगितलें व ऋषींनीं तें मला सांगितलें. तें तूं लक्षांत ठेव. १४.१.११.

---

* या इन्द्रवृत्रयुद्धाचा अर्थ अध्यात्मपर लावितात. वृत्र म्हणजे अज्ञान, इन्द्र म्हणजे चिदात्मा, पृथ्वी म्हणजे स्थूल शरीर, वज्र म्हणजे विवेक किंवा सारासार विचार, जल म्हणजे दिव्य शरीर, वायु व तेज म्हणजे दोन प्रकारचीं सूक्ष्म शरीरें, रथंतर साम म्हणजे आत्मोपदेश. इन्द्रानें म्हणजे जीवात्म्यानें सर्व उपाधि सोडीत सोडीत शेवटीं परमानंदमय असें परमात्मैक्य संपादिलें असा अर्थ.

अध्याय १२ वा.

[१. कृष्णाचा युधिष्ठिराला उपदेश.]

(१) **श्रीकृष्ण :**—युधिष्ठिरा, व्याधि दोन प्रकारचे असतात, शारीर आणि मानसिक. पण हे दोन प्रकार परस्परसापेक्ष असून एकमेकांपासून स्वतंत्र असे कधीं नसतात. जो व्याधि शरीरांत उत्पन्न होतो, तो शारीर व जो मनांत होतो, तो मानसिक. राजा, शरीरांत शीत, उष्ण आणि वायु हे तीन गुण असतात; ते समप्रमाणांत असले, म्हणजे तें शरीराच्या स्वस्थपणाचें लक्षण होय. त्यांत उष्णाचा प्रभाव शीताहून अधिक झाला, किंवा शीताचा उष्णाहून झाला म्हणजे त्याला व्याधीचें स्वरूप येतें. आतां मनासंबंधानें पहातां सत्त्व, रज आणि तम हे त्याचे तीन गुण होत; ते समप्रमाणांत असले म्हणजे मनाचा स्वस्थपणा असतो. पण त्यांत जर कोणत्याहि एकाचें आधिक्य झालें, तर मनाचा व्याधि उत्पन्न होतो, व त्यासाठीं उपाय करावा लागतो. शोकाचा मोड आनंदानें होतो व आनंदाचा शोकामुळें होतो. कोणी एखादा दुःखांत असला तर तो मागील सुखाची आठवण काढून अधिक दुःखी होतो व कोणी सुखांत असेल तर तो पूर्वीच्या दुःखाची आठवण करून अधिक सुखी होतो. पण, युधिष्ठिरा, तूं दुःखी असतांना सुखाची किंवा सुखी असतांना दुःखाची आठवण मुळींच करीत नाहींस. दुःखाच्या व्यामोहानें तिसऱ्या वैराग्याच्याच गोष्टी बोलत सुटतोस. खरोखर, युधिष्ठिरा, हा तुझा स्वभावच झाला असून त्यामुळेंच तूं दुःखानें आकर्षिला जात आहेस. द्रौपदी रजस्वला व म्हणून एकवस्त्रा असतांना तुम्हां पांडवांच्या देखत तिला सभेंत ओढून आणिलें त्याची आठवण तुला येत नाहीं. हरणाचीं कातडीं अंगावर देऊन तुम्हांला नगरांतून वनांत रहावयास पाठविलें, त्याची आठवण करण्याची तुला इच्छा होत नाहीं. जटासुरापासून झालेला त्रास, चित्रसेनाशीं करावें लागलेलें युद्ध, जयद्रथानें दिलेले क्लेश, यांची आठवण काढण्याची आवश्यकता तुला वाटत नाहीं; त्यानंतर अज्ञातवासांत असतांना द्रौपदीला कीचकानें लाथ मारिली तीहि आठवण बुजवून टाकावीशी तुला वाटते. द्रोण व भीष्म यांच्या सारख्यांशीं तुला युद्ध करण्याची पाळी आली, पण त्याहून निराळ्या प्रकारचें युद्ध तुला आतां एकट्यानें मनाशींच करावें लागत आहे ! या चमत्कारिक युद्धांत तुला मोठ्या युक्तीनें लढून पार पडलें पाहिजे. या युद्धांत बाणांचें काम नाहीं; नोकरांचाकरांचें नाहीं व बांधवांचेंहि नाहीं.

एकट्यानेंच हें युद्ध तुला आपल्या मनाशीं करावयाचें आहे. जर या युद्धांत तूं विजय मिळविलास तर ठीक आहे, नाहींतर तुझी अवस्था कशी होणार? पण मीं सांगितलेल्या गोष्टी लक्षांत ठेविल्यास मात्र तूं कृतकृत्य होशील. या गोष्टी निश्चितपणें लक्षांत ठेवून व प्राणिमात्रांच्या जन्ममृत्यूचा विचार करून परंपरागत मार्गानें जा व राज्याचें यथोचित रक्षण कर. १४.१.१२.

अध्याय १३ वा.

[१. कृष्णाचा युधिष्ठिराला उपदेश–पुढें चालू.]

(१) **श्रीकृष्ण :**—युधिष्ठिरा, केवळ बाह्य वस्तूंचा त्याग केला म्हणजे सिद्धि मिळते असें नाहीं. पण शरीरोद्भव अशा वासनादिकांच्या त्यागानेंहि ती मिळतेच असेंहि नाहीं. बाह्य वस्तूंचा त्याग करून आंतर विषयांचा अभिलाष धरल्यानें जो धर्म घडेल किंवा जें सुख मिळेल, तो धर्म शत्रूला घडो व तें सुखहि त्यालाच मिळो मम म्हणजे माझें हीं दोन अक्षरें मृत्युरूप असून न मम म्हणजे माझें नव्हे हीं तीन अक्षरें शाश्वत ब्रह्म म्हणजे मोक्षरूप होत. अशा रीतीनें शाश्वत ब्रह्म व मृत्यु हीं दोन्ही आपल्या जवळच असतात व अदृश्य रूपानें प्राणिमात्राच्या अंतःकरणांत युद्ध करतात. या जगाच्या आदिकारणाचा नाश होणें शक्य नसल्यामुळें प्राण्याच्या शरीराचा नाश केल्यानेंहि अहिंसाच निष्पन्न होते. युधिष्ठिरा, स्थावरजंगम पदार्थांसह ही सारी पृथ्वी कोणाला मिळाली आणि तिच्याविषयीं त्याला ममत्व मात्र नाहीं, तर तिचा त्याला काय उपयोग? उलट एखादा कोणी रानांत राहून फळांमुळांवरच जगत असला, तरी जर त्याच्या मनांत वस्तूंविषयीं ममता म्हणजे माझेपणा वागत असेल, तर तो मृत्यूच्या जबड्यांत आहे असेंच समजावें. म्हणून, युधिष्ठिरा, बाह्य आणि आंतर शत्रूंचें हें स्वरूप ओळखून ठेव. जो मनुष्य शाश्वत आदिकारणाचें स्वरूप ओळखतो व त्यावरील विकार ज्याला दिसत नाहींत तो महाभयाच्या म्हणजे मृत्यूच्या पलीकडे जातो. जो वासनांच्या अधीन असतो त्याला जगांत कोणी चांगला म्हणत नाहीं आणि वासनांवांचून कसली प्रवृत्तिहि होत नाहीं. सर्व वासना मनापासून उत्पन्न होतात, म्हणून ज्ञाता मनुष्य त्याला आवरून धरतो. वारंवार प्राप्त झालेल्या जन्मांत योगी पुरुष अभ्यासयोगाच्या साह्यानें आदितत्त्वाचा मार्ग शोधून काढितो आणि दान, वेदाध्ययन, तप, वेदांत सांगितलेलीं काम्य कर्मे, व्रतें, यज्ञ,

नियम, ध्यानयोग, यांचें आचरण ज्ञानपूर्वक व निष्काम बुद्धीनें करतो. जें जें कांहीं सकाम असतें, तें धर्म नव्हे व जो धर्म म्हणतात त्याचें मूळ वासनांचें नियमन हेंच होय असें तो जाणतो. याविषयीं पूर्वी कामानें स्वतः गाईलेल्या गाथा पुराणवेत्ते सांगत असतात, त्या मीं तुला सांगतों ऐक. काम म्हणतो, ' योग्य उपाय केल्याशिवाय कोणालाहि माझें नियंत्रण करतां येणार नाहीं. केवळ जपजाप्यांच्या बळावर माझ्यावर कोणी प्रहार करूं पाहील, तर त्या साधनांतच मीं अहंकाररूपानें प्रकट होईन. नाना यज्ञ करून व त्यांत पुष्कळ दक्षणा देऊन जो मला जिंकूं पहातो, त्याच्या मनांत मीं दंभरूपानें प्रादुर्भूत होतों, म्हणजे सर्वांमध्यें माझ्यासारखा धर्मात्मा कोणी नाहीं असें त्याला वाटतें व तो फसतो. वेद व त्यांतील ज्ञान यांनीं जो मला जखडूं पहातो, त्याला सर्व स्थावर वस्तूंमध्यें मींच अंतर्यामीरूपानें भरून राहिलों आहें असा अहंभाव वाटूं लागतो. जो कोणी धैर्य व सत्य यांच्या साह्यानें मला नष्ट करूं पहातो त्याला आपण धैर्यशाली व सत्यनिष्ठ आहों असा अभिमान वाटूं लागतो व त्यामुळें आपण अधिक बांधले जात आहों हें त्याला कळत नाहीं. तपाच्या बळावर जो व्रतनिष्ठ राहून मला वश करूं पहातो, त्याला त्या तपाचाच गर्व होतो व अशा रीतीनें पुनः तो माझ्या कह्यांत येतो. मोक्षमार्ग स्वीकारून जो ज्ञानाच्या बळावर मला जिंकूं पहातो, त्या मोक्षेच्छूच्या आवडीलाहि मीं नाचत नाचत हंसतों. तात्पर्य मीं एकटा असतांहि सर्व प्राण्यांना अवध्य आहें.'

युधिष्ठिरा, असा जो हा काम त्याची तूं धर्माकडे योजना करून विधिपूर्वक अश्वमेध कर व त्यांत विपुल दक्षिणा दे; तसेंच पुरेशी दक्षिणा देऊन इतरहि यज्ञ कर. मरण पावलेल्या बंधूंचा पुनः पुनः विचार करून व्यर्थ व्यथित होऊं नको. रणांत जे एकदां मृत्यु पावले, ते कांहींहि केलेंस तरी पुनः तुझ्या दृष्टीस पडणार नाहींत. तर आतां बहुत द्रव्य वेंचून व विपुल दक्षिणा देऊन तूं मोठे यज्ञ कर म्हणजे या लोकीं तुझी मोठी कीर्ति होईल व अंतीं तुला उत्तम गति प्राप्त होईल. १४. १. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ युधिष्ठिराचा शोक नष्ट होऊन तो हस्तिनापुरांत येतो व राज्य करूं लागतो.]

वैशंपायनः—राजा, याप्रमाणें त्या तपस्वी ऋषींनीं अनेक रीतीनें भाषणें करून बांधवांच्या वधामुळें खिन्न झालेल्या युधिष्ठिराचें सान्त्वन केलें. व्यास, कृष्ण, नारद, भीम, नकुल, सहदेव, अर्जुन, द्रौपदी, तसेच दुसरेहि श्रेष्ठ व शास्त्रज्ञ ब्राह्मण यांच्या उपदेशानें युधिष्ठिराची खिन्न वृत्ति व मनःसंताप नष्ट झाली. त्यानें देव ब्राह्मणांची पूजा केली व मृत बांधवांची उत्तरक्रिया केल्यावर तो धर्मात्मा प्राप्त झालेल्या राज्याचा शांत चित्तानें कारभार पाहूं लागला. तो एकदां व्यास, नारद आणि दुसरे ऋषि यांना म्हणाला, 'महाराज, आपल्या-सारख्या वृद्ध मुनिश्रेष्ठांनीं मला सदुपदेश केल्यामुळें माझ्या मनांत आतां अगदीं मुळींच शोकाचा अंश राहिला नाहीं, आणि द्रव्यहि भरपूर मिळालें आहे. तेव्हां आतां मीं यज्ञांनीं देवतांना संतुष्ट करणार आहें. तुम्हाला पुढें करूनच मी यज्ञ करतों. व्यासमुने, आपल्या संरक्षणाखालीं आम्हीं हिमालयावर जाऊं. तो प्रदेश फार आश्चर्यमय आहे असें सांगतात. नारदानें व भगवान् कृष्णानें त्याविषयींच्या पुष्कळ विचित्र गोष्टी आम्हाला सांगितल्या आहेत. खरोखर भाग्यवंतावांचून असले गुरु व सज्जन मित्र कोणालाहि संकटकालीं प्राप्त होणें दुर्घटच आहे.' युधिष्ठिरानें त्यांना असें म्हटलें असतां ते सर्व ऋषि त्याचा तसाच कृष्ण व अर्जुन यांचा निरोप घेऊन तेथून निघून गेले. धर्मराज मात्र तेथेंच बसला. याप्रमाणें भीष्माच्या मृत्यूनंतर शुद्धिकार्य करण्यांत कांहीं काळ गेल्यावर युधिष्ठिरानें भीष्म, कर्ण, इत्यादि मृत कौरववीरांना उद्देशून ब्राह्मणांना महादानें दिलीं व धृतराष्ट्राला समागमें घेऊन इतरांसाठींहि पुष्कळ धन दिलें. नंतर तो धृतराष्ट्राला पुढें करून हस्तिनापुरांत प्रविष्ट झाला व तेथें त्या अंधळ्या चुलत्याला सांत्वनपर फार गोष्टी सांगितल्यावर तो बंधूंसह राज्याचा कारभार पाहूं लागला. १४. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ श्रीकृष्ण द्वारकेस जाण्यासाठीं अर्जुनाची अनुज्ञा मागतो.]

(१) जनमेजय :—मुने, पांडवांना विजय मिळून राज्यांत सर्वत्र शांतता झाल्यावर कृष्ण आणि अर्जुन यांनीं काय केलें बरें ?

वैशंपायन :—राजा, पांडवांना जय मिळाल्यावर आणि राष्ट्रांत सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाल्यावर कृष्ण आणि अर्जुन यांना स्वाभाविकच आनंद झाला, आणि स्वर्गांत जसे देवांचे राजे आनंदानें विहार करतात तसे तेहि चित्रविचित्र वृक्षांनीं भरलेल्या वनांत व सुंदर शिखरांच्या पर्वतांवर विहार करूं लागले. पवित्र जलस्थानें, तळीं, नद्या, यांच्या कांठीं ते फिरत व तसें करतांना नंदनवनांत जसे अश्विन तसे ते उल्लासयुक्त दिसत; ते महात्मे इन्द्रप्रस्थांतील रमणीय सभागृहांत जाऊन क्रीडा करीत आणि पूर्वी सहन केलेले क्लेश आणि होऊन गेलेल्या युद्धांच्या अद्भुत गोष्टी नित्य एकमेकांना सांगत. ते दोघे पुराण ऋषि व देवता यांचीं चरित्रेंहि हर्षानें गात आणि गोड गोड व चमत्काराच्या गोष्टी बोलत. ज्ञानी कृष्ण तर अर्जुनाला शेकडों गोष्टी सांगून त्याचा पुत्रशोक व ज्ञातिवधाचें दुःख शांत करण्यास झटे. तो योग्य मार्गानें त्याचें सान्त्वन करून व आपल्या शिरावरील भार हलका करून विश्रांति घेई. एक दिवस अशा गोष्टी झाल्यावर कृष्णानें गोड शब्दांनीं अर्जुनाचें समाधान केलें आणि मोठ्या खुबीनें त्याच्यापाशीं द्वारकेस जाण्याची गोष्ट काढिली. तो म्हणाला, 'अर्जुना, तुझ्या बाहुबलावर अवलंबून धर्मराजानें पृथ्वीचें राज्य मिळविलें व आतां तो भीम, नकुल व सहदेव यांच्या अनुमतीनें त्या निष्कंटक राज्याचा उपभोग घेत आहे. हें राज्य त्यानें योग्य मार्गानें मिळविलें असून त्याच मार्गानें दुर्योधनाचा रणांत वधहि झाला. अधर्माची आवड असलेले, लोभी, अप्रिय भाषणी असे धृतराष्ट्राचे दुष्ट पुत्र सपरिवार नष्ट झाले. त्यामुळें आणि तूं संरक्षक असल्यामुळें धर्मराज युधिष्ठिर कुरुराज्याचा शांतपणें उपभोग घेत आहे. तसाच मींहि तुझ्यासह अरण्यांतसुद्धां आनंदानें विहार करीत आहें; मग जेथें धर्म, भीम, नकुल सहदेव, पृथा व तूं इतकीं जणें आहां तेथें माझ्या आनंदाला किती भरती येत असेल बरें ? पण आतां स्वर्गासारख्या रमणीय उद्यानांत तुझ्यासह विहार करीत माझा बराच काळ गेला. इतक्या काळांत वसुदेव, बलराम आणि दुसरी मोठमोठी यादव मंडळी यांचें मला दर्शन घडलें नाहीं. म्हणून द्वारकेला जाऊन

ांना भेटावें असें मला वाटूं लागलें आहे. अर्जुना, तरी ही माझी कल्पना तुला चेलच असें मला वाटतें. आपण व भीष्म यांनीं धर्मराज युधिष्ठिराला अनेक कारें उपदेश करून त्याचें दुःख हलकें केलें आहे. तो स्वतः शास्ता असतांहि ाला शास्त्र सांगणें आपल्याला अवश्य झालें, व त्या महात्म्यानें तें आपलें म्हणणें ोकळेपणें स्वीकारलेंहि. कृतज्ञ, सत्यवादी व धर्मज्ञ असा धर्मराज आतां ारभार करीत असल्यामुळें राज्यांत सत्य, धर्म, सद्बुद्धि व उत्कर्ष यांना स्थैर्य मेळालें आहे. तरी तुला योग्य वाटल्यास माझ्या द्वारकेस जाण्यासंबंधानें तूं आतां ाच्याशीं गोष्ट काढ. मीं स्वतः प्राण गेला तरी त्याला न आवडणारी गोष्ट करणार ाहीं, मग द्वारकेस जाण्याच्या प्रश्नाचें तें काय ? पण तुला मीं हें सारें सांगितलें तुझ्यावरील प्रेमामुळेंच होय. अर्जुना, मीं तुला खरोखर सांगतों, आतां मला येथें ाण्याचें कारण उरलेलें नाहीं. धृतराष्ट्राच्या पुत्रांचा सर्व सैन्यासह व अनुयायांसह ःपात झाला, सर्व राज्य निष्कंटक होऊन तुमच्या हातीं आलें, व नाना उत्तमोत्तम स्तूनीं तें समृद्धहि झालें. आतां त्यानें सुखानें व धर्मानें राज्य चालवावें आणि ारणांच्या स्तुतिगानाचा स्वीकार करीत महात्म्या सिद्धांचे अशीर्वाद घ्यावे. ा, अर्जुना, तूं आज माझ्यासह युधिष्ठिराकडे चल व मला द्वारकेला जाण्यासाठीं ाची अनुज्ञा मिळव. अर्जुना, हें माझें शरीर, आणि माझ्या घरांत जें कांहीं व्य आहे तें सारें युधिष्ठिराला अर्पण केलेलें आहे. मला तो अत्यंत आवडता सन्मान्य आहे. आतां माझ्या येथें रहाण्याचें तसें विशेष कांहीं कारण राहिलें ाहीं. सारें राज्य तुमच्या आज्ञेंत सुरळीतपणें वागत आहे.' कृष्णानें या प्रमाणें र्जुनाला समजावून सांगितलें, तेव्हां अर्जुनाला त्याच्या विरहाचें फार दुःख वाटूं ागलें, तथापि त्याचा मान राखण्यासाठीं त्यानें मोठ्या कष्टानें 'ठीक आहे' सें कृष्णाला उत्तर दिलें. १४. १. १५.

अनुगीतापर्व

अध्याय १६ वा

[१. पूर्वी गीतारूपानें केलेला उपदेश पुनः करण्याची अर्जुनाची कृष्णाला ंति]

(१) **जनमेजय :**—मुने, सर्व शत्रूंचा निःपात झाल्यावर कृष्ण अर्जुना- ह हस्तिनापुरीं रहात असतां दोघांनीं कोणकोणत्या विषयांवर संभाषण केलें ?

वैशंपायन:—राजा, राज्यप्राप्ति होऊन सुस्थिर झाल्यावर अर्जुन कृष्णासह हस्तिनापुरांतील दिव्य सभागृहांत आनंदानें विहार करी हें मीं पूर्वीं सांगितलेंच. एकदां असें झालें कीं, स्वर्गासमान असलेल्या त्या राजवाड्यांत कृष्ण व अर्जुन हे आपल्या सेवकांसह एका ठिकाणीं आनंदानें बसले असतां, तें रम्य ठिकाण पाहून अर्जुनाला मागील स्मरण झालें आणि तो कृष्णाला म्हणाला, 'कृष्णा, युद्धाला आरंभ होण्यापूर्वी तूं जें आपलें ईश्वरस्वरूप मला दाखविलें, त्यामुळें तुझें माहात्म्य माझ्या लक्षांत आलेंच आहे. पण जें कांहीं तूं मला त्यावेळीं मित्रत्वानें सांगितलें, तें सगळेंच कांहीं माझ्या लक्षांत राहिलेलें दिसत नाहीं. तें सारें निघून गेलें. मला तर तो विषय पुनः पुनः ऐकण्याची मोठी इच्छा आहे, आणि तूं म्हणतोस लवकरच द्वारकेस जावयाचें म्हणून.' अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून कृष्णानें अर्जुनाला मिठी मारिली आणि त्याला सांगितलें, 'अर्जुना' तुला मीं सारें रहस्य ऐकविलें आणि सनातन धर्माचें स्वरूपहि सांगून शाश्वत अशा सर्व लोकांचेंहि ज्ञान दिलें. बुद्धिदौर्बल्यामुळें तूं त्याचें योग्य ग्रहण केलें नाहींस याचें मला फार वाईट वाटतें, पण माझीहि ती स्मृति आज पुनः तशी जागृत होत नाहीं. अर्जुना, तूं एकतर श्रद्धाहीन असावास नाहींतर अल्पबुद्धि तरी असावास. पण कांहीं असलें तरी पूर्वी मीं जें तुला सांगितलें तें संपूर्ण पुनः सांगणें मला शक्य नाहीं. ब्रह्मपदाचें ज्ञान करून देण्यास धर्म पुरेसा नाहीं, तसें मला पुनः तें सर्व सांगतां येणार नाहीं. त्यावेळीं मीं योगयुक्त होतों, म्हणून मीं ब्रह्मस्वरूप सांगितलें; तथापि आतां त्याच आशयाचा प्राचीन इतिहास सांगतों, म्हणजे तें ध्यानांत धरून तुला उत्तम गति मिळवितां येईल. तरी मीं आतां सांगतों तें सर्व लक्ष्यपूर्वक ऐक. एकदां असें झालें कीं स्वर्गांतून व ब्रह्मलोकाहून एक मोठा तेजस्वी ब्राह्मण आमच्याकडे आला. आम्हीं त्याची पूजा केली. नंतर आम्हीं त्याला कांहीं प्रश्न केले, त्यांचीं जीं उत्तरें त्यानें दिलीं, तीं, हे अर्जुना, तूं दुसरा कसलाहि विचार न करतां दिव्य रीतीनें ऐक.

ब्राह्मण—कृष्णा, मोक्षधर्मासंबंधानें तूं जो प्रश्न विचारिला, तो प्राणिमात्रांवरील तुझ्या कृपेला योग्य असून सर्व मोहाचें निरसन करणारा आहे. त्याचें उत्तर मीं आतां यथास्थित देतों, तें सावधानपणें ऐकून घे. एक काश्यपगोत्री ब्राह्मण तपस्वी व मोठा धर्मवेत्ता होता. त्याची दुसऱ्या एका शास्त्ररहस्य जाणणाऱ्या ब्राह्मणाशीं गांठ पडली. त्याला जन्ममृत्यूविषयीं ग्रंथोक्त तसेंच योग-

मार्गानें झालेलें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें. त्याला लोकव्यवहाराचा अर्थ उत्तम कळत असून सुखदुःखांचें रहस्य समजलें होतें. तसेंच जन्ममृत्यूचें तत्त्व तो जाणत असून पापपुण्य पहाणारा व बऱ्या वाईट कर्मांमुळें मनुष्यांना कशी गति मिळते हेंहि समजणारा तो होता. तो जितेंद्रिय सिद्ध पुरुष शांतपणें सर्वत्र फिरत असून ब्राह्मीलक्ष्मीनें झळकत होता. त्याला गुप्त होण्याची विद्या माहीत असून तो इतर गुप्त रूपानें फिरणाऱ्या चक्रधरांसह जात असे. तो केव्हां एकान्तीं त्या चक्रधरांशीं बोलत बसे, तर केव्हां स्वेच्छेनें वाऱ्यासारखा एकटाच फिरत असे. त्याची गांठ पडतांच त्याचा तो विलक्षण प्रकार पाहून त्या बुद्धिमान् काश्यपानें त्याचें पाय धरिले आणि त्याला गुरु समजून त्याची सेवा करीत तो त्याला संतुष्ट करूं लागला. त्याच्या सेवेनें तो सिद्ध कांहीं काळानें संतुष्ट होऊन काश्यपाला म्हणाला, 'काश्यपा, अनेक प्रकारच्या शुभ कर्मांनीं व पुण्यांच्या योगानें मनुष्यांना उत्तम गति व देवलोकीं वास हीं प्राप्त होतात. पण त्यांनीं आत्यंतिक सुख व शाश्वतस्थिति कधीं मिळत नाहीं. मोठ्या कष्टानें मिळालेल्या उच्चस्थानापासून प्राणी पुनः भ्रष्ट होतोच. मला पापामुळें वाईट व कष्टदायक गति मला मिळाली होती. काम, क्रोध, लोभ व मोह यांना बळी पडल्यामुळें मला वारंवार मरण व जन्म प्राप्त झालीं, नानाप्रकारचे आहार करावे लागले, व अनेक जातीच्या मातांचें स्तनपानहि मीं केलें. अनेक प्रकारचीं मातापितरें अद्भुत सुखें व भयंकर दुःखेंहि मीं सोसलीं. आवडत्यापासून ताटातूट व नावडत्यांशीं संगति मला सोसावी लागली; अतिशय कष्टानें मिळविलेल्या द्रव्याचा नाश झालेला मीं पाहिला, राजे व आप्त यांनीं केलेले अपमान साहिले; अत्यंत भयंकर अशा शारीरिक व मानसिक यातना मला झाल्या; मानहानि, बंधन, नरकवास, यमलोकींच्या यातना याहि मीं अनुभविल्या आणि वृद्धावस्था, रोग व अनेक संकटें भोगिलीं. मग एकदां वैराग्य उत्पन्न होऊन मीं निराकार परब्रह्माचा आश्रय केला व लोकव्यवहार सोडून दुःखानें गांजल्यामुळें सारे अनुभव घेतल्यावर शेवटीं या मार्गाचा अवलंब केला. त्यामुळें परमात्म्याच्या कृपेनें ही सिद्धि मला प्राप्त झाली. या जगांत मीं आतां पुनः येणार नाहीं. मोक्षसिद्धि मिळेपर्यंत मी स्वतःला पुष्कळ शुभ गति मिळवीत मी या लोकांच्या घडामोडी केवळ पहात रहाणार व एकापुढें एक गति चढत शेवटीं अव्यक्त अशा ब्रह्मपदाला जाऊन पोंचणार, यांत शंका नाहीं. मी येथें परत येणार नाहीं. ब्राह्मणा, तूं फार बुद्धिमान् आहेस, व मीं तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहें, तरी तुला प्रिय

वाटणारी कोणती गोष्ट मीं करूं तें सांग. ज्या कसली इच्छा करून तूं मजकडे आलास त्याच्या प्राप्तीची वेळ आतां आली आहे. तुला काय पाहिजे हें मीं जाणतों. पण मीं लवकरच जाणार असल्यामुळें तुला सुचवीत आहें. तुझ्या उत्तम वर्तनानें मीं संतुष्ट झालों आहें. काय विचारावयाचें तें खुशाल विचार, तें मी तुला सांगतों. तुझ्या बुद्धीविषयीं मला फार आदर वाटत आहे. तूं मला ओळखिलेंस, यावरून, काश्यपा, तूं मोठा बुद्धिमान् आहेस, यांत शंका नाहीं. १४.१.१६.

अध्याय १७ वा.

[१. काश्यप ब्राह्मणाला सिद्धाचा उपदेश]

(१) श्रीकृष्ण :—अर्जुना, सिद्धाचें भाषण ऐकून त्या धर्मिष्ठ काश्यपानें त्याचे पाय धरून त्याला सर्व धर्मांविषयीं प्रश्न केले व सिद्धानें त्यांचीं उत्तरें दिलीं.

काश्यप :—शरीराचा नाश कसा होतो व तें उत्पन्न कसें होतें ? या कष्टमय संसारापासून सुटका कशी होते ? आत्मा प्रकृतीला सोडून शरीराचा त्याग करतो. पण मग तो शरीरमुक्त झाल्यावर दुसऱ्या शरीरांत कसा जातो. मनुष्याला शुभाशुभ कर्मांचें फल कसें भोगावयास मिळतें व तो विदेही झाला असतां त्याचें कर्म कोठें रहातें ?

ब्राह्मण श्रीकृष्णाला सांगतो, कृष्णा, याप्रमाणें काश्यपानें सिद्धाला प्रश्न विचारिले असतां सिद्धानें जें सांगितलें तें मीं तुला क्रमानें सांगतों ऐक.

सिद्ध म्हणाला, 'आयुष्यवर्धक व कीर्तिप्रद अशीं जीं कर्में प्राणी एखादें शरीर धारण करून करतो, त्या कर्मांचें फळ क्षीण झालें म्हणजे तो आयुष्याचा क्षय करणारीं उलटीं कर्में करूं लागतो. त्याच्या विनाशाची वेळ आली असतां त्याची बुद्धि उलट होते. तो आपलें मानसिक सामर्थ्य, शारीरिक बल व काळ जाणत असतांहि केवळ देहाच्या नादीं लागून फार खातो व कष्टदायक आणि अयोग्य अशीं कर्में करतो. तेव्हां तो एखाद्यावेळीं अति खातो किंवा एखाद्यावेळीं अगदींच खात नाहीं. दुष्ट अन्न, मांस, घाणेरडें पेय, एकमेकांना घातक असे पदार्थ तो खातो, आणि खाल्लेलें अन्न पचलें नसतांहि त्यावर आणखी खातो. केव्हां तो अति श्रम करतो तर कधीं विषयोपभोगाचा अतिरेक करतो, आणि

केव्हां केव्हां कांहीं कार्याच्या नादांत गढून मूत्रपुरीषादि वेग आवरून धरितो. रसयुक्त अन्न तो प्रमाणाबाहेर खातो व दिवसा झोंप घेतो. तसेंच तो अपक्व असलेल्या दोषांचा भलत्याच वेळीं प्रकोप करतो. अशा अपक्व दोषादिकांचा भलत्याच वेळीं प्रकोप केल्यानें रोग होऊन शरीराचा अंत होतो, किंवा मनुष्य स्वतःच कंटाळून फांस लावून किंवा दुसऱ्या कांहीं विपरीत साधनानें शरीरपात करून घेतो. अशा रीतीनें मनुष्याच्या शरीराचा नाश होतो.

आतां जीवित ज्याला म्हणतात तें काय आहे तें सांगतों. शरीरांत ऊष्म्याचा प्रकोप होऊन तीव्र वायूच्या योगानें त्याला प्रेरणा मिळाली कीं तो सर्व शरीरभर फिरून ऐकेका अवयवाला रोखून धरतो. तो बलवान् होऊन अतिशय प्रकुप्त झाला म्हणजे ज्यांच्या योगानें शरीराची योग्य हालचाल होते तीं मर्मस्थानें तो फोडून टाकितो. त्यामुळें तात्काळ जीवाला वेदना होऊन तो शरीरापासून च्युत होतो. मर्मस्थानें तुटूं लागलीं म्हणजे वेदनांनीं विव्हळ होऊन जीव शरीर सोडून जातो. अशा रीतीनें जन्म आणि मरण यांमुळें सर्व जीव उद्विग्न होऊन जातात व शरीराचा त्याग करतांना आढळतात. नवीन गर्भांत प्रवेश करतांनाहि मर्मस्थानांचा विस्तार होत असल्यामुळें जीवाला पुनः तशाच वेदना सहन कराव्या लागतात. तेथें सांधे मोडल्यामुळें पाण्यापासून त्याला फार क्लेश होतात. पंचमहाभूतांचा संघ मोडून टाकतांना थंडीनें प्रकुप्त झालेला शरीरांतील वायु, प्राण व अपान यांत भरून वर चढत शेवटीं वेदनामय झालेल्या शरीराला सोडून जातो. अशा रीतीनें वायु शरीर सोडून गेल्यावर त्याचा श्वास बंद होतो व उष्णता, श्वास, तेज, चेतना व ब्रह्माचा अंश असा जीव, हीं शरीरांतून निघून गेलीं म्हणजे मनुष्य मृत झाला असें म्हणतात. शरीरधारण करणारा जीव ज्या इंद्रियांच्या योगानें विषयांचें ज्ञान करून घेतो, तीं इंद्रियें आतां त्या कामीं निरोपयोगी होतात. आहारापासून प्राप्त होणारी प्राणशक्ति शरीरांत जो निर्माण करतो, त्यालाच जीव म्हणतात. तो अविनाशी आहे. त्या प्राणशक्तीशीं ज्याचा संयोग घडतो त्याला शास्त्रांत मर्म म्हणतात. तीं मर्मस्थानें फुटलीं म्हणजे ती प्राणशक्ति वर वर जात प्राण्याच्या हृदयांत शिरते आणि त्याचें बल रोखून धरिते. त्यावेळीं शरीर सचेतन असलें तरी त्यांतील जीवाला कांहीं कळत नाहींसें होतें. तमानें ज्ञान झाकून जातें व मर्मस्थानेंहि झांकलीं गेल्यामुळें जीवाला कांहीं आधार नाहींसा होतो व त्यामुळें तो वायूबरोबर हेलकावे खातो. शेवटीं एक मोठा थोरला श्वास टाकून बाहेर पडतांना तें अचेतन होत असलेलें

शरीर एकदां तो कांपवितो. असा शरीरांतून निघून गेलेला जीव आपल्या बऱ्यावाईट कर्मफलांनीं युक्त होतो. हा सारा प्रकार म्हणजे त्या जीवाचीं कर्मफलें चांगलीं आहेत कीं वाईट आहेत ही गोष्ट त्याच्या लक्षणांवरून ज्ञानसंपन्न व वेदार्थ निश्चितपणें जाणणाऱ्या ब्राह्मणांना दिसत असते. अंधकारांत लुकलुकणारा काजवा जसा डोळसांना दिसतो, तसा सिद्ध ज्ञानी पुरुषांना दिव्य दृष्टीच्या योगानें शरीरांतून बाहेर पडणारा जीव कर्मफलांनीं युक्त होऊन दुसऱ्या योनींत कसा जातो व तेथें जन्म कसा घेतो हें दिसतें. अशा शरीरांतून गेलेल्या जीवाचीं शास्त्रांत सांगितलेलीं तीन ठिकाणें असतात. पहिलें ठिकाण म्हणजे जिला कर्मभूमी म्हणतात ती ही पृथ्वी. प्राणी येथें रहातात व बरीं वाईट कर्मे करून तदनुसार इतर नाना योनि प्राप्त करून घेतात. येथें अशुभ कर्में केल्यानें ते नरकास जातात. ती अधोगति असून कष्टप्रद असते, तेथें मनुष्यांना पीडा होते व तेथून सुटणें फार कठीण जातें. यासाठीं त्यापासून जीवाचें नेटानें रक्षण करणें अवश्य आहे. तिसरें स्थान म्हणजे वरचें. तिकडे गेल्यावर मनुष्याला कोणकोणतीं ठिकाणें मिळतात, तीं नीट ऐकून लक्षांत ठेव; म्हणजे बुद्धि स्थिर होऊन काय करावें हें तुला निश्चयानें समजेल. सर्व तारका, तसेंच चंद्रमंडळ, तसेंच स्वयंप्रकाशित सूर्यमंडळ हीं ज्या ठिकाणीं झळकत आहेत तें पुण्यकर्म करणारांचें ठिकाण होय. तेथें गेल्यावर पुण्यकर्मांचें फल भोगून संपलें म्हणजे मनुष्य पुनः खालीं मर्त्यलोकीं येतो. त्या स्वर्गांतहि उच्च, मध्यम व कनिष्ठ असा भेद आहेच. एकाहून एक तेजस्वी वैभव पाहून तेथेंहि खालच्या खालच्या जीवांना असंतोष वाटतोच. अशा या जीवाला मिळणाऱ्या गति असून त्या पृथक्पणें मीं तुला सांगितल्या. हे ब्राह्मणा, आतां जीवाची गर्भांत असतांना काय स्थिति असते ती सांगतों, ती लक्ष देऊन ऐकून घे. १४. १. १७.

अध्याय १८ वा.

[१. सिद्धाचा काश्यपाला उपदेश.]

(१) सिद्ध—ब्राह्मणा, कर्में शुभ असोत वा अशुभ असोत, त्यांचा नाश कधीं होत नाहीं. प्राणी निरनिराळ्या देहांत गेला तरी तेथें तीं फल देतातच. ज्याप्रमाणें वृक्षाला मोहोर आला कीं तो पुष्कळ फळें देतो, त्याप्रमाणें शुद्धमनानें केलेल्या कर्मांचें फळ विपुल मिळतें. उलट पापी मनानें केलेल्या

कर्माचें वाईट फळहि मोठें मिळतें, कारण मनाला पुढें करूनच आत्मा कर्मास प्रवृत्त होतो. आतां, आपल्या कर्माचीं फळें व कामक्रोधादि वासना घेऊन जीव दुसऱ्या योनींत जाण्यासाठीं गर्भांत कसा प्रवेश करतो तें ऐक. स्त्रीच्या गर्भाशयांत जाऊन शुक्रधातु शोणितांत मिसळला म्हणजे शुभ वा अशुभ कर्मानुसार जीवाचें क्षेत्र सिद्ध होतें. जीव वस्तुतः अत्यंत सूक्ष्म व अव्यक्त असल्यामुळें वस्तुतः तो कधीं दूषित होत नाहीं, म्हणूनच तो शाश्वत ब्रह्मस्वरूपी आहे असें म्हणतात. तथापि बीजभूत अशा त्या गर्भांतील क्षेत्रांत तो शिरतो. ब्रह्म हेंच सर्व प्राण्यांचें बीज होय. त्यामुळेंच प्राणी जगतात. जीव गर्भस्थ बीजशरीराच्या सर्व भागांत शिरून त्याला मनानें धारण करतो व इंद्रियांच्या ठिकाणींहि रहातो. त्यामुळें गर्भांत चैतन्य खेळूं लागून त्यांत हालचाल उत्पन्न होते. जसा सोन्याचा थोडासा रस तांब्याच्या सगळ्या गोळ्याला मुलामा करावयास पुरतो, तसा अल्पप्रमाण जीवहि साऱ्या शरीरांत चैतन्य उत्पन्न करतो. अग्नि जसा लोखंडाच्या गोळ्यांत शिरून त्याला तापवितो, तसाच गर्भाला जीव चेतवितो. दिवा लावला असतां जसा त्याचा प्रकाश सर्व घरांत पडतो, त्याप्रमाणें जीवाचें चैतन्य साऱ्या शरीराला चेतना देतें. मग पूर्वीच्या जन्मीं जें कांहीं बरें अथवा वाईट कर्म केलें असेल, तें जीवाच्या उपभोगास येऊं लागतें. तें कर्मफल संपून गेलें म्हणजे पुनः दुसरें फळ जमून येतें व असा प्रकार जीवाला मोक्षधर्माचें ज्ञान होईपर्यंत चालतो. आतां या कर्मांत ज्याच्या योगानें प्राणी सुखी होतो, तें कोणतें, तसेंच ज्याच्या योगानें अनेक प्रकारचे जन्म प्राप्त होतात ते कोणतें, तें सांगतों. दान, व्रत, विधियुक्त ब्रह्मचर्य, वेदाध्ययन, इंद्रियदमन, शांति, भूतदया, मनाचें एकाग्र्य, मऊपणा, परद्रव्यवर्जन, प्राण्यांना मनानेंहि दुःख न देणें, मातापित्यांची सेवा, देव व अतिथि यांचें पूजन, गुरुपूजा, दया, शुद्धि, इंद्रियसंयमन, व चांगली वर्तणूक या गोष्टींना सज्जनांचा आचार म्हणतात. या आचारापासून धर्म उत्पन्न होतो व तोच नित्य प्रजांचें रक्षण करतो. असा आचार सज्जनांत नित्य आढळून येतो व त्यांच्यांतच त्याचें स्थैर्य असतें. शांत वृत्तीचे लोक ज्या आचारांत स्थिरपणें असतात त्याला धर्म असें नांव आहे. ते जें कर्म करितात तोच सनातन धर्म होय. त्याला अनुसरून वागणाऱ्याला दुर्गति कधीं मिळत नाहीं. म्हणून मनुष्य धर्ममार्गापासून भ्रष्ट होऊं लागल्यास त्याचें निवारण करावें लागतें. पण जो योगी असतो तो या सर्वांपासून मुक्त असल्यामुळें सर्वांहून तो श्रेष्ठ होय. जे या धर्मानें वागतात, ते ज्या प्रमाणांत शुभ कर्में

करितील, त्या प्रमाणांत कमीअधिक काळानें ते संसार तरून जातात. याप्रमाणें पूर्वजन्मीं केलेलें कर्म प्राण्याला या जन्मीं फळास येतेंच. शुद्ध असलेला आत्मा जीवरूपानें विकृत होऊन उपाधियुक्त होण्याचेंहि हेंच कारण; पण त्या जीवाला प्रथम शरीर कसें प्राप्त झालें असा कोणाला प्रश्न पडेल, तर त्याचें उत्तर आतां सांगतों.

सर्वांचा निर्माता जो ब्रह्मदेव त्यानें प्रथम आपलें शरीर करून मग स्थावर-जंगमात्मक सारें त्रिभुवन उत्पन्न केलें. आधीं त्यानें सर्व प्राण्यांचें मूळ स्वरूप जी प्रकृति ती प्रधानरूपानें उत्पन्न केली. तिनें सर्व व्यापिलें असून तिला जगांत सर्वश्रेष्ठ समजतात. तिला क्षर असेंहि म्हणत असून तिच्या पलीकडचें जें अमृत तत्त्व तें अक्षर होय. प्रत्येक जीवाला अक्षर व क्षर ही जोडी पृथक्पणें देऊन प्रजापतीनें प्राणी व स्थावर पदार्थ निर्माण केले, अशी परंपरागत श्रुति आहे. प्रजापतीनें त्या जीवांचा कालहि प्रमाणबद्ध करून त्यांना अनेक योनींत फिरण्याचा क्रमहि लावून दिला. त्यामुळें या जगांत एखादा बुद्धिवान् पुरुष मागील जन्मांत पाहिलेल्या गोष्टी सांगतो. ब्राह्मणा, मींहि मागील जन्म स्मरत असल्यामुळें सर्व यथास्थित सांगूं शकतों. सुखदुःख हीं टिकाऊ नाहींत; शरीर हें अपवित्र वस्तूंचा गोळा असून त्याचा नाश कर्माबरोबर होतो; जें सुख म्हणून वाटतें तें दुःखच खरोखर होय असें ज्याला समजतें तो हा संसाररूपी अफाट सागर तरून जातो. जन्ममरण व रोग यांनीं व्यापिलें असतांहि जो प्रकृतीचें स्वरूप ओळखून सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं एकच चैतन्य खेळत आहे असें जाणतो, तो वैराग्ययुक्त होऊन मोक्षमार्ग धुंडूं लागतो. तो मोक्षमार्ग काय आहे, त्या शाश्वत अक्षय्य अशा ज्ञानाचें स्वरूप काय आहे हें आतां सांगतों. १४. १. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ सिद्धाचा काश्यपाला ज्ञान व योग यांचा उपदेश]

(१) **सिद्ध :**—ब्राह्मणा, सर्वांचें आदिकारण जें ब्रह्म त्यांत लीन होऊन जो दुसरा कांहीं विकार न करतां त्याचेंच ध्यान करीत रहातो, तो स्थूल सूक्ष्मादि शरीरांतील एक एक क्रमानें सोडीत शेवटीं शरीरबंधांतून पूर्णपणें मुक्त होतो. सर्वांशीं मित्रत्वानें वागणारा, सर्व सहन करणारा, शांतिमग्न, जितेंद्रिय असा आत्मज्ञानी पुरुष भय व दैन्य हीं टाकून मोकळा होतो, जो शुद्ध अंतःकरणानें

सर्व भूतांशीं आत्मीय भावनेनें वागतो, तो निरभिमानी व निरहंकारी पुरुष सर्वथा मुक्त समजावा. जगणें किंवा मरणें, सुख किंवा दुःख, लाभ किंवा हानि, प्रिय किंवा अप्रिय या द्वंद्वांवर जो समदृष्टि ठेवतो, तो मुक्तच होय. जो कोणाशीं स्पर्धा करीत नाहीं, कोणाची अवहेलना करीत नाहीं, कशावर आसक्ति ठेवीत नाहीं व द्वंद्वाचा अभिमान धरीत नाहीं, तो सर्वस्वी मुक्तच आहे. जो कोणाचा मित्र नाहीं व शत्रुहि नाहीं, जो कोणाला बंधु म्हणत नाहीं किंवा अपत्य म्हणत नाहीं, धर्म, अर्थ व काम हे ज्यानें सोडले आहेत असा निरिच्छ पुरुष मुक्तच आहे. धर्म व अधर्म यांच्या पलीकडे गेलेला असून ज्यानें प्रारब्धकर्माचा क्षय केला आहे व शरीरघटना करणाऱ्या पंचमहाभूतांचाच विनाश केल्यामुळें ज्याचें चित्त शांत झालें आहे असा द्वंद्वातीत पुरुष मुक्त झालेला असतो. कर्मत्यागी, निरिच्छ मनुष्य जन्ममृत्युवार्धक्य यांनीं युक्त जग हें आज आहे तर उद्यां नाहीं असें अशाश्वत मानतो. तो वैराग्यशील व आपले दोष काढून टाकण्याच्या प्रयत्नांत असल्यामुळें आत्म्याचें बंधन तो लवकरच तोडून टाकितो व आत्मा हा गंध, रस, स्पर्श, शब्द, रूप यांपासून अलिप्त, निरुपाधिक असून जाणण्यास अत्यंत कठीण आहे असें समजून आल्यामुळें मुक्त होतो. आत्म्याला पंचभूतांच्या गुणांचा संपर्क नसतो; तो अव्यक्त, स्वतःसिद्ध निर्गुण, पण गुणांचा भोक्ता, असा असतो हें ज्याला उमजलें तो पुरुष मुक्त होतो. बुद्धीच्या बलावर शारीरिक व मानसिक सर्व संकल्प सोडून तो जळण संपलेल्या अग्नीप्रमाणें हळुहळू विझून जातो. सर्व वासनांपासून मोकळा होऊन निर्द्वंद्व व उपाधिरहित असा जो इंद्रियसमूहांत अनासक्तीनें फिरत असतो, तो मुक्तच होय. सर्व वासनांपासून सुटका झाल्यामुळें त्याला शांतिमय, अचल, नित्य, अक्षर अशा सनातन ब्रह्माची प्राप्ति होते.

ब्राह्मणा, आतां तुला मीं अतिश्रेष्ठ अशा योगाची माहिती सांगतों. त्याच्या अभ्यासानें योगी स्वतः सिद्ध अशा आत्म्याचा साक्षात्कार करून घेतात. योगांतील चित्तवृत्तिनिग्रहादि द्वारांनीं चित्ताला नित्य आत्म्याकडे वळविलें म्हणजे आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो. ते चित्तनिग्रहाचे उपाय सांगतों तें नीट लक्षांत घे. प्रथम इंद्रियांना विषयांपासून परावृत्त करून मनाला स्वतःकडे खेंचावें व हें कडक तप कांहीं काळ आचरिलें म्हणजे मग मोक्षदायक योगाकडे वळावें. योग्यानें तपश्चर्यापूर्वक योगशास्त्राचा अभ्यास करून मनःसंयमनानें स्वतःमध्येंच आत्मस्वरूप पहाण्यास शिकावें. मनाचा आत्म्याशीं संयोग कर-

ण्याचें काम ज्याला चांगलें साधलें तो एकान्तप्रिय मनुष्य स्वतःमध्यें आत्मस्वरूप पाहूं शकतो. नित्य मनाचा आवर करून व इन्द्रियें स्वाधीन ठेवून योगाभ्यास केल्यास मनुष्याला स्वतःच्या बलानेंच आत्मस्वरूप पहातां येऊं लागतें. ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नांत पाहिलेला एखादा पदार्थ जागेपणीं दृष्टीस पडल्यास, हाच तो, म्हणून ओळखतो; त्याप्रमाणें योगी योग्य अभ्यासानें विश्वरूपी आत्म्याला ओळखूं शकतो. गवताच्या काडींतून जसा आंतील मगज काढून दाखवितात तसा योगी देहांतून आत्म्याला काढून पाहूं शकतो. शरीर म्हणजे गवताची काडी व मगज म्हणजे आत्मा समजावा. योगवेत्त्यांनीं हाच दृष्टान्त उत्तम म्हटला आहे. जेव्हां मनुष्य आत्मस्वरूप यथायुक्त पाहूं शकतो, तेव्हां त्रैलोक्याचा स्वामी म्हटलेला असा परमेश्वरहि त्याला कोणी नाहींसा होतो. त्याला नाना शरीरें इच्छेप्रमाणें धारण करतां येतात व वार्द्धक्य, मृत्यु यांपासून मुक्त झाल्यामुळें तो आनंद व शोक यांच्या पलीकडे जातो. स्वतःच्या अधीन रहाणारा योगीच देवांना देवपण देतो व अशाश्वत शरीर सोडून अव्यय असें ब्रह्मपद मिळवितो. सर्व प्राण्यांचा नाश होत असला तरी तो निर्भय असतो व सर्वांना क्लेश होत असले तरी त्याला कसलाहि क्लेश होत नाहीं. निरिच्छ व शांतचित्त योगी आसक्ति व प्रेम यांपासून होणाऱ्या भयंकर दुखःमय भावनांनीं कधीं मोह पावत नाहीं. त्याला शस्त्रें कापूं शकत नाहींत, मृत्यूची त्याला भीति नाहीं व त्याच्याहून सुखी जगांत कोणीच नसतें. तो योग्यप्रकारें योगसाधन करून आपल्याला स्वतःमध्येंच स्थिर करतो आणि वृद्धपणादि दुःखांपासून निवृत्त होऊन सुखानें योगनिद्रा अनुभवितो. मनुष्यशरीर सोडून तो देवादिकांचीं शरीरें इच्छेनुसार धारण करतो. सर्व योगवैभवाचा भोग घेत असतां योगानें केव्हांहि त्याचा कंटाळा करूं नये. योग्य योगसाधन करून जेव्हां तो आपल्या स्वतःला स्वतःमध्येंच पाहूं लागतो, तेव्हां इंद्राच्या वैभवाचाहि त्याला हेवा वाटेनासा होतो, असो.

एकान्तवासांत ध्यानयोग कसा साधावयाचा तें आतां ऐक. पूर्वीं ऐकिलेल्या वेदांतशास्त्राच्या उपदेशाचें मनन करून ज्या देहांत आपण आहों त्याच्याबाहेर मन जाऊं देऊं नये. नंतर मनाचें इतकें नियमन करतां येऊं लागल्यावर मूलाधारादि चक्रांपैकीं ज्यावर तें बसेल, तेथून त्याला चळूं देऊं नये. अशा चक्रावर मन स्थिर झालेलें दिसूं लागलें म्हणजे मग त्याला बाह्य विषय नाहींसारखाच होतो. मग सर्व इंद्रियांचें नियंत्रण करून निर्जन वनांत बसून शांतपणें ब्रह्मच

सर्वत्र भरलें आहे, असें चिंतन करावें. दांत, टाळू, जिव्हा, गळा, मान आणि हृदय यांवर क्रमानें मन स्थिर करीत शेवटीं हृदयाला बांधणाऱ्या नाड्यांचें चिंतन करावें.*

ब्राह्मण म्हणतो, कृष्णा, त्या बुद्धिमान् शिष्याला मीं एवढें सांगितलें असतां त्यानें तें समजून घेतलें आणि नंतर सांगण्यास अत्यंत कठीण अशा मोक्षधर्मा-विषयीं त्यानें प्रश्न केला. तो म्हणाला, ‘ गुरो, खाऊन खाऊन कोठ्यांत गेलेलें अन्न तेथें कसें पचतें, त्याचें रसांत व त्यांतून नंतर रक्तांत रूपान्तर कसें होतें, तसेंच पुढें त्याचें मांस, मेद, स्नायु, हाडें हीं कशीं बनतात, स्त्रीच्या गर्भांत प्राण्यांचीं शरीरें कशीं वाढतात, शरीर वाढत असतांना त्याचें बल कसें वाढतें, मूत्रपुरीषादि मल वेगवगळे कसे बाहेर पडतात, प्राणी श्वास आंत कसा घेतो व बाहेर कसा सोडतो, शरीरांत आत्मा कोणत्या ठिकाणीं रहातो, हालचाली करीत असतां जीव सूक्ष्म शरीराला कसें धरून ठेवितो, कोणत्या वर्णाच्या व कशा प्रकारच्या शरीरांत जीव नंतर प्रवेश करतो, या सर्व गोष्टी मला यथा-स्थित समजावून द्या. ’

कृष्णा, शिष्यानें असे प्रश्न विचारिले असतां, मीं त्याला पूर्वीं ऐकिल्याप्रमाणें यथोचित उत्तरें दिलीं. मीं म्हटलें, ‘आपल्या कोठारांत आपली भांडीं ठेविल्यावर जसें आपलें मन त्यांकडे लागून रहातें, तसें मन एकदां आपल्या शरीरांत खेंचून ठेविल्यानें व इंद्रियरूपी द्वारें घट्ट लावून ठेविल्यानें आत्म्याचा शोध आंतल्या आंत करतां येतो. या साधनांत मात्र चूक होऊं देऊं नये. याप्रमाणें संतुष्ट चित्तानें नित्य योग आचरीत गेल्यास लवकरच ब्रह्मप्राप्ति होते व तेणेंकरून प्रकृति व तिचे विकार यांचें सांगोपांग ज्ञान होतें. आत्मा हा डोळ्यांनीं दिस-ण्यासारखा किंवा दुसऱ्या इंन्द्रियांना ग्रहण करतां येण्यासारखा नाहीं, मनोरूपी दिव्याच्या साह्यानेंच तो पहातां येतो. त्याला सर्व बाजूंनीं हात पाय, सर्व बाजूंनीं

*दातांचें चिंतन आहारशुद्धीसाठीं. आहारशुद्धीनें अंतःकरण शुद्धि होऊन क्रमानें हृदयाचीं बंधनें सुटणें सोपें होतें. जीभ वर उचलून टाळूला लावून स्थिर केल्यानें व भुवयांच्या मध्यें दृष्टि स्थिर केल्यानें खेचरी मुद्रा सिद्ध होते. जिभेचा बुंधा व त्या खालील कंठाचा भाग यांवर मनाची धारणा केल्यानें भूक व तहान यांची बाधा नष्ट होते. या प्रमाणें या साधनांचा प्रत्यक्ष उपयोग दिसूं लागल्यामुळें योगावरील श्रद्धा स्थिर होऊन त्याचा मार्ग सुकर होत जातो.

डोळे, मस्तकें व मुखें व सर्व बाजूंनीं कान असून तो सारें विश्व व्यापून राहिला आहे. आत्म्याला शरीरापासून भिन्न असा जेव्हां जीव पहातो, तेव्हां तो त्या ब्रह्माच्या सगुण स्वरूपालाहि दूर सारून धारणेच्या जोरावर केवल ब्रह्मस्वरूपच पहातो. याप्रमाणें प्रसन्न अंतःकरणानें तो आत्मदर्शन करूं लागला म्हणजे त्याच्या आश्रयानें तो मोक्षपदास जातो. ब्राह्मणा, असें हें योगाचें सारें रहस्य मीं तुला सांगितलें. आतां मला निरोप दे, मीं जातों; तूंहि आपल्या ठिकाणीं सुखानें जा.' कृष्णा, असें मीं त्या शिष्य ब्राह्मणाला सांगितलें व त्याप्रमाणें तो आपल्या इच्छेनुसार वाटलें तिकडे गेला.

कृष्णः—अर्जुना, मोक्षधर्माचा आश्रय केलेला तो ब्राह्मण मला असा वृत्तांत सांगून तेथेंच अदृश्य झाला. हा वृत्तांत तरी, अर्जुना, तूं एकाग्रमनानें ऐकिलास काय ? पूर्वीं तूं रथांत बसलेला असतांहि मीं तुला हेंच सांगितलें होतें. अर्जुना, हा विषय व्यग्र मनाला आकलतां येणें कठीण आहे. शुद्ध अंतःकरणानें व सांप्रदायिक पद्धतीनेंच त्याचें ज्ञान होणें शक्य आहे. हें उत्तम रहस्य देवांनाच सांगण्यांत आलें होतें; या लोकीं तें कोणा माणसाला ऐकावयास मिळालें नव्हतें. तुझ्या शिवाय अन्य माणसाला तें ऐकण्याची पात्रताहि नाहीं. व्यग्र अंतःकरणानें हें नीट समजणें शक्य नाहीं. देवलोक जो भरला आहे तो निष्क्रियांनीं नसून कर्मनिष्ठांनींच आहे व मर्त्यस्वरूपांत पुनः येणें हें देवांना तर आवडत नाहीं. म्हणजे मृत्युलोकीं येऊन कर्मत्याग केल्यावांचून मोक्ष मिळणें शक्य नसल्यामुळें देवांनाहि तो मिळत नाहीं, म्हणून ब्रह्मप्राप्ति ही सर्वांत श्रेष्ठ गति होय; तेथें देहापासून सुटका होऊन प्राणी सुखी होतो व अमृतत्त्वाला पोंचतो. या आत्मदर्शनरूप धर्माचें अनुष्ठान केल्यानें पापी योनींतील माणसें म्हणजे स्त्रिया, वैश्य आणि शूद्र यांनाहि उत्तम गति मिळते. मग स्वधर्माची आवड धरून ब्रह्मलोकाच्या नादीं लागलेल्या विद्वान ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची गोष्ट काय विचारावी-हें ध्येय अगदीं निश्चितपणें ठरलेलें असून त्याच्या सिद्धीचे उपायहि ठरलेले आहेत. त्याची सिद्धि, फल, मोक्ष व दुःखाचा शेवट याहि गोष्टींचा विचार पूर्ण झालेला आहे. आत्मदर्शनाहून मोठें सुख दुसरें नाहीं. बुद्धिमान्, श्रद्धाळु व पराक्रमी असे जे पुरुष लौकिक गोष्टींना निःसार समजून त्यांचा योग्य मार्गानें त्याग करतात, त्यांना सत्वर श्रेष्ठ गति मिळते. अर्जुना, अधिक सांगण्याचें कारणच नाहीं, पण एवढें सांगतों कीं, सहा महिने नित्यनियमानें योगाभ्यास केल्यास योग सिद्ध होतो. १९.२.१९

अध्याय २० वा.

[ब्राह्मण व त्याची पत्नी यांमधील योगविषयक संवाद]

(१) कृष्ण :—अर्जुना, या विषयावर कोणीएक ब्राह्मण व त्याची स्त्री यांमध्यें प्राचीनकाळीं झालेला संवाद सांगण्यांत येत असतो. तो ब्राह्मण ज्ञान व विज्ञान यांत पारंगत असून नित्य एकान्तांत बसलेला असे. त्याला तसा पाहून त्याची पत्नी त्याला म्हणाली, 'आपण सर्व कर्मे सोडून माझ्याशीं निष्ठुरपणें वागतां आणि माझें काय होणार याची मुळीं क्षिति बाळगीत नाहीं; अशा आपली पति म्हणून गांठ पडल्यामुळें माझी गति तरी काय होणार? पतीनें मिळविलेले लोकच पत्नीला मिळतात असें म्हणतात, तेव्हां आपण माझे पति असल्यामुळें माझी गति काय असा मला मोठा प्रश्न पडला आहे!' पत्नीचें भाषण ऐकून शांतमनाचा तो ब्राह्मण हंसत हंसत तिला म्हणाला, 'हे भाग्यशाली स्त्रिये, तुझ्या या बोलण्याचा मला मुळींच राग आला नाहीं. कर्मठ लोक जे आहेत ते व्रतवैकल्यादि बाह्य म्हणूनच उठावानें दिसणाऱ्या कर्मांलाच खरें कर्म म्हणतात. पण अशा ज्ञानविरहित बाह्य कर्मांनें ते केवळ मोहून गेलेले असतात, एवढेंच. वस्तुतः कोणी झालें तरी एक क्षणभरहि निष्कर्मी राहूं शकत नाहीं. जन्मापासून देह पडेपर्यंत इंद्रियें, मन, वाणी यांचें कांहीं ना कांहीं बरें वाईट कर्म प्राणी करीतच असतो. आज्य, समिधा इत्यादि दृश्य द्रव्यें ज्यांत लागतात अशीं यज्ञादिकर्में करण्यांत त्यांना आडकाठी आणणाऱ्या राक्षसादिकांचा नाश करावा लागतो, म्हणून तें पाप टाळण्यासाठीं मीं त्या कर्माचें स्वरूप स्वतःच्या योगानें आणि स्वतःमध्येंच सिद्ध होईल असें पाहून ठेविलें. त्या कर्मांत द्वंद्वांतील ब्रह्माची उपासना असून इडा व पिंगला याच सोम व अग्नि असतात आणि सर्वभूतांचा आधार असा वायु सर्वत्र संचार करीत असतो. त्यांत ज्ञानी, शांत, व्रतनिष्ठ व जितेंद्रिय असे ब्रह्मादि देवच तत्परतेनें अक्षर ब्रह्माची उपासना करतात. त्या कर्माचा नाकानें वास येत नाहीं, जिभेला स्वाद घेतां येत नाहीं, स्पर्शेन्द्रियाला त्याचा स्पर्श होत नाहीं, मनानें त्याचें आकलन होत नाहीं, नेत्राला तें सहन होण्यासारखें नसतें, व कानाच्या तें आटोक्या बाहेर आहे. त्याला गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द व इतर खाणाखुणा कांहींच नाहींत. सृष्टीचे सर्व व्यापार त्यांतूनच उद्भवतात व त्यांतच लय पावतात. प्राणादि वायूंचा उद्भव त्यांपासून असून त्यामुळेंच त्यांची प्रवृत्ति होते व त्यांतच ते शेवटीं लय पावतात. समान व व्यान

यांमध्यें प्राण व अपान फिरतात; प्राण व अपान लीन झाले कीं समान व व्यान हे त्यांत लय पावतात. अपान व प्राण यांमध्यें उदान व्यापून रहातो, म्हणून निजलेल्या पुरुषाला प्राण व अपान हे सोडून जात नाहींत. प्राणांना नियमित करण्याच्या कार्यामुळेंच उदानाला उदान म्हणतात. त्या उदानामुळेंच ब्रह्मवादी पुरुषांनीं प्राणजयरूपी तपाचा शेवट म्हणजे वैश्वानरप्राप्ति होय असें ठरविलें आहे. सर्व वायूंत वैश्वानर अग्नि सात रूपांनीं संचार करीत असून घ्राण, जिह्वा, चक्षु, त्वक्, कर्ण, मन आणि बुद्धि या त्याच्या ज्वाळा होत. वासाच्या वस्तु, पहाण्याच्या वस्तु, पेयें, स्पर्शयोग्य पदार्थ, ऐकण्यास योग्य अशा गोष्टी, मननीय विचार व जाणण्यास योग्य असा विषय, या त्या वैश्वानराच्या सात समिधा होत. वास घेणारा, पहाणारा, पिणारा, स्पर्शभोक्ता, श्रोता, विचारी व ज्ञानी हे सात ऋत्विज् आहेत. ते त्या घ्राणादि सात अग्नींत घ्रेयादि सात हविर्द्रव्यांचें योग्यरीतीनें हवन करून त्यांची पुनरुत्पत्ति त्या त्या योनींतून करण्याची योजना करतात. पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश, तसेंच मन आणि बुद्धि या सातांना योनि असेंच नांव आहे. हविर्द्रव्य झालेले असे गंधादि गुण गंधादिकांचें ज्ञान होण्याचा जो अग्नीचा गुण त्यांत शिरून व त्यांत राहून पुढें त्या त्या आपल्या उत्पत्तिस्थानांतून प्रकट होतात, व प्रलयकालीं ब्रह्मस्वरूपांतच पुनः गडप होतात. त्या ब्रह्मांतूनच उत्पत्तिकाळीं गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द, संशयात्मक मन व निश्चयात्मिका बुद्धि अशी सात प्रकारची सृष्टि होते. या प्रकारें पूर्व ऋषींनीं प्राणादिकांचें स्वरूप वेदापासून जाणिलें आणि मान, मेय व माता या त्रिपुटीच्या पूर्णाहुतीनें भरून जाऊन ते स्वतः तेजःसंपन्न झाले. १४. २. २०

अध्याय २१ वा.

[१. ब्राह्मण—ब्राह्मणीसंवाद पुढें चालू]

(१) **ब्राह्मण :**—भार्ये, याविषयीं प्राचीन इतिहासांतील एक उदाहरण सांगतात. दहा होत्यांची कथा त्यांत असून, ती समजून घे. कर्ण, नासिका, नेत्र, जीभ, त्वचा, वाणी, दोन पाय व दोन हात, उपस्थ व पायु हे दहा होते म्हणजे हवन करणारे असून, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, वाक्य, कर्म, चालणें, रेत, मूत्रविसर्जन व पुरीषत्याग हीं दहा त्यांचीं हविर्द्रव्यें होत. दिशा, वायु,

वि, चंद्र, पृथ्वी, अग्नि, विष्णु, इन्द्र, प्रजापति आणि मित्र हे दहा अग्नि होत. ? दहा इन्द्रियरूपी होते. आपल्या दहा हविर्द्रव्यांचें त्या दहा अग्नींत विषयरूपी नमिधांसह हवन करतात. हवि देण्याची त्यांची स्रुवा (पळी) म्हणजे चित्त व यज्ञाला लागणारें वित्त म्हणजे उत्तम प्रकारचें पवित्र ज्ञान. याप्रमाणें सर्व जगाची योग्य वांटणी झालेली आहे. सर्व ज्ञेय वस्तु म्हणजे चित्त. त्याकडे ज्ञान केवळ रहात असतें. रेतापासून उत्पन्न झालेल्या स्थूल शरीरांत ज्ञाता असा जीव लिंग-शरीर धारण करून असतो. शरीराला धारण करणारा गार्हपत्य अग्नि असून यापासून इतर अग्नि होतात. मन म्हणजे त्यांतील आहवनीय अग्नि होय. त्यांत हवन केलें म्हणजे वाचस्पति अथवा वाणीचा स्वामी उत्पन्न होतो व त्याचें साक्षी मन असतें. तेव्हां वर्णहीन असें रूप प्रादुर्भूत होऊन तें मनाकडे धांव घेतें.

एवढें ऐकून ब्राह्मणी म्हणाली, 'वाणी प्रथम उत्पन्न होऊन मन तिच्या-मागूनच झालें असें कसें म्हणावयाचें? कारण प्रथम मनांत आलेला विचार वाणीच्या द्वारा नंतर प्रकट होतो. मति ही चित्ताच्या आश्रयानें रहाते, याला प्रमाण काय? तसेंच झोपेंत जेव्हां ती चित्तापासून वेगळी होते, तेव्हां तिला विषयांचें ज्ञान कां होत नाहीं, त्यावेळीं त्या ज्ञानाच्या आड काय येतें?'

ब्राह्मणानें उत्तर केलें, 'ऐक, त्या गतीला अपान वायु रक्षक होऊन आप-ल्यांत विलीन करून घेतो. त्या गतीलाच मनाची गति म्हणतात. वस्तुतः मन प्राणावर अवलंबून असतें, प्राण कांहीं मनावर अवलंबून नसतो. म्हणून झोपेंत मन विलीन झालें तरी प्राणाचें कार्य चालूच रहातें. आतां मन आणि वाणी यांसंबंधीं तूं जो प्रश्न विचारिला, त्याचें उत्तर म्हणून त्यांचाच संवाद तुला सांगतों, ऐक. एकदां वाणी व मन हीं दोन्हीं जीवाकडे गेलीं व त्याला म्हणालीं, 'हे प्रभो, आम्हां दोघांमध्यें श्रेष्ठ कोण तें सांग आणि त्या विषयींचा आमचा संशय दूर कर. त्यावेळीं जीवानें उत्तर दिलें 'मन श्रेष्ठ होय.' हें ऐकून वाणी म्हणाली कामधेनूप्रमाणें मी तुला पाहिजे तें देतें, मग मी श्रेष्ठ नव्हे का?' तेव्हां मनानें उत्तर केलें, 'स्थावर आणि जंगम असे दोन विषय मनाचे असून त्यांतील स्थावर माझ्या आधीन आहे व जंगम विषय तुझ्या अधीन आहे.' हें ऐकून जीव म्हणाला, जो 'मंत्र वर्ण किंवा स्वर जंगम विषयाकडे जाईल, तो मनाचा भाग असून, हे वाणि, तूं त्याहून मोठी आहेस. पण ज्या अर्थीं तूं स्वतःच आपली थोरवी गाऊं लागलीस, त्या अर्थीं उसासा टाकूनच मीं मनाला

श्रेष्ठ म्हटलें. हे वाणि, खरोखर प्राण व अपान यांच्यामध्यें तूं नित्य रहातेस. पण प्राणाकडून तुला प्रेरणा न मिळाली तर तूं अगदीं दुर्बळ असतेस.' जीवानें असें सांगितलें असतां, 'भगवन् कृपा करा,' असें म्हणून वाणी प्रजापतीकडे धांवली. त्यावेळीं वाणीला पुष्ट करण्यासाठीं प्राण प्रादुर्भूत झाला. त्यामुळें श्वास बाहेर टाकीत असतां वाणी कांहीं बोलूं शकत नाहीं. ती घोषिणी व निर्घोषा अशी दोन प्रकारची असून त्यांतहि निर्घोषाच अधिक चांगली होय. ती गाई-प्रमाणें गोड अर्थ प्रसवते व ब्रह्मघोष करणाऱ्या तिच्यांतून नित्य शाश्वत ब्रह्माचाच स्राव होत असतो. हे स्त्रिये, गाईसारखी ही वाणी दिव्य आणि पार्थिव अशी दोन प्रकारची असून तिचीं हीं सूक्ष्मरूपें आणि मन यांतील भेद समजून घे. ब्राह्मण-पत्नीनें त्यावर विचारिलें, 'बोलण्याच्या इच्छेनें वाणी प्रयत्न करीत असतां जेव्हां शब्द उमटत ना, तेव्हां त्या देवीनें काय म्हटलें बरें?' ब्राह्मण म्हणाला, 'प्राणाच्या साह्यानें वाणी शरीरांत उत्पन्न होते व नंतर प्राणांतून अपानांत जाते आणि उदान रूपानें देहांतून बाहेर जाऊन ती व्यानाच्या साह्यानें सारें आकाश भरून टाकते व मग समानांत स्थिर होते.' वाणी असें बोलली. तात्पर्य स्थावर म्हणून मन श्रेष्ठ आणि जंगम म्हणून वाणी श्रेष्ठ, असें समजावें. १४.२.२१

अध्याय २२ वा.

[१. ब्राह्मण–ब्राह्मणी संवादः सात होत्यांची कथा]

(१) **ब्राह्मण :**—हे भार्ये, सात होत्यांची कथाहि याविषयीं प्राचीन काळचें ऐतिहासिक उदाहरण म्हणून सांगतात, ती आतां ऐक. घ्राण, चक्षु, जिव्हा, त्वचा, श्रोत्र, मन आणि बुद्धि यांना सात होते असें म्हणतात. ते सूक्ष्म आकाश तत्त्वांत असतांना एकमेकांना दिसत नाहींत. ह्या सात होत्यांचे स्वभाव कसकसे आहेत, ते तूं समजून घे.

ब्राह्मणी :—सूक्ष्म आकाशांत असतांना ते एकमेकांना कां दिसत नाहींत व त्यांचे स्वभाव कसे आहेत ते मला सांगा.

ब्राह्मण—हें पहा, एखाद्या पदार्थाच्या गुणाचें अज्ञान म्हणजेच त्याविषयीचें अज्ञान होय तसेंच त्याचें ज्ञान म्हणजे त्याच्या गुणांचें ज्ञान होय. हे होते एक-मेकांचे गुण जाणत नाहींत असा माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. गंध हा पृथ्वीचा गुण घेऊं. तो घ्राण या होत्यालाच समजतो; जीभ, नेत्र, कान,

ाणी, मन व बुद्धि यांना तो कळत नाहीं. रस जिभेलाच कळतो; तो नाक, ेत्र, कान, वाणी, मन व बुद्धि यांना समजत नाहीं. डोळ्यांनाच रूप हा गुण समजतो; नाक, जीभ, कान, वाणी इत्यादिकांच्या टापूंत तो येत नाहीं. स्पर्शाची तीच स्थिति; त्वचेलाच तो कळतो, इतरांना तो कळणें शक्य नाहीं. शब्द जाणण्याची शक्ती कानांनाच आहे, घ्राणादि इतरांना नाहीं. घ्राणादिकांना संशय घेण्याची शक्ति नाहीं, ती केवळ मनालाच आहे. कोणत्याहि गोष्टीचा निश्चय करणें हें बुद्धीवांचून दुसऱ्या कोणाला शक्य नाहीं.

याविषयीं इंद्रियें व मन यांचा प्राचीन संवाद उदाहरण म्हणून सांगतात, तो असा:–एकदां मन म्हणूं लागलें कीं, 'माझ्या साह्यावांचून घ्राणाला गंध हुंगतां येत नाहीं, जिव्हेला रस चाखतां येत नाहीं, डोळ्याला रूप पहातां येत नाहीं, त्वचेला स्पर्श जाणतां येत नाहीं, कानांना शब्द ऐकतां येत नाहीं. वास्तव सर्व भूतांमध्यें मी श्रेष्ठ आहें. मीं नसेन तर, माणसांशिवाय रिकामीं पडलेलीं जशीं घरें, किंवा ज्वाळा नसलेला जसा अग्नि, तशी इन्द्रियांची स्थिति होते. माझ्या साह्यावांचून प्राण्यांनीं कितीहि प्रयत्न केला, तरी ओलीं लांकडें जशीं पेटत नाहींत त्या प्रमाणें प्राण्यांनाहि विषयांचा उपभोग मिळत नाहीं.' हें ऐकून इंद्रियें म्हणालीं, 'मना, तूं म्हणतोस, तें सत्य होईल, पण केव्हां? आमच्यावांचून जर तुला भोग भोगतां येतील, म्हणजे आम्ही विलीन झालों असतां, तुझी तृप्ति व प्राणाचें धारण होऊन तुला जर भोग भोगतां येतील तर. आम्हीं लय पावल्यावर विषय जाग्यावर असतां तूं जर केवळ संकल्पानें यथास्थित यांचा उपभोग घेऊं शकशील, तरच तुझें म्हणणें खरें म्हणतां येईल. आतां आमच्या विषयांवर तुझें नियमन आहे असें जर वाटत असेल, तर नाकानें रूप हा पाहूं; नाहींतर डोळ्यानें रस तरी चाख, अथवा कानानें वास घे, जिभेनें स्पर्श ओळख, त्वचेनें शब्द ऐक, बुद्धीनें स्पर्शसुख घे. अरे बाबा, नियम हे बलवंताकरतां नाहींत, ते असतात दुर्बळांसाठीं! तुला सामर्थ्य असेल, तर तूं नवे भोग भोग, उष्टे भोग कशाला भोगतेस? ज्याप्रमाणें शिष्य वेदाध्ययनासाठीं गुरूकडे जातो, आणि त्यानें सांगितलेलें ऐकून घेऊन वेदार्थाच्या ज्ञानाचा अभिमान करतो त्याप्रमाणें आम्हीं दाखवूं तेवढेच मागचे व पुढचे विषय तूं जाणतोस. अल्पज्ञानी प्राण्यांत विमनस्कता आली, तरी आमच्यासाठीं केलेल्या कार्यामुळें यांची प्राणधारणा होऊं शकते, असें दिसून येतें. पण नुसते संकल्प पुष्कळ केले आणि अनेक स्वप्नें भोगिलीं, तरी प्रत्यक्ष भुकेची पीडा होऊं लागली कीं प्राणी

आमच्या द्वारा विषयाकडेच धांवतो. विषयांशीं प्रत्यक्ष संबंध न ठेवतां केवळ संकल्पानेंच जो त्यांत शिरतो, तो दार नसलेल्या घरांतच जणूं शिरतो, व पेटलेला अग्नि ज्याप्रमाणें लांकडें संपलीं कीं विझून जातो, त्याप्रमाणें प्राणवायु संपून गेल्यावर तोहि शांत होतो. आम्हीं खरोखर आपआपल्या विषयांवरच आसक्त असतों, आम्हांला एकमेकांचे विषय कळत नाहींत, हें खरें; तथापि आमच्यावांचून तुला विषयांचें ज्ञान मिळणार नाहीं, तसा हर्षहि होणार नाहीं.' १४. २. २२.

अध्याय २३ वा.

[१. ब्राह्मण-ब्राह्मणी संवाद—पुढें चालू. पांच होत्यांची कथा.]

(१) **ब्राह्मण**—हे भाग्यशालि भार्ये, या विषयावर पांच होत्यांची कथा ज्यांत आहे असा एक प्राचीन इतिहास उदाहरण म्हणून सांगतात. प्राण, अपान, उदान, व्यान व समान हे ते पांच होते होत. त्यांचा विषय फार उच्च आहे.

ब्राह्मणी :—महाराज, स्वभावतः सात होते आहेत अशी माझी पूर्वीं कल्पना होती. तर आतां हे पांच होते कसे व त्यांचें विधान श्रेष्ठ कसें तें कृपा करून सांगा.

ब्राह्मण :—प्राणानें पुष्ट झालेला वायु अपानरूप होतो, अपानांत भरून राहिलेला वायु व्यान बनतो, व्यानानें पुष्टि दिलेला वायु पुढें उदान होऊन जातो. आदि उदानांत भरलेला वायु समान नांवाचा होतो. असें असतां त्या वायूंनीं एकदां ब्रह्मदेवाला विचारिलें, 'हे पितामहा, आमच्यामध्यें श्रेष्ठ कोण तो सांग, त्यालाच आम्हीं श्रेष्ठ म्हणूं.'

ब्रह्मदेव :—प्राण्यांच्या शरीरांतून ज्याचा लय झाला असतां इतर सर्वहि प्राण लय पावतात, तसेंच जो पुनः आला असतां, तेहि पुनः चालूं लागतात, तोच श्रेष्ठ. असा कोण तो तुम्हीं पहा.

प्राण :—प्राण्यांच्या शरीरांतून मीं लय पावलों, म्हणजे इतरहि त्यांच्या शक्ति नष्ट होतात, व मीं हालचाल केल्यास त्याहि पुनः चालूं लागतात, म्हणून मीं श्रेष्ठ आहें. मीं विलीन झालों कीं काय होतें पहा.

ब्राह्मण :—भार्ये, असें म्हणून प्राण लय पावला व पुनः चालूं लागला. तेव्हां समान आणि उदान त्याला म्हणाले, 'प्राणा, आम्हीं जसें सगळें हें शरीर व्यापून आहों, तसा तूं नाहींस, यास्तव तूं श्रेष्ठ नाहींस, अपान मात्र तुझ्या आज्ञेंत आहे.' तेव्हां प्राण पुनः हालचाल करूं लागला असतां अपान म्हणाला, 'मीं लय पावलों कीं प्राणिशरीरांतून सर्व शक्ति लय पावतात व मीं हालचाल करूं लागल्यास त्याहि पुनः हालचाल करतात; यास्तव मीं श्रेष्ठ आहें. मीं लीन झालों कीं काय होतें पहा.' अपानाच्या भाषणावर व्यान व उदान म्हणाले, 'अपाना, तूं कांहीं सर्वश्रेष्ठ नाहींस, केवळ प्राणच तुझ्या आज्ञेंत आहे.' नंतर अपान हालचाल करूं लागला असतां व्यान त्याला पुनः म्हणाला, 'मींच सर्वांत श्रेष्ठ आहें; कोणत्या कारणास्तव म्हणून विचाराल, तर ऐका.' असें म्हणून त्यानेंहि प्राण व अपान यांनीं सांगितलेलें कारणच सांगितलें व कांहीं वेळ लय पावून पुनः तो हालचाल करूं लागला. तेव्हां प्राण, अपान, उदान व समान त्याला म्हणाले, 'व्याना, तूं कांहीं सर्वश्रेष्ठ नव्हेस, केवळ व्यानच काय तो तुझ्या आज्ञेंत वागतो.' नंतर व्यान हालचाल करूं लागला असतां, समान पुढें होऊन आपण श्रेष्ठ आहों असें म्हणाला व प्राणादिकांनीं दिलेलें कारणच त्यानेंहि सांगितलें. मग तो कांहीं वेळ लय पावून पुनः हालचाल करूं लागला असतां उदान पुढें आला आणि त्याला म्हणाला, 'मींच सर्वश्रेष्ठ आहें, कारण मीं लय पावतों कीं इतरहि प्राण लीन होतात व माझ्या हालचालीबरोबर तेहि हालचाल करूं लागतात.' असें म्हणून तोहि थोडा वेळ लीन झाला व पुनः हालचाल करूं लागला. तेव्हां प्राण, अपान, समान व व्यान त्याला म्हणाले, 'उदाना, तूं कांहीं सर्वांत श्रेष्ठ नाहींस, एकटा व्यानच तुझ्या आज्ञेंत वागतो.' असें त्यांचें आपसांत बोलणें झाल्यावर, त्या सर्वांना उद्देशून ब्रह्मदेव म्हणाला, 'तुम्हीं सर्वच श्रेष्ठ आहां, अथवा म्हटलें तर कोणीच श्रेष्ठ नाहीं. खरें पाहिल्यास सर्वच तुम्हीं एकमेकांवर अवलंबून आहां, व प्रत्येक जण आपआपल्या विशिष्ट कार्यांत श्रेष्ठच आहे. स्थिर व अस्थिर मिळून खरोखर वायु एकच असून कार्यपरत्वें त्याला पांच नांवें मिळालीं आहेत. माझा आत्मा जसा एकच असून तो अनंतरूप झालेला आहे, तसेच तुम्ही एकमेकांचे मित्रच आहां, तरी एकमेकांना साह्य करा; जा, सुखानें असा; तुमचें कल्याण होवो; एकमेकांना तुम्हीं आधार द्या.' १४.२.२३.

अध्याय २४ वा.

[ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश; देवमत आणि नारद यांमधील संवाद]

(१) **ब्राह्मण:**—हे भार्ये, पंचप्राणांच्या परस्पर संबंधाविषयीं देवमत आणि नारद यांमधील प्राचीन संवाद उदाहरण म्हणून घेण्यासारखा आहे. एकदां देवमतानें नारदाला विचारिलें, 'नारदा, प्राणी जन्मास येतांना पंचप्राणांपैकीं कोणता प्रथम उत्पन्न होतो बरें? प्राण, अपान, समान, व्यान कीं उदान?' नारदानें सांगितलें, 'जो प्राण्याला निर्माण करतो, त्याहून निराळा वायु प्रथम येतो. प्राणवायूंच्या जोड्या असून एक तिरकी, एक वर आणि एक खालीं अशा त्या आहेत.' त्यावर देवमतानें पुन: विचारिलें, 'प्राण्याला कोणता वायु जन्म देतो, दुसरा कोणता प्राणवायु प्रथम उत्पन्न होतो, तशाच तिरके, वर व खालीं असलेल्या प्राणवायूंच्या जोड्या कोणत्या?'

नारद:—संकल्प, शब्द, रस आणि रूप यांपासून प्रथम हर्ष उत्पन्न होतो, नंतर शुक्र आणि शोणित यांच्या मिश्रणानें प्राणाची उत्पत्ति होते व शुक्राच्या योगानें प्राणांत विकार होऊन अपान निर्माण होतो. शुक्रधातु व रस यांच्यापासून त्यांच्या संबंधाच्या योगानें हर्ष उत्पन्न होतो व तो उदानाचें रूप होय. कामापासून शुक्र व शुक्रापासून रज अशीं उत्पन्न होतात आणि सामान्य शुक्र व शोणित हीं अनुक्रमानें समान व व्यान यांपासून होतात. प्राण व अपान ही जोडी बाजूला व वर फिरते आणि व्यान व समान ही जोडी तिर्कस फिरते. अग्नि हाच सर्व देवता होय असें परमेश्वरानें सांगितलें असून त्याचा धूम म्हणजे तमोगुण आणि भस्मांतील तेजाचें रूप म्हणजे रजोगुण होय. त्यांत ज्या ठिकाणीं हवि टाकण्यांत येतें तेथून सत्व निर्माण होतें व त्या सत्वापासून समान व व्यान हे होतात असें यज्ञवेत्ते म्हणतात. प्राण व अपान हे आज्याचे भाग होत; त्यांच्यामध्यें अग्नि असतो. तेंच उदानाचें श्रेष्ठ रूप आहे असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. आतां द्वंद्वातीत म्हणजे काय तें सांगतों ऐक. दिवस रात्रीची जोडी म्हणजे द्वंद्व व त्यांच्यामध्यें अग्नि असतो, तेंच उदानाचें श्रेष्ठ रूप असें ब्राह्मण म्हणतात. तसेंच सत् व असत् हें द्वंद्व असून त्यांच्यामध्यें अग्नि असतो, त्याला ब्राह्मण उदानाचें परमरूप म्हणतात. समान प्रथम असून व्यान त्यानंतर येतो व तो कर्मांचा विस्तार करतो. व्यानाची व्यवस्था समानाकडून निश्चित केली जाते. शांतीसाठीं

एक ध्यानच असून शांति म्हणजे सनातन ब्रह्म होय. हें जें उदानाचें श्रेष्ठ रूप सांगितलें तें ब्रह्मवेत्तेच जाणतात. १४.२.२४.

अध्याय २५ वा.

[१ ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश; चार होत्यांची कथा.]

(१) **ब्राह्मण :**—या प्राणादिकांच्या परस्पर संबंधाच्या विषयावर चार होत्यांची कथा उदाहरण म्हणून सांगतात. त्याचें विधान यथास्थितपणें सांगितलेलें असून, हे कल्याणि, तें रहस्य मीं तुला आतां सांगतों, ऐक. कारण, कर्म, कर्ता व मोक्ष असे ते होते असून त्यांनीं हें जगत् झांकून टाकिलें आहे. त्यांत कोण कशापासून झालें याविषयीं सविस्तर विवेचन ऐक. घ्राण, जिव्हा, चक्षु, त्वचा, कर्ण, मन आणि बुद्धि हीं सात अविद्यारूप गुणाचे परिणाम होत. गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द, विचार आणि ज्ञान, हीं सात कर्मांपासून उत्पन्न होतात. वास घेणारा, भक्षण करणारा, पहाणारा, बोलणारा, ऐकणारा, विचार करणारा व जाणणारा हे सात कर्तृत्वामुळें उत्पन्न होतात. ते गुणयुक्त होऊन आपल्या बऱ्यावाईट गुणांचा उपभोग घेतात. आत्मा निर्गुण व अनन्त असून ते सात मोक्षाला साधन होतात, म्हणजे आपण वास घेणारा, पहाणारा इत्यादि आहों असा अभिमान जीवानें सोडला व गंधादि गुणांचा उपभोग घ्राणादि देवता आपआपल्या ठिकाणीं राहून घेतात असें जाणिलें कीं तो मुक्त होतो. अन्नादिकांचा उपभोग घेतांना अज्ञानी मनुष्यास ममत्व चिकटतें व ते विषय आपल्यासाठींच सिद्ध करणारा तर त्या ममत्वामुळें नाश पावतो. तो अभक्ष्यभक्षण व मद्यादि अपेयपान करतो व त्यामुळें त्याचा घात होतो. तो अन्नाचा नाश करतो व अन्नाचा नाश करून तो स्वतःहि नष्ट होतो. पण जो ज्ञाता आहे तो अन्नादिकांचा उपभोग घेतल्यानंतर ते पुनः उत्पन्न करण्यासहि समर्थ असतो. त्या विषयांच्या उपभोगामुळें त्याच्यांत यत्किंचित्‌हि अभिमान उत्पन्न होत नाहीं. तो जें मनानें विचारितो, तोंडानें बोलतो, कानानें ऐकतो, डोळ्यानें पहातो, त्वचेनें स्पर्शितो, व नाकानें हुंगतो, तीं सर्व हविर्द्रव्यें समजून मन आदि इंद्रियांच्या नियमनानें तीं तो शरीरांत प्रज्वलित झालेल्या अग्नींत हवन करतो. माझा योगरूप यज्ञ चालू असून त्यांत ज्ञानरूप अग्नि पेटविण्यांत येत आहे, त्यांतील स्तोत्र हा प्राण असून अपान वायु हा शस्त्र आहे आणि सर्व भोगांविषयीं वैराग्य ही त्यांतील दक्षिणा

होय. तसेंच यज्ञकर्ता होता त्याला अनुमति देणारा अध्वर्यु व स्तुति गाणारा उद्गाता हे अनुक्रमें अहंकार, मन व बुद्धि हे होत, असें तो जाणतो. सत्य हें त्यांतील प्रशास्त्याचें शस्त्र असून मोक्ष दक्षिणा होय. पूर्वी नारायण देवाला पशु अर्पण करीत असल्यामुळें त्याला जाणणारे लोक आतां त्याचीच ऋग्मंत्रांनीं स्तुति करतात. योगयज्ञ समाप्त होऊन आत्मलाभाचा आनंद झाला म्हणजे योगी सामगायन करतो व त्याचें प्रत्यंतर तैत्तिरीय संहितेंत सांपडतें.* हे भार्ये, सर्वांचा आत्मा तो नारायण देवच आहे, हें समजून घे. १४. २. २५.

अध्याय २६ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश: प्रजापति आणि नाग व देवर्षि यांच्या संवाद-रूपानें नारायणस्वरूपाचें वर्णन]

(१) **ब्राह्मण** :—हे भाग्यशालि भार्ये, जो आपल्या अंतःकरणांत वास करतो, तो परमात्मा हाच एक सर्व विश्वाचा नियंता आहे; दुसरा कोणी त्याचा नियंता नाहीं. त्याच्याच प्रेरणेमुळें पाणी उताराकडे वहातें तसा मी वहात जातों. हृदयांतील गुरुच एक गुरु, दुसरा कोणी गुरु नाहीं; त्याच गुरूच्या शिकवणी-वरून जगांत सर्पांचा द्वेष होतो. अंतःकरणांतील आत्मा हाच एक बंधु होय त्यांवाचून दुसरा बंधु नाहीं. त्याच्याच उपदेशावरून बांधवांना बंधु प्राप्त होतात व सप्तर्षि आकाशांत प्रकाशतात. अंतर्यामी आत्माच एक श्रोता असून त्यावांचून अन्य श्रोता नाहीं. त्याच गुरूशीं गुरूच्या नात्यानें राहून इंद्रानें सर्वलोकांमध्यें अमरत्व मिळविलें. अंतःकरणांतील आत्म्याहून दुसरा द्वेष्टा कोणी नाहीं, तोच एक द्वेष्टा होय. त्याच्या गुरुपदेशावरूनच सर्व सर्प द्वेषाला पात्र झाले आहेत.

या विषयावर उदाहरण देण्यासारखा एक प्राचीन इतिहास आहे. प्रजापति आणि सर्प व देव यांमध्यें एकदां संवाद झाला. सर्व मोठे देव, नाग व असुर एकदां प्रजापतीजवळ गेले आणि त्याला म्हणाले, 'महाराज, आमचें कल्याण कशांत आहे, तें सांगा.' असा त्यांचा प्रश्न ऐकून प्रजापति म्हणाला, 'ॐ, हें एकाक्षररूप ब्रह्म कल्याणप्रद आहे.' हें ऐकून ते सर्व दशदिशांना निघून गेले. ते जात असतां प्रजापतीच्या उपदेशाचा त्यांनीं निरनिराळा अर्थ आपआपल्या

---

* 'एतत्साम गायन्नास्ते हा ३ वुहा ३ वु' इत्यादि.

मताप्रमाणें केला. सर्पांनीं त्याचा अर्थ 'दंश करणें' असा केला. असुरांना त्याचा अर्थ 'दंभ' असा स्वाभाविकपणें वाटला. देवांनीं त्याचा अर्थ 'दान' असा घेतला व ऋषि तो अर्थ 'दम' असा समजले. याप्रमाणें एकच उपदेशक मिळाला असतां व त्यानें एकाच शब्दानें त्यांना सर्वांना उपदेश दिला असतांहि सर्प, ऋषि, देव व दानव यांनीं आपल्या मतानुसार त्याचा अर्थ वेगवेगळा निश्चित केला. प्रजापति तो उपदेशाचा शब्द उच्चारीत असतां त्याच्या तोंडाकडे पाहून त्यानीं जसा वाटला तसा अर्थ घेतला* म्हणजे विचारणाराला स्वतः-वांचून गुरु नाहीं हेंच खरें. त्याच्या मनांतील अर्थाप्रमाणें नंतर त्याच्या हातून कर्म घडतें. हृदयांत ज्या प्रकारचा गुरु, जाणणारा, श्रवण करणारा, द्वेष करणारा इत्यादि असेल त्याप्रमाणें तें कर्म असतें. पापाच्या संसर्गानें तो पापकर्मी होतो, तर पुण्याच्या संसर्गानें पुण्यकर्मी होतो. कामाच्या संसर्गानें तो कामातुर होऊन इंद्रियसुखांत मग्न होतो, तर इन्द्रियदमनांत दंग झाल्यास ब्रह्मचारी होतो. व्रतादिकर्मांचा त्याग केल्यानें तो ब्रह्मनिष्ठ होतो व ब्रह्मस्वरूपी होऊन फिरत राहिल्यानें ब्रह्मचारीच बनतो. मग ब्रह्म हेंच त्याच्या समिधा व ब्रह्म हेंच अग्नि होऊन ब्रह्मापासूनच तो उत्पन्न झालेला असतो व ब्रह्म हेंच त्याचें उदक, गुरु, होऊन ब्रह्मांतच तो स्थिर होतो. अशा प्रकारचें सूक्ष्म ब्रह्मचर्य ज्ञानी लोक जाणतात व ज्ञान्याकडून त्याचें ज्ञान मिळाल्यावर त्याप्रमाणें वर्तन करतात. १४. २. २६.

अध्याय २७ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश.]

(१) **ब्राह्मण :**—भार्ये, एक भयंकर अरण्य ओलांडून मीं आतां एका सुंदर उद्यानांत आलों आहें. त्या अरण्यांत संकल्परूपी डांस व माशा होत्या. शोकरूपी शीत व हर्षरूपी ऊन त्यांत असून तें मोहरूपी अंधारानें व्यापलेलें

---

* ॐ शब्द उच्चारतांना प्रजापतीचे ओठ चावतांना हालावे तसे हालले, म्हणून सर्प त्याचा अर्थ 'चावणें' असा समजले, जप करतांना कोणी पुटपुटतो तसा भास दानवांना झाला व ते दंभ असें समजले; ॐ म्हणजे ठीक असा लौकिक अर्थ घेऊन देवांनीं त्यावरून दानाचा बोध घेतला व ऋषींनीं ओंठ मिटावे लागतात असें पाहून 'दमन' असा अर्थ घेतला.

होतें. लोभ व रोग हे त्यांत सर्प असून त्यांतील रस्त्यांवर विषयांचे अंधारे व कामक्रोधादि वाटमारे होते.

ब्राह्मणी:—महाराज, तें सुंदर उद्यान कोणतें बरें? तें येथून कितीशा वाटेवर आहे व त्यांतील वृक्ष, नद्या, पर्वत हे कसे काय आहेत?

ब्राह्मण:—पृथग्भाव नाहींसा होणें याहून अधिक सुखाचें जसें कांहीं नाहीं, तसें ऐक्यभाव नसणें याहून अधिक दुःखाचेंहि कांहीं नाहीं. त्या उद्यानाहून लहान कांहीं नाहीं, तसें त्याहून मोठेंहि कांहीं नाहीं. त्याहून सूक्ष्म कांहीं नाहीं तसें त्यापेक्षां सुखमयहि कांहीं नाहीं. त्यांत प्रवेश केलेल्यांना कधीं शोक होत नाहीं तसा हर्षहि होत नाहीं. ते कोणाला भीत नाहींत, तसे त्यांनाहि कोणी भीत नाहींत. त्या उद्यानांत सात मोठे वृक्ष, त्यांवर सात फळें, व सात अतिथि, तसेंच सात आश्रम, सात समाधि व सात दीक्षा असतात; असें त्याचें रूप आहे. त्यांत पांच रंगांचीं दिव्य फुलें व फळें ज्यांवर आहेत, असे वृक्ष सर्वत्र भरून राहिले आहेत. तसेंच दोन रंगांचीं सुवर्णाचीं फुलें व फळें धरणारेहि वृक्ष भरपूर आहेत. तीं दोन रंगीं फुलें अत्यंत सुवासिक असतात. त्यांतील कांहीं एकवर्णी असून सुवासिक असतात. दोन मोठे वृक्ष तर त्यांत असे आहेत कीं त्यांवर न उमगणाऱ्या रंगांचीं अनेक फुलें येतात. त्यांत आत्मस्वरूपी एकच अग्नि असून मंत्र हाच ब्राह्मण व पांच इंद्रियें याच समिधा होत. सात दीक्षा-वृक्ष त्यांत मोक्षरूपी फळें देतात. त्यांचे गुण हींच फलें व फलांची आशा म्हणजे अतिथि होत. इंद्रियरूपी महर्षींना त्यांत आतिथ्य मिळतें. त्यांची पूजा होऊन ते विलीन झाले म्हणजे त्यांना दुसरें देदीप्यमान उद्यान दिसूं लागतें. त्यांत प्रज्ञारूप वृक्षाला शांतिरूप छाया असते व तो मोक्षरूप फल देतो. त्यांत ज्ञान हें आश्रयाचें ठिकाण, समाधान हें पाणी व अंतर्यामी क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीव हाच सूर्य असतो. जे सज्जन त्या उद्यानांत जातात, त्यांना तेथून परत येण्याचें भय नसतें. त्या उद्यानाला वरून, खालून किंवा बाजूनें कोठेंहि अंत नाहीं. तेथें नित्य सात तेजस्वी स्त्रिया म्हणजे चैतन्यवृत्ति रहात असून त्या खालीं मान घालून सर्व संकल्प पुरे करीत असतात. त्या प्रजांपासून रस वर काढून घेतात. सप्तर्षि तेथेंच राहून पुनः तेथें परत येतात. तेथें आत्मस्वरूपी सूर्यामागून यश, वर्चस्, ऐश्वर्य, विजय हीं तेजानें संपन्न होऊन फिरत असतात. तेथें डोंगर, पर्वत हेहि असतात आणि, नद्या, व नद ब्रह्मापासून स्रवणारे जलप्रवाह सोडीत असतात. तेथें नद्यांचा संगम अतिगूढ अशा यज्ञिय स्थानीं म्हणजे हृदयाकाशांत

होऊन त्याच्यामुळें अत्यंत तृप्त झालेले जीव प्रत्यक्ष ब्रह्मलोकासच जातात. वासना नष्ट करून व्रताचरणानें शुद्धान्तःकरण झालेले व तपानें पाप जळून गेलेले जीव आत्मस्वरूपांत शिरून ब्रह्माला पोंचतात. ज्ञानरूपी या उद्यानाचें ज्यांना ज्ञान आहे ते त्यांत शमाचीच प्रशंसा करतात. असें हें पवित्र उद्यान ब्रह्मज्ञानी पुरुषांना ठाऊक असतें व तें जाणल्यावर क्षेत्रज्ञानें दाखविल्याप्रमाणें ते शमयुक्त होतात. १४.२.२७.

अध्याय २८ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश; अध्वर्यु आणि यति यांचा संवाद]

(१) ब्राह्मण—मीं आत्मरूपानें वास हुंगीत नाहीं, रस म्हणजे चव जाणत नाहीं, रूप पहात नाहीं, स्पर्श ओळखीत नाहीं, विविध शब्द ऐकत नाहीं व कोणता संकल्पहि करीत नाहीं. इष्ट वस्तूंची इच्छा करणें अथवा अनिष्ट वस्तूंचा द्वेष करणें हें प्रकृतिच करते. इच्छा व द्वेष प्रकृतीपासूनच संभवतात. प्राण व अपान हे प्राण्याच्या शरीरांत शिरून जसे आपणच त्यांच्या पचन-- श्वसनादि क्रिया चालवितात तसाच प्रकार घ्राणादि इंद्रियांचाहि आहे. योगी लोक अन्तर्यामी जीवाला इंद्रियांहून किंवा त्यांच्या सूक्ष्म स्वरूपाहून वेगळा असाच पहातात. त्या अन्तर्यामींत असणारा मीं काम, क्रोध, जरा, मृत्यु इत्यादि कशा- वरच आसक्त असत नाहीं. कोणत्याहि इष्ट वस्तूची इच्छा न करणारा व कोणत्याहि दोषयुक्त वस्तूचा द्वेष न करणारा मीं असल्यामुळें कमलपत्रावर जसा जलबिन्दु चिकटत नाहीं तसें माझ्या मूळ स्वरूपावर कसलेंच पुट चढत नाहीं. नित्य व अव्यक्त अशा आत्म्याचे वरवर दिसणारे भोग हे वस्तुतः त्याचे नसून घ्राणादि इंद्रियांचे असल्यामुळें त्या इंद्रियांच्या कर्मामुळें ज्ञाता जीव लिप्त होत नाहीं. सूर्याचे किरण आकाशाला चिकटून बसतात काय ?

हे भार्ये, या विषयावर अध्वर्यु व यति यांचा प्राचीन संवाद उदाहरण म्हणून सांगण्यासारखा आहे, तो ऐकून ठेव. एकदां एक अध्वर्यु यज्ञ आरंभून त्यासाठीं पशूचें प्रोक्षण करीत होता. तेथें जवळच एक यति बसला होता. त्यानें तें पाहिलें, तेव्हां हिंसा चालली आहे असें त्याला वाटून तो त्याची निंदा करूं लागला. तेव्हां अध्वर्यूनें उत्तर केलें, ' हा बोकड नाश पावणारा नाहीं, वेदांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें हा प्राणी मोक्षाला जाईल. याचा जो भाग पृथ्वीरूप

आहे तो पृथ्वीकडे जाईल, जलात्मक आहे तो जलतत्त्वांत जाईल, याचें नेत्रेंद्रिय सूर्यांत मिळेल, कर्णेंद्रिय आकाशांत समाविष्ट होईल व प्राण अंतरिक्षांत मिळून जातील. हा सर्व प्रकार श्रुतींत सांगितला असून या पशुहत्येनें मला कसलाहि दोष लागणार नाहीं. ' हें ऐकून यति म्हणाला, ' या बोकडाचा प्राणांशीं वियोग झाल्यानें जर त्याला मोक्ष मिळतो असें तुला दिसतें, तर हा यज्ञच बोकडासाठीं आहे म्हणावयाचा ! मग त्यांत तुझी लुडबुड कशाला ? तूं आपला भाऊ, पिता, माता, मित्र यांचें मत याविषयीं घ्यावें. याला त्यांच्याकडे ने व तसें मत घे. हा आतां स्वत: कांहीं जाऊं शकत नाहींच. त्यांनीं जर तुला अनुमति दिली तर पुढील विचार करणें योग्य होईल. या बोकडाचे प्राण तर आपल्या प्रकृतींत लीन होऊन गेलेच. केवळ शरीर तेवढें येथें निश्चेष्ट होऊन पडलें आहे. ज्यांना हिंसेचें प्रेम वाटतें ते निश्चेष्ट पशूंच्या शरीराला केवळ इन्धनासमानच मानतात. पण सर्व धर्मांत अहिंसा धर्म श्रेष्ठ होय असा वृद्धांचा उपदेश आहे व तदनुसार जें कर्म हिंसारहित असेल तेंच करावें असें आम्हीं जाणतों. अहिंसा हेंच आमचें व्रत आहे. याहून अधिक काय सांगूं ? तसेंच म्हटलें तर तुझ्या या कृत्यांत आणखी किती तरी दोष निघतील ! आम्हांला सर्व प्राण्यांसंबंधानें अहिंसाच आवडते. आम्हीं प्रत्यक्ष ती आचरतों, अप्रत्यक्ष फलाची आम्हीं अपेक्षाच करीत नाहीं. '

अध्वर्यु—यते, भूमीचा गंध गुण तूं घेतोस, पाण्यांत असलेली चव तूं भोगतोस, तेजाचें रूप तूं पहातोस, व वायूचा स्पर्शहि अनुभवतोस. तसेंच आकाशोत्पन्न शब्द तूं ऐकतोस, व मनानें विचार करतोस. या सर्वांना तूं प्राण म्हणतोस. तेव्हां प्राण घेण्यापासून निवृत्त झालों असें म्हणत असतां तूं हिंसेला प्रवृत्त होतोसच. अरे हिंसेवांचून प्राणिमात्राची हालचाल तरी शक्य आहे काय ? यते, कसें काय तुला वाटतें ?

यति :—क्षर आणि अक्षर असे आत्म्याचे दोन भाव आहेत. त्यांत अक्षर हा त्याचा सद्भाव असून प्रकृति हा क्षर भाव आहे. प्राण, जिव्हा, मन, सत्त्व, रज, तम हे व्यक्तरूप गुण होत. या गुणांनीं विरहित अशा द्वंद्वातीत, निष्काम सर्वभूतीं समदृष्टीनें पहाणाऱ्या, निरहंकारी, जितेंद्रिय व चोहोंकडून मोकळा झालेल्या मनुष्याला कोठूनच भय नसतें.

अध्वर्यु :—हे बुद्धिमानांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या यते, खरोखर संगत करावी, तर ती सज्जनाचीच. आपलें म्हणणें ऐकून माझ्या बुद्धीवर चांगलाच प्रकाश पडला

आहे. तथापि, हे भगवन्, आपल्या बुद्धिप्रभावानें प्रकाशित होऊनच मी आपल्याला सांगतों कीं, वेदमंत्रांत सांगितलेलें व्रत आचरणारा मीं कांहींच अपराध करीत नाहीं.

ब्राह्मण म्हणतो, 'हे भार्ये, अध्वर्यूचें भाषण ऐकून यति स्तब्ध राहिला, व अध्वर्युहि मोहापासून मोकळा होऊन आपला महायज्ञ पुढें चालवूं लागला. अशा प्रकारचें मोक्षाचें सूक्ष्म स्वरूप ब्रह्मज्ञानी जाणतात व अर्थदर्शी क्षेत्रज्ञापासून तें जाणून घेतल्यावर त्याप्रमाणें आचरण ठेवतात.' १४.२.२८.

अध्याय २९ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश. कार्तवीर्य व समुद्र यांचा संवाद].

(१) **ब्राह्मण**:—हे विचारशालिनि भार्ये, या विषयावर कार्तवीर्य व समुद्र यांमधील संवाद उदाहरण म्हणून सांगण्यांत येतो. कार्तवीर्य अर्जुन नांवाचा सहस्र बाहु असलेला एक राजा होऊन गेला. त्यानें आपल्या धनुष्याच्या बलानें सागरापर्यंत पृथ्वी जिंकिली होती. एकदां आपल्या सामर्थ्याच्या गर्वानें भरून समुद्राच्या कांठीं फिरत असतां त्यानें शेंकडों बाण समुद्रावर सोडले असें आम्हीं ऐकिलें आहे. तेव्हां समुद्र त्याला नमस्कार करून व हात जोडून म्हणाला, 'हे वीरा, मजवर बाण सोडूं नको; मीं काय करूं तें सांग. तूं सोडलेल्या या तीक्ष्ण बाणांनीं माझ्या आश्रयास राहिलेले प्राणी मरून जात आहेत. तरी, हे राजश्रेष्ठा, तूं त्यांना अभय दे.

अर्जुन:—युद्धांत माझ्यासारखा कोणी धनुर्धर जर असेल व जर तो माझ्यापुढें युद्धासाठीं उभा राहूं शकेल तर मला सांग.

समुद्र:—राजा, महर्षि जमदग्नीचें नांव तुझ्या कांनीं आलें असेलच. त्याचा पुत्र राम तुझें स्वागत यथास्थितपणें करूं शकेल.

हे सुंदरि, समुद्राचें भाषण ऐकून सहस्रार्जुनाला राग आला व तसाच तो फणफणत तेथून निघाला तो सरळ परशुरामाच्या आश्रमांतच आला. तेथें गेल्यावर त्यानें आपल्या बंधूसह रामाला वाईट वाटतील अशा अनेक गोष्टी केल्या व त्या महात्म्याला कष्ट दिले. तेव्हां त्या अतुल तेजाच्या रामाचें तेज तळपूं

लागून त्यामुळें अर्जुनाचें सैन्य जळून जाऊं लागलें. मग रामानें हातांत परशु घेऊन अर्जुनाचे ते सहस्र हात झाडाच्या अनेक फांद्या छाटाव्या तसे छाटून टाकिले. अर्जुन पडला व मेला असें पाहून त्याचे बांधव तरवारी व इतर शस्त्रास्त्रें घेऊन भार्गवावर चालून गेले. तेव्हां रामहि धनुष्य बाण घेऊन रथावर चढला व बाणांचा वर्षाव करून त्यानें अर्जुनाच्या सैन्याला फुंकून टाकलें. त्याच्या त्या पराक्रमानें क्षत्रिय घाबरून जाऊन सिंहाच्या भयानें हरिण पळतात तसे पळून गिरिगव्हरांत लपून बसले. क्षत्रियांचें लोकरक्षणाचें काम त्यामुळें बंद पडलें व त्यायोगें ब्राह्मणांचाहि लोप होऊन प्रजा सारी शूद्र होऊं लागली. द्रविड, आभीर, पुंड्र, व शबर हे ब्राह्मणांच्या साह्याच्या अभावीं क्षत्रियत्वापासून सुटून सारे शूद्र झाले. तेव्हां ज्यांचे वीरपति वध पावले होते, अशा क्षत्रिय स्त्रियांपासून ब्राह्मणांनीं जे क्षत्रिय निर्माण केले त्यांनाहि रामानें मारून टाकण्याचा सपाटा लाविला. त्यानें एकवीस वेळां त्यांचा संहार केला असतां आकाशवाणी झाली व सर्वलोकांना ऐकूं जाईल अशा रीतीनें गोड शब्दांनीं त्याला म्हणाली, 'रामा, आतां हात आटोप, या क्षत्रियांना वारंवार मारून तूं काय फळ मिळवूं पहात आहेस बरें?' नंतर ऋचीकादि महर्षींनीं सुद्धां रामाला माघार घ्यावयास सांगितलें. पण पित्याच्या वधामुळें त्याला असह्य राग आलेला असल्यामुळें तो त्यांना म्हणाला, 'महाराज, तुम्हीं यावेळीं मला आवरणें उचित नाहीं.' पितरहि रामाला म्हणाले, 'हे अजिंक्य वीरा, क्षत्रियांचा असा वध करणें युक्त नाहीं. तूं ब्राह्मण असतां प्रजारक्षक राजांचा वध तूं कसा बरें करतोस?' १४. २. २९.

अध्याय ३० वा.

[१. अलर्क आणि इन्द्रियें यांचा संवाद].

पितर:—भार्गवा, याविषयीं एक प्राचीन इतिहास उदाहरण म्हणून सांगण्यांत येतो, तो ऐकून मग तुला वाटेल तसें कर. अलर्क नांवाचा एक मोठा तपस्वी श्रेष्ठ राजा होऊन गेला. तो महात्मा धर्मवेत्ता, सत्यवक्ता व व्रतनिष्ठ असे. प्रथम त्यानें धनुष्याच्या बलानें सागरापर्यंतची सर्व पृथ्वी जिंकण्याचें कठीण कार्य केल्यावर मग ब्रह्माकडे मन लाविलें. एकदां वृक्षाच्या बुंधाशीं तो ब्रह्मचिंतन करीत बसला असतां त्याच्या मनांत विचार आला. त्यावेळीं त्याचा आणि मन व घ्राणादि इंद्रियें यांचा संवाद झाला तो असाः—

अलर्क:—माझ्या मनाचें बल फार मोठें झालें आहे; तर त्याला जिंकावें म्हणजे सर्वत्र निश्चित जय मला मिळेल. इन्द्रियादि अंतःशत्रूंनीं मला घेऊन टाकिलें असतांहि मीं बाह्य शत्रूंवरच अजून बाण सोडीत राहिलों. हें मन आपल्या चापल्यामुळें सर्व माणसांकडून कर्म करवून घेतें, तर त्यावरच मीं आतां तीक्ष्ण बाण सोडतों.

मन:—अलर्का, तुझे हे बाण माझा कधींच वेध करूं शकणार नाहींत. ते तुझ्याच मर्मावर लागतील व मर्मभेद झाला असतां तूं मरून जाशील. तरी माझ्यावर सोडावयाचे दुसऱ्या कांहीं प्रकारचे बाण पहा.

अलर्क:—(थोडा विचार करून) पुष्कळ फुलांचा वास घेतल्यावर या घ्राणेंद्रियाला त्यांचा लोभ सुटतो, तर माझे तीक्ष्ण बाण मीं या घ्राणावरच सोडतों.

घ्राण:—अलर्का, तुझे हे बाण मला वेधूं शकणार नाहींत. तुझाच वेध करून ते तुला मारून टाकतील. तरी माझ्यावर सोडण्यासाठीं तूं दुसरे कसले तरी बाण पहा.

अलर्क:—(आणखी विचार केल्यावर) ही जीभ अनेक गोड रसांचा उपभोग घेतल्यावर त्यांच्यावरच लुब्ध होते, तरी मीं आतां हिच्यावरच तीक्ष्ण बाण सोडावे हें बरें.

जीभ:—अलर्का, हे बाण माझा वेध न करतां तुझाच करतील व मर्मभेद होऊन तूं मरशील. तरी माझ्यावर सोडतां येतील असे दुसरे कसले तरी बाण पहा.

अलर्क:—(पुनः विचार करीत) नानाप्रकारचे सुखस्पर्श उपभोगिल्यावर ही त्वचा त्यांचाच लोभ धरते, तर अनेक प्रकारचे अणकुचीदार बाण तिच्यावर सोडून मी तिला फाडून टाकितों.

त्वचा:—अलर्का, हे तुझे बाण माझें कांहींच वांकडें करणार नाहींत. तुझा मात्र मर्मभेद त्यामुळें होऊन तूं मरशील. तर मला मारण्यासाठीं कांहीं वेगळ्या प्रकारचे बाण मिळाले तर पहा.

अलर्क:—(पुनः विचार केल्यावर) विविध मधुर शब्द ऐकून त्यांवरच मोहून जाणाऱ्या या श्रोत्रेंद्रियावरच मीं आपले कडक बाण सोडतों म्हणजे झालें.

श्रोत्र :—अलर्का, या बाणांची बाधा मला कोणत्याहि प्रकारें न होतां तुझे मर्म ते फोडतील व तेणेंकरून तूं मरून जाशील. तर माझा नाश करण्यासाठ तूं कांहीं अन्य जातीचे बाण पहा.

अलर्क :—(चिंतन करून) अनेक सुंदर रूपें पाहून त्यांवरच हा चक्षु लुब्ध होत असतो. तर तीक्ष्ण बाण सोडून आतां त्या चक्षूचा मीं नाश करतों

चक्षु :—अलर्का, या बाणांकडून माझा वेध न होतां तुझाच होईल व तुझेंच मर्म फुटून तूं मरशील. तरी माझा वध करतां येईल असे अन्य जातीचे बाण पहा.

अलर्क :—(पुष्कळ विचार केल्यावर) ही माझी बुद्धि आपल्या सामर्थ्याने अनेक निश्चय करते, तर हिच्यावर तीक्ष्ण बाण मीं आतां सोडतों.

बुद्धि :—अलर्का, हे बाण मला विद्ध करूं शकणार नाहींत, त्यांनीं तुझेंच मर्म फुटेल व तूं मृत होशील. माझ्या नाशासाठीं अन्य कसले तरी बाण पहा.

हे सुंदरि, घ्राणादि इंद्रियांचीं बोलणीं ऐकल्यावर अलर्कानें तेथेंच मोठे कडक तप केलें व त्यांच्यावर बाण सोडिले नाहींत. त्यानें शांत चित्तानें दीर्घ कालपर्यंत विचार केला, तरी त्याला परम कल्याणाचें स्थान त्या योगानें मिळाले नाहीं. मग त्यानें मन एकाग्र करून व निश्चल राहून योगसाधन केलें आणि एकाच बाणानें इन्द्रियांचा नाश करून योगानें आत्मस्वरूपांत प्रवेश केला व परम सिद्धि मिळविली. तेव्हां त्याचा त्यालाच विस्मय वाटला व तो एक गाथा म्हणूं लागला. 'अहो, काय सांगावें ? आम्ही सर्व बाह्य गोष्टी केल्या, भोगेच्छेने राज्यें केलीं, पण एवढें झाल्यावर शेवटीं योगाहून अधिक सुखकारक कांहीं नाहीं असेंच मला आढळून आलें.' असो, भार्गवा, आतां आम्हाला जावयास अनुज्ञा दे क्षत्रियांचा वध या उपर करूं नको. कडक तपश्चर्या कर म्हणजे तुला मोक्षप्राप्ति होईल.

पितरांनीं असें सांगितलें असतां भाग्यशाली जामदग्न्य रामानें मोठें घोर तप केलें आणि दुर्लभ अशी सिद्धि मिळविली. १४. २. ३३.

अध्याय ३१ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश : तीन गुणांचे दोष]

(१) **ब्राह्मण :**—सत्व, रजस् व तमस् हे तीन गुण म्हणजेच शत्रू असून वृत्तिभेदानें प्रत्येकीं तीन मिळून त्यांचें एकंदर नऊ भेद होतात. उल्हास, प्रेम व आनंद हे सात्विक गुण असून हांव, क्रोध व आवेश हे राजस गुण होत व थकवा, आळस आणि मोह हे तीन गुण तामस होत. धैर्यशील मनुष्यानें या गुणरूपी शत्रूंचा बाणांनीं पाडाव करून इंद्रियें जिंकावीं व शांतचित्तानें इतरांना जिंकण्याचा उपक्रम करावा. याविषयीं पुराणवेत्त्यांनीं गाथा गाईलेल्या आहेत. पूर्वीं शांतपणाचा अभ्यास करीत असतांना अंबरीष राजानें त्या गायिलेल्या होत्या. क्रोधादि दोषांचा प्रादुर्भाव होऊन शमादिकांना बाधा होऊं लागली असतां अंबरीषानें बलानें राज्य स्वाधीन करून घेतलें व आपल्या दोषांचा निग्रह करून व शमादि गुणांचा सन्मान करून त्यानें सिद्धि मिळविली आणि पुढील गाथा म्हटल्या. तो म्हणाला, "बहुत दोष जिंकिले व सर्व शत्रूंचा निःपात केला, पण एक मोठा थोरला दोष राहिला, तो कांहीं मला नष्ट करतां आला नाहीं. त्याच्या योगानें मनुष्याला निरिच्छ होतां येत नाहीं; हांवेच्या मागें लागून तो पाणी उताराकडे धांवतें तसा धांवतो व त्याला कांहीं कळेनासें होतें. त्याच्यामुळें तो करूं नये तें करतो. तो दोष म्हणजे लोभ होय. तीक्ष्ण शस्त्रांनीं त्याचा नाश करा. लोभापासून हांव उत्पन्न होते, तीपासून चिंतेचा प्रादुर्भाव होतो. मनुष्य लोभी झाला म्हणजे त्याला पुष्कळसे राजस गुण लागतात व लोभाची वस्तु मिळाली नाहीं, म्हणजे तामस गुणांची जोड होते. अशा त्या विविध गुणांनीं नित्य देह बद्ध होत गेला म्हणजे मनुष्य पुनःपुनः जन्मास येऊन पुनःपुनः कर्म करतो. एका जन्मांत मागील जन्मांतील कर्मांचा क्षय झाला, तरी त्यांत केलेल्या कर्मांमुळें पुनः जन्म घेण्यासाठीं तो मरण पावतो. म्हणून आपल्या त्या लोभाचें स्वरूप नीट समजून घ्यावें व त्याचा निग्रह करून धैर्यानें आपल्या स्वतःवर राज्य मिळवावें. तेंच खरें राज्य. दुसरें राज्यच नाहीं; आणि आत्मा हाच खरोखर राजा होय." अशा अर्थाच्या गाथा त्या यशस्वी अंबरीषानें गाइल्या; कारण त्याला लोभाचा नाश करून स्वतःवर अधिराज्य

अध्याय ३२ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश–जनकराजा व एक ब्राह्मण यांमधील संवाद)

(१) **ब्राह्मण :**—हे विचारी भार्ये, 'माझें, माझें' असें म्हणण्यांतच मृत आहे असें जें मीं पूर्वी म्हटलें त्याविषयीं जनक राजा व ब्राह्मण यांमधील पुरातन संवाद प्रसिद्ध आहे. एकदां एका ब्राह्मणानें कांहीं अपराध केल्यावरून जनक राजानें 'माझ्या राज्यांत तूं राहूं नको' असें त्याला सांगितलें. तें ऐकून ब्राह्मणा उत्तर केलें, 'राजा, तुझ्या खास आज्ञेंत कितीसा देश आहे, तें मला सांग म्हण त्याच्या बाहेर जाऊन रहाण्याची माझी इच्छा आहे. राजा, तुझ्या आज्ञेप्रमा वागावें असेंच मला वाटतें.' ब्राह्मणाचें बोलणें ऐकून राजा कांहीं वेळ उष्णश्वा टाकीत स्तब्ध राहिला, त्याला कांहीं उत्तर सुचेना; तो ध्यानस्थासारखा बसला व सूर्याला केतूनें ग्रासावें त्याप्रमाणें त्याच्या मनाला चिंतेनें ग्रासिलें. थोड्य वेळानें तें चिंतापटल दूर झालें, तेव्हां धीर येऊन तो त्या ब्राह्मणाशीं बोल लागला. तो म्हणाला, 'वाडवडिलांपासून राज्य मिळालें व सर्व देश माझ्या आज्ञेंत आहे असें दिसत असतां, सारी पृथ्वी शोधिली तरी माझ्य सर्वस्वी अधीन असा प्रदेश मला सांपडत नाहीं. प्रथम सारी पृथ्वी धुंडाळली तींत असा प्रदेश मिळाला नाहीं, म्हणून मग मिथिला नगरींत शोध केला तेथेंहि तसा प्रदेश न मिळल्यामुळें मीं आपलें कुटुंब तपासलें. पण तेथेंहि माझी निराशा झाल्यामुळें माझ्या मनावर चिंतापटल आलें. आतां तें गेलें व योग विचार मला सुचला. आतां मला स्वतःचा असा प्रदेश उरला नाहीं, किंवा तसें म्हटलें तर आहे हा सर्वच प्रदेश माझा आहे; माझा देहहि एकीकडे माझा नाहीं, पण दुसरीकडे सर्व पृथ्वीच माझी आहे; ब्राह्मणा, हीं जशीं माझी आहेत, तशींच सर्वांचींहि आहेत. आतां तुला वाटेल तितका काळ येथें रहा व येथें रहावेंसें वाटेल तेथपर्यंत सर्वांचा यथेष्ट उपभोग घे."

ब्राह्मण :—राजा, वाडवडिलांचें राज्य मिळून सर्व देश स्वाधीन झालेला असतां, तूं त्यावरील स्वतःचें ममत्व काय वाटून सोडलेंस ? सर्व देश आहे तो माझाच असें तूं कोणत्या अर्थानें म्हणतोस व तसें म्हणतांना आपला असा प्रदेश मुळींच आढळत नाहीं असें तुला वाटतें तें तरी कोणत्या अर्थानें ?

जनक :—ब्राह्मणा, इहलोकींच्या सर्वच गोष्टी नष्ट होणाऱ्या असल्यामुळे खास माझी असलेली अशी वस्तूच मला दिसत नाहीं. 'हें कोणाचें ? तूंहि

कोणाचा ?' असे प्रश्न वेदांत विचारिले आहेत; त्यांचा विचार करतां, माझें म्हणतां येईल असें माझ्या बुद्धीला कांहीं सांपडत नाहीं. या बुद्धीमुळें मला ममत्व सोडावें लागलें. आतां 'सर्वच माझें आहे' असें मी कोणत्या अर्थानें म्हणतों तें ऐक. नाकांत शिरलेला वासहि मी स्वतःकरतां उपभोगीत नाहीं, म्हणून त्या दृष्टीनें जिंकलेली सारी पृथ्वी नित्य माझ्या आज्ञेंत आहे. तोच प्रकार चविष्ट पदार्थांचा. तोंडांत गेलेले पदार्थहि मी स्वतःसाठीं खात नाहीं. अशा रीतीनें जलतत्त्वावर विजय मिळवून मीं त्याला आज्ञेंत आणिलें. रूपाचाहि भोग मी स्वतःसाठीं घेत नाहीं, त्यामुळें जिंकलेलें तेज नित्य माझ्या ताब्यांत असतें. त्वचेनें भोगावयाचे स्पर्शभोग मी स्वतःसाठीं घेत नसल्यामुळें वायूवर मला जय मिळून तो नित्य माझ्या आज्ञेंत रहातो. कर्णावर पडणारा शब्दहि मी स्वतःसाठीं ऐकत नाहीं, म्हणून शब्दांना जिंकून त्यांना मीं आपल्या आज्ञेंत नित्य ठेविलें आहे. मनानें करावयाचें मनन स्वतःसाठीं मी करीत नाहीं, म्हणून मी मनहि जिंकिलें असून तें माझ्या अधीन रहातें. माझ्या हातून जें जें घडतें, तें तें सर्व देव, पितर, भूतें, अतिथि यांच्या प्रीत्यर्थच घडतें.'

असें सांगून जनक राजा हंसला असतां ब्राह्मण पुनः म्हणाला, 'राजा, मी प्रत्यक्ष धर्म असून तुझी परीक्षा पहाण्याकरतांच आज येथें आलों. जेथून कधीं परत फिरावें लागत नाहीं, अशा दुर्लभ ब्रह्मलाभरूपी सत्वगुणाच्या धावेनें बांधिलेल्या चक्राचा तूं एकटाच प्रवर्तक आहेस.' १४. २. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१. ब्राह्मणाचें पत्नीला अभिवचन.]

(१) **ब्राह्मण** :—हे भार्ये, तुला ज्याची भीति वाटते, व ज्यामुळें तूं माझ्यावर रागावत आहेस, तशा प्रकारानें मी जगांत वावरत नाहीं. मी जसा ब्राह्मण व मुक्त असून वनांत भटकतों, तसा गृहस्थ धर्मानें वागत असून व्रताचरणीहि आहें. बऱ्यावाईट कामांत जसा मी तुला दिसतों, तसा मी खरोखर नाहीं. या जगांत जें कांहीं अस्तित्वांत आहे, तें सर्व मी व्यापून राहिलों आहें. जगांत जे कांहीं स्थावर जंगम पदार्थ आहेत, त्या सर्वांचा नाश लांकडांचा नाश अग्नि करतो त्याप्रमाणें, मीच करतों. सर्व पृथ्वीचें अथवा स्वर्गाचें राज्य सारखेंच आहे असें ही माझी बुद्धि जाणते. बुद्धि हेंच माझें धन आहे. घर, वन, गुरुगृह

किंवा भिक्षावास, या सर्व ठिकाणीं ब्रह्मवेत्त्यांना एकच मार्ग दिसत असतो व त्याच मार्गानें ज्ञानी पुरुष जात असतात. एकाच ध्येयाकडे नेणाऱ्या अनेक खुणांनीं एका बुद्धीचीच उपासना केली जाते. अनेक लिंगें धारण करून विविध आश्रमांत वास करीत असतांहि ज्यांची बुद्धि शमस्वरूपी असते, ते अनेक नद्या जशा एकाच समुद्रांत वहातात तसे एकाच ध्येयाला सर्व पोंचतात. पण हा मार्ग एका बुद्धीनेंच कळूं शकतो, शरीरानें तो कळून येण्यासारखा नाहीं. कर्मांना आदि व अंत असून तीं शरीराला बांधून टाकतात. यास्तव, हे भाग्यशाली स्त्रिये, तुला परलोकीं कसलेंहि भय रहाणार नाहीं. ब्रह्मभावांत रममाण होऊन तूं माझ्याच स्वरूपांत येऊन मिळशील. १४. २. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१. ब्राह्मणाचा पत्नीला उपदेश; ज्ञानप्राप्तीचा उपाय.]

(१) **ब्राह्मणी**:—महाराज, आपण सांगितलेल्या या साऱ्या गोष्टी अल्पबुद्धीच्या व अशुद्ध अंतःकरणाच्या मनुष्याला आकलितां येणें शक्य नाहीं. ह्या एका दृष्टीनें लांबलचक तर दुसऱ्या दृष्टीनें छोट्या व संक्षिप्त असून त्यामुळें माझें मन घोटाळ्यांत पडलें आहे. तर जेणेंकरून आपण सांगितलेलें ज्ञान मनांत ठसेल असा कांहीं उपाय मला सांगा. तो आपल्यापासून जाणण्याची माझी इच्छा आहे.

ब्राह्मण:—ब्रह्माकडे लाविलेली बुद्धि ही जर खालची अरणी समजलें, तर तिची वरची अरणी म्हणजे गुरु होय. तपश्चर्या व वेदज्ञान यांच्या साह्यानें त्यांच्या मन्थनापासून ज्ञानरूपी अग्नि उत्पन्न होतो.

ब्राह्मणी:—क्षेत्रज्ञ संज्ञा असलेलें जें ब्रह्माचें ज्ञापक चिह्न आपण सांगितलें त्याचें ग्रहण कोणत्या उपायानें करतां येईल? त्याचें तरी लक्षण काय?

ब्राह्मण:—भार्ये, क्षेत्रज्ञाला कांहीं बाह्यचिह्न किंवा गुण नाहीं. त्याचें उत्पत्तिकारणहि अन्य कांहीं दिसत नाहीं. पण मीं एक मार्ग सांगतों, त्यानें कदाचित् त्याचें ग्रहण होऊं शकेल; पण निश्चित काय सांगावें? त्याला जाणण्याचा योग्य उपाय सांगितला आहे तो म्हणजे श्रवण मनन निदिध्यास हा. भ्रमर जसा फुलाला ओळखतो, तसा या उपायानें तो ओळखून येतो. बुद्ध्यादिकांनीं युक्त असा तो क्षेत्रज्ञ आहे असें कर्मठबुद्धीचे लोक मानतात, कारण

त्यांची बुद्धि म्हणजे या कामीं अवश्य असलेल्या प्रकारची बुद्धिच नसते. या मोक्षमार्गांत अमुक करावें किंवा अमुक करूं नये असा विधि किंवा निषेध सांगण्यांतच येत नाहीं. अनेक गोष्टी पाहून व ऐकून त्यांतून ज्यांपासून आत्म-विषयक बुद्धि उत्पन्न होते, तेवढ्या सर्व व्यक्त किंवा अव्यक्त गोष्टी आपल्याला अनेक रीतींनीं हितकर होतील व प्रत्यक्ष ज्ञान देऊं शकतील अशा पाहून घ्याव्या; म्हणजे त्यांच्या दीर्घ अभ्यासानें, ज्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं अशा उच्च पदाला मनुष्य जाऊन पोंचतो.

श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतो, 'ब्राह्मणाचें हें भाषण ऐकून क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाच्या योगानें त्याच्या पत्नीची बुद्धि क्षेत्रज्ञाच्या पलीकडे गेली, व क्षेत्रज्ञ जीवाचा लय परमात्मस्वरूपांत होऊन गेला.'

अर्जुन:—कृष्णा, ज्यांनीं अशी सिद्धि मिळविली ती ब्राह्मणस्त्री व तो ब्राह्मण हीं दोघें कोठें आहेत ?

श्रीकृष्ण:—अर्जुना, माझें मन हाच तो ब्राह्मण व बुद्धि हीच त्याची स्त्री होय; आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून जो सांगितला तो तर प्रत्यक्ष मींच ! १४. २. ३४.

ब्राह्मणगीता समाप्त

अध्याय ३५ वा.

[१. परब्रह्माचें व्याख्यान—गुरु-शिष्यसंवाद]

(१) **अर्जुन**:—कृष्णा, जाणण्यास योग्य असें अत्यंत श्रेष्ठ जें ब्रह्म त्याचें स्पष्टीकरण करून मला सांग. तुझ्या कृपेनें या सूक्ष्म विचारांची माझ्या मनाला आवड उत्पन्न झाली आहे.

श्रीकृष्ण:—अर्जुना, याविषयीं मोक्षविषयक गुरुशिष्यसंवादरूप प्राचीन इतिहास सांगतों तो ऐक. संपूर्ण व्रतांचें आचरण करून आचार्यपदवीला पोंच-लेल्या एका ब्राह्मणाला त्याच्या बुद्धिमान शिष्यानें विचारिलें, 'महाराज, मोक्षाच्या उत्कट आकांक्षेनें मी आपल्याला शरण आलों आहें, तरी अत्यंत कल्याणकारक असें काय तें मला सांगा. मी आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून मागणें मागतों कीं मी जें विचारितों तें कृपा करून मला सांगा.' शिष्य असें बोलला असतां, गुरु त्याला म्हणाला, 'मुला, तुला ज्याविषयीं संशय आला आहे, तें

सर्व मीं आतां स्पष्ट करून सांगतों.' अर्जुना, गुरूनें असें सांगितलें असतां, त्या गुरुप्रेमी शिष्यानें हात जोडले आणि प्रश्न विचारण्यास आरंभ केला.

शिष्यः—महाराज, मी कोठून आलों? आपण कोठून आलां? सर्वांहून श्रेष्ठ काय आहे? हीं स्थावर जंगम सर्व भूतें कशापासून उत्पन्न झालीं? तीं कशाच्या बळावर जगतात? त्यांचें आयुष्य कोठपर्यंत असतें? सत्य म्हणजे काय? तप म्हणजे काय? सज्जनांनीं कोणते गुण वाखाणिले आहेत? कोणते मार्ग शुभ आहेत व सुख म्हणजे काय आणि दुःख म्हणजे काय? हे भगवन्, या माझ्या प्रश्नाचीं उत्तरें आपण याथातथ्यानें द्यावीं. आपल्यावांचून या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्यास कोणी योग्य नाहीं. महाराज, आपण धर्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ असून मला या ज्ञानाविषयीं मोठी जिज्ञासा उत्पन्न झाली आहे. आपण मोक्षधर्मवेत्ते म्हणून सर्व जगांत प्रख्यात आहां. तेव्हां माझ्या संशयाचें निराकरण करणारा आपल्यावांचून कोण मिळणार आहे? आम्हीं संसाराला भिऊन मोक्षाची इच्छा करीत आहों.

अर्जुना, याप्रमाणें शिष्यानें रीतसर शरण येऊन गुरूला प्रश्न विचारिले असतां गुरूनें त्या सर्वांचीं योग्य उत्तरें त्याला दिलीं; कारण शिष्य गुणी, शांत, आवडता, छायेप्रमाणें गुरूला अनुसरणारा, इन्द्रियांचें दमन केलेला, ब्रह्मचारी व प्रयत्नवादी होता. गुरु म्हणाला, 'अरे, मी जें आतां तुला सांगणार आहें, तें सर्व वेदांना अनुसरून असून प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति वर्णन करणारें आहे व मोठमोठ्या ऋषींनीं त्याचें अनुष्ठान केलें आहे. ब्रह्मविषयक ज्ञान हेंच आम्हीं श्रेष्ठ समजतों व संन्यास म्हणजेच उत्तम तप होय. असें हें केव्हांहि असत्य न ठरणारें निश्चित आत्मतत्त्व सर्व प्राणिमात्राच्या अंतर्यामीं आहे असें जो जाणतो, तो पूर्णकाम होतो. जड व चैतन्य हीं व्यवहारांत एकत्र असलीं तरी वस्तुतः भिन्न आहेत, तसेंच जीवात्मा व परमात्मा हे तत्त्वतः एक असूनहि व्यवहारांत भिन्न भासतात. हें ज्याच्या ज्ञानी दृष्टीला दिसतें, तो सर्व दुःखापासून मुक्त होतो. ज्याला कसलीहि अपेक्षा वाटत नाहीं किंवा कशामुळेंहि ज्याला अहंकार येत नाहीं, तो या मृत्युलोकीं असला तरी ब्रह्मपदाला पोंचलेला असतो. ज्याला प्रकृतीच्या गुणांचें ज्ञान झालें व जीवाचें कारणहि समजलें तो ममत्व व अहंकार यांपासून निःसंशय अलिप्त होतो. हा जो संसाररूप मोठा वृक्ष आहे, तो अव्यक्त बीजापासून झालेला असून त्याला बुद्धिरूपी बुंधा आहे; अहंकार हा त्याच्या खांद्या, इंद्रियें हीं अंकुर व ढोल्या, पंचमहाभूतें हीं त्याच्या कळया, व स्थूल कार्यें हीं

त्याच्या बारीक फांद्या होत. तो नित्य पानें व फुलें यांनीं भरलेला असून उत्तम फलांनीं सुशोभित झालेला असतो. ब्रह्म हें त्याचें बीज असून त्यावर सर्व प्राण्यांना आश्रय मिळतो. अशा या सनातन संसारवृक्षाला ज्ञानरूपी तरवारीनें छाटून टाकिल्यास जन्ममृत्यूपासून सुटून मनुष्य अमर होतो. भूत, भविष्य व वर्तमान तसेंच धर्म, अर्थ व काम याविषयींचें सिद्धांना ठाऊक असलेलें निश्चित ज्ञान पुरातन कालापासून अक्षय असें चालत आलें आहे. हे बुद्धिमान् शिष्या, तें सर्वश्रेष्ठ पदार्चें ज्ञान मी आतां तुला सांगतों. तें जाणिलें असतां सुज्ञांना सिद्धि मिळते. पूर्वी प्रजापति, बृहस्पति, भरद्वाज, गौतम, भार्गव, वसिष्ठ, कश्यप, विश्वामित्र, अत्रि, इत्यादि ऋषि ज्ञानप्राप्तीसाठीं एकत्र जमले व आप-आपलीं कर्में करून तो मार्ग चालल्यावर थकून गेले. शेवटीं ते अंगिरा ऋषीला पुढें करून ब्रह्मलोकीं निष्पाप अशा ब्रह्मदेवाला भेटावयास गेले. तो स्वस्थ बसला होता. त्याला नमस्कार करून मोठ्या विनयानें त्यांनीं त्याला परमकल्याण-विषयक हा प्रश्न विचारिला. ते म्हणाले, ‘ कर्म चांगल्या रीतीनें कसें करावें ? पापापासून मुक्ति कशी मिळते ? आम्हांला सुखकर मार्ग कोणते होतील ? सत्य कोणतें व दुष्कृत्य कोणतें ? कोणत्या कर्मांनीं दक्षिण व उत्तर मार्गांची प्राप्ति होते ? प्रलय व मोक्ष म्हणजे काय ? प्राण्यांची उत्पत्ति व नाश हीं कशीं होतात ? ’ शिष्या, त्या ऋषींनीं हे प्रश्न विचारिले असतां ब्रह्मदेवानें जें त्यांना सांगितलें, तेंच वेदानुसारि ज्ञान मीं तुला सांगतों, ऐक.

ब्रह्मदेव म्हणाला, ‘ऋषिहो, सत्यापासून स्थावर जंगम भूतांची उत्पत्ति होते व तपानें त्यांचें जीवन चालतें. आपल्या कर्मांच्या योगानें तीं ब्रह्मापासून सुटून दूर जातात. सत्याचा गुणांशीं संयोग झाला म्हणजे तें पंचविध होतें. ब्रह्म, तप, प्रजापति हीं सारीं सत्यरूपच होत. सत्यापासून भूतांची उत्पत्ति असून भूतमय जग सत्यस्वरूपीच आहे. म्हणून ब्राह्मण सत्यस्वरूपी असून नित्य योगांत दंग असतात व क्रोध व संताप यांचा त्याग करून नियमितपणें धर्माचें आचरण करतात. ते एकमेकांवर नियंत्रण ठेवतात, विद्यार्जन करतात, धर्माच्या मर्यादा घालून देतात. लोकांचें नित्य कल्याण करणाऱ्या त्यांना मी उपदेश करतों, त्यांत चार विद्या, चार वर्ण व त्यांचे वेगवेगळे आश्रम यांचें ज्ञान असतें. एकच नित्य असा धर्म असून त्याला चार पाय असतात असें सुज्ञ म्हणतात. ऋषिहो, आतां हितकर मार्ग तुम्हांला सांगतों. पूर्वी ज्ञात्यांनीं ब्रह्मप्राप्तीसाठीं त्याचा अवलंब केला होता. जाणण्यास कठीण असा त्या श्रेष्ठ पदाचा मार्ग समजावून घ्या.

ब्रह्मचाऱ्याचा आश्रम हा पहिला, गृहस्थाश्रम हा दुसरा व वानप्रस्थ हा त्यानंतरचा. त्यापुढील आश्रम अध्यात्म-ज्ञानाच्या प्राप्तीचा म्हणजे संन्यास समजावा. अध्यात्मज्ञान प्राप्त झालें नाहीं तेथपर्यंत तेज, आकाश, आदित्य, वायु, इन्द्र, प्रजापति यांजकडे पहातां येत नाहीं. तें प्राप्त होण्याचा उपाय मीं आतां सांगतों तो समजून घे. फलें, मूलें व वायु यांवर निर्वाह करणाऱ्या वनवासी मुनींचा आश्रम तीन द्विजवर्णीयांना सांगितला असून गृहस्थाश्रम हा सर्व वर्णांना सारखाच सांगितला आहे. श्रद्धा हेंच धर्माचें लक्षण, सुज्ञांनीं सांगितलें आहे. असे हे देवमार्गप्राप्तीचे उपाय विहित असून धर्ममर्यादा म्हणून ज्ञान्यांनीं ते निश्चित केले आहेत. त्यांतील एखादा धर्म स्वतंत्रपणें जो आचरतो, तो कालान्तरानें भूतांची उत्पत्ति व लय यांचें स्वरूप जाणतो. म्हणून आतां विषयांत भागशः असणाऱ्या तत्त्वांचें यथास्थित विवेचन करतों. महत्तत्त्व, अव्यक्त, अहंकार, दहा इंद्रियें, पंच महाभूतें, व त्या पंचभूतांचे विशिष्ट गुण यांना सनातन सृष्टि म्हणतात. त्यांत एक आत्मा मिळविला कीं चोवीस तत्त्वें झालीं. सर्व तत्त्वांची उत्पत्ति व लय हीं ज्याला समजलीं, त्या ज्ञानी पुरुषाला कोठेंहि मोह पडत नाहीं. या तत्त्वांचें ज्ञान याथातथ्यानें झालें व त्यांचे गुण व देवता हीं समजलीं म्हणजे सर्व पाप नष्ट होऊन मनुष्य बंधनांतून सुटतो व त्याला सर्व निष्पाप लोक मिळतात.' १४. २.३५.

अध्याय ३६ वा

[१. गुरुशिष्य संवादांतील ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश. तमोगुणाचा वृत्तान्त.]

(१) **ब्रम्हदेव** :—तें सर्वव्यापि, नित्य व अचल असें अव्यक्त स्थितींतील आत्मतत्त्व तीन गुण व पंचभूतें यांनीं युक्त झाल्यावर नऊ द्वारांचें नगर बनतें. दशेंद्रियें व सर्व भाव व्यक्त करणारें मन अशा अकरांनीं वेढिलेल्या त्या नगरावर बुद्धीचें स्वामित्व असतें. त्या नगरांत शुक्ल, कृष्ण व शुक्लकृष्ण असे तीन प्रवाह असून त्रिगुणात्मक तीन नाड्यांनीं ते वारंवार भरून जातात. तमस् रजस् व सत्त्व यांना तीन गुण म्हणतात. ते एकमेकांशीं जोडी करून एकमेकांच्या आधारानें रहातात. ते एकमेक एकमेकांपासून बीजांकुरांप्रमाणें उत्पन्न होतात व पंचमहाभूतेंहि त्यांच्यापासूनच होतात. तमाचें जोडीदार सत्त्व, सत्त्वाचें रजस् व रजाचें सत्त्व. जेथें तमाचें प्रमाण नियमित होतें तेथें रजाची

प्रवृत्ति होते, व रजाचें नियंत्रण होतें तेथें सत्त्वाचा प्रादुर्भाव होतो. तमोगुण अंधकार रूप, मोहात्मक, अधर्मस्वरूपी, व पापकर्मरत असतो व त्यांत इतरांचाहि थोडा अंश असतो. रजोगुण हा प्रकृतिमय व तमाच्या उलट स्वरूपाचा असून प्राणीमात्रांतील प्रवृत्तीचें व उत्पत्तीचें कारण असतो. प्राणिमात्रांत असणारें ज्ञान, कौशल्य व श्रद्धाळूपणा हें सत्त्वाचें स्वरूप आहे. आतां या गुणांचीं सविस्तर स्वरूपें कारणांसह सांगतों, तीं तत्त्वतः समजून घे. मोह, अज्ञान, कृपणपणा, कर्माविषयीं धरसोड, झोंपाळूपणा, ताठा, भय, हावरेपणा, सत्कृत्याची निंदा, विसराळूपणा, अपक्वबुद्धि, नास्तिकपणा, दुराचार, सारासारविचारशून्यता, हलक्या गुणांची आवड, कांहीं न करतां घमेंड मारण्याची संवय, अज्ञानी असतां स्वतःला ज्ञानी समजणें, वैरभाव, निरनिराळया कर्मांची नावड, अविश्वास, मूर्खपणाच्या कल्पना, वांकडेपणा, अडाणीपणा, पापकर्म, अज्ञान, शरीराचा बोजडपणा, देवादिकांविषयीं अनादर, उच्छृंखळपणा, नीचकर्माविषयीं प्रवृत्ति ह्या सर्व तमोगुणाच्या वृत्ति होत. या लोकीं तामसभाव म्हणून ज्यांना म्हणतात त्या सर्वांचा त्यांत समावेश होतो. म्हणजे देव, ब्राह्मण व वेद यांची निंदा, कृपणपणा, गर्व, मोह, राग, निष्ठुरपणा, मत्सर, खोटीं कर्मे, खोटीं दानें, वाईट अन्न खाणें, व्यर्थ बडबड करणें, सहनशीलपणाचा अभाव, इत्यादिकांना तामस वृत्ति म्हणतात. अशाप्रकारचे जे पापकर्मी लोक आहेत, व जे सदाचार पाळीत नाहींत, ते तामसवृत्तीचे होत. ते लोक कोणत्या योनींत जातात तें सांगतों. वृक्षादि स्थावर भूतें, पशु, घोडे, मांसभक्षक प्राणी, सर्प, किडे, कीटक, पक्षी, वेडे, बहिरे, मुके, रोगी हे सारे दुष्ट आचरणाचे, तमोगुणांत बुडून गेलेले, आपल्या कर्मांनीं त्या दशेला पोंचलेले प्राणी होत. त्यांचा चित्तप्रवाह खालीं खालीं जाणारा असतो. ते सर्व तामस जाणावे. त्या स्थितींतून त्यांचा उत्कर्ष कसा होतो, व ते सत्कर्मे करावयास लागून पुण्य लोकास कसे जातात तें आतां सांगतों. ते प्राणी असल्या नीच योनींत गेलेले असतां जर शुभेच्छु व आपल्या कर्मांत दंग असलेल्या ब्राह्मणांच्या कर्माला पोषक झाले म्हणजे यज्ञासाठीं त्यांची हिंसा झाली, तर त्या संस्कारगुणामुळें त्यांची गति ऊर्ध्व होऊं लागते व ते देवांच्या स्वर्गास जाऊन सलोकता मिळवितात, असें वेदांत सांगितलें आहे. दुसरा मार्ग असा आहे कीं, ते त्या नीच योनींत असतां आपआपल्या कर्माला जागले तर पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांत ते मनुष्यजन्मास जातात. ते प्रथम मनुष्यांतील चांडालादि नीच योनींत जाऊन मुके, बोबडे

असे होतात व त्या स्थितींत आपलीं कर्में नीटपणें करीत राहिल्यानें उत्तरोत्तर उच्च वर्णांत जातात. या क्रमानें शूद्रादि योनी उलटून गेल्यावर, क्रोधादि तामस गुण त्यांच्या चित्तप्रवाहांत येतात, व उपभोगाविषयीं त्याच्या मनांत आसक्ति उत्पन्न होते. अशा प्रसंगीं त्यांनीं जपलें पाहिजे. नाहींतर असल्या सुखांना लाचावल्यामुळें ऋषि, मुनि, देव यांनाहि मोह पडलेला आहे. तम, मोह, महामोह, क्रोध नांवाचा तामस गुण, अंधकारमय मरण, इत्यादि गोष्टी मोठ्या क्लेशकारक आहेत. ब्राह्मणहो, याप्रमाणें तमोगुणाचें स्वरूप तुम्हांला सांगितलें. पण तें योग्य रीतीनें पहाण्याची व जाणून घेण्याची इच्छा फार थोड्यांना असते. जें तत्त्व नव्हे त्याला तत्त्व म्हणणें हें तर तमोगुणाचें मुख्य लक्षण होय. हें जें तमोगुणाचें विविध स्वरूप मीं सांगितलें, तें योग्य प्रकारें जो मनुष्य जाणतो, तो तमोगुणाच्या सर्व प्रकारांपासून मुक्त होतो. १४.२.३६.

अध्याय ३७ वा.

[१. ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश—रजोगुणाचा वृत्तांत.]

(१) ब्रह्मदेवः—ऋषिहो, आतां रजोगुणाचें वर्णन मीं सविस्तर करतों, तें ऐकून त्याचें स्वरूप समजून घ्या. संताप, कटकट, सुखदुःख, थंडीऊन, ऐश्वर्य, भांडणें, वादविवाद, सलोखा, आवडनावड, क्षमा, बळ, शौर्य, अभिमान, क्रोध हेवा, लोभ, लबाडी, माझेपणा, मारामारी, बंधन, क्लेश, विक्रीची देवघेव, फोड, तोड मोड, मर्मभेदक भाषण, कठोर भाषण, आरडाओरड, दुसऱ्याचा उणेपणा काढणें, लोक काय म्हणतात याची काळजी, असत्य भाषण, खोटें दान, दुसऱ्याला टाकून बोलणें, निन्दा, स्तुति, तोंडपुजेपणा, प्रताप, सेवा, शुश्रूषा, आकांक्षा, आश्रय, व्यवहारकुशलता, न्याय, चुकणें, इत्यादि ज्या गोष्टी लोकांमध्यें वेगवेगळ्या प्रकारें दिसून येतात, त्या रजोगुणात्मक होत. पुरुष, स्त्रिया, प्राणी, द्रव्य, आधार यांत दिसणारा संताप, अविश्वास, व्रतें, नियम, काम्य-कर्में, निरनिराळीं लोकोपयोगी कार्यें, स्वाहाकार, नमस्कार, स्वधाकार, वषट्कार, यज्ञ, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह, प्रायश्चित्तें, मंगलकार्यें, हें मला हवें तें मला हवें अशी असोशी, गुणानुसारी प्रेम, द्वेष, खोटेपणा, अपमान, मान, चोरी, हिंसा, निंदा, जागरण, संतापणें, दांभिकपणा, अभिमान, आसक्ति, भक्ति, प्रीति, आनंद, द्यूत, जनापवाद, स्त्रीसंबंध, नाचणें, वाजविणें, गाणें इत्यादि प्रसंग, या सर्व प्रकारांना

राजस म्हटलें आहे. भूतवर्तमानभविष्य गोष्टींचा जे नित्य विचार करीत असतात, धमार्थकामांत जे गढून गेलेले असातात, कांहीं इच्छेनें कार्यप्रवृत्त होऊन इच्छापूर्ण झाल्यावर जे आनंदित होतात, ते पुरुष रजोगुणीच असून त्यांचीहि गति खालींच होत असते. यालोकीं पुन: पुन: जन्म घेण्यांतच त्यांना आनंद वाटतो, मरणोत्तरहि ऐहिक लाभच त्यांना पाहिजे असतो व त्याच हेतूनें देणें, घेणें, लोकांना तृप्त करणें, अग्नीला होम देणें इत्यादि कृत्यें ते करतात. असा हा रजोगुणाचा विविध विस्तार असून तो मीं तुम्हांस सविस्तर सांगितला. हे रजोगुणाचे विकार जो मनुष्य चांगले समजून घेतो, तो सर्व प्रकारच्या राजसगुणाच्या परिणामापासून मुक्त होतो. १४. २. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश—सत्त्वगुणाचा वृत्तान्त]

(१) ब्रह्मदेव :—ऋषिहो, आतां यापुढें तिसरा जो सत्त्वगुण त्याचा वृत्तान्त तुम्हांला मी सांगतों. सत्त्वगुण सर्व प्राण्यांना हितकर व सज्जनांना अभिप्रेत असा धर्म आहे. आनंद, प्रेम, उत्कर्ष, मोकळेपणा, सुख, औदार्य, निर्भयता, सन्तोष, श्रद्धा, क्षमा, धैर्य, अहिंसा, समताबुद्धि, सत्य, सरळपणा, शांत स्वभाव, निर्मत्सरपणा, शुद्धमन, दक्षपणा, पराक्रम ह्या गोष्टी सत्त्वगुणोत्पन्न होत. वरवरचें ज्ञान, मिथ्याचार, वरकरणी सेवा, व दिखाऊ श्रम यांचें लक्षण पाहून त्यांपासून जो दूर रहातो व धर्माचरणांतच दंग होतो तो इहपरलोकीं अत्यंत सुख भोगतो. ममत्व सोडणें, निरहंकार वृत्ति, निष्कामपणा, सर्वत्र साम्यबुद्धि, निरिच्छपणा, हाच सज्जनांचा सनातन धर्म होय. विश्वास, लाज, सहनशीलपणा, औदार्य, शुद्धि, उद्योगशीलता, दयाळूपणा, सावधानता, प्राण्यांवर दया, निष्कपटपणा, आनंदी वृत्ति, संतोष, नम्रपणा, सदाचरण, सुबुद्धि, शांतिप्रद कर्मांची आवड, उदासीन वृत्ति, ब्रह्मचर्य, दानशीलता, ममत्वहीनता, निरिच्छपणा, धर्मत्याग होऊं न देण्यावर कटाक्ष, दान, यज्ञ, अध्ययन, व्रतें, प्रतिग्रह, धर्म, तप, या साऱ्या गोष्टी व्यर्थ समजून जे सत्त्वगुणाचा आश्रय करून ब्रह्मचिंतन करतात, ते ब्राह्मण ज्ञानी व दूरदर्शी होत. ते सर्व पापांपासून मुक्त व शोकरहित असे होऊन स्वर्गास जातात व तेथें अनेक शरीरें उत्पन्न करतात. त्यांना अणिमा, लघिमा, स्वामित्व, इत्यादि सिद्धि स्वर्गस्थ देवांप्रमाणें प्राप्त होतात. त्यांना

ऊर्ध्वगतीचे वैकारिक देव असें म्हणतात. त्यांना सर्व इष्ट वस्तु प्राप्त होतात व त्या ते दुसऱ्यांना देतात. ऋषिहो, सत्वगुणाचा असा वृत्तान्त असून तो मीं तुम्हांला सांगितला. याचें योग्य ज्ञान करून घेतल्यानें जें जें इच्छावें तें तें प्राप्त होतें. हें जें सत्वगुणाचें सविस्तर वृत्त मीं सांगितलें, तें जो पुरुष समजून घेतो, तो विषयांचा उपभोग घेऊनहि त्यांत गुंतून पडत नाहीं. १४. २. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१. ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश–सत्व, रजस् आणि तमस् यांचें वर्णन]

ब्रह्मदेव:—ऋषिहो, सत्त्वादि तीन गुणांचें यथार्थ वर्णन वेगवेगळें करणें शक्य नाहीं. ते तीन्ही तसे पृथक् न दिसतां नित्य एकत्र मिसळलेलेच आढळतात. ते एकमेकांवर अनुरक्त असून एकमेकांपासून उत्पन्न होतात. जेथें सत्त्व आहे, तेथें रजस् थोडें तरी असतेंच व जेथें तमस् आहे तेथें सत्त्व व रजस् हेहि थोडेसे असतातच. ते सारे संघशक्तीनें वागत असूनहि आपआपल्या परीनें वाढत असतात. त्याचें प्रमाण या कारणास्तव अधिक किंवा न्यून कसें होतें तें सांगतों. जेथें नीच योनींत प्राणी असून त्यांत तमाचें प्राबल्य असतें तेथें रजस् अल्पप्रमाणांत व सत्त्व तर त्याहूनहि अल्पप्रमाणांत असतें. मध्यम प्रतीच्या प्राण्यांत जेथें रजोगुणाचें आधिक्य असतें, तेथें तमोगुण बेताचाच असून तत्त्व गुण त्याहूनहि थोडा असतो. ऊर्ध्वगतिचित्ताच्या श्रेष्ठ प्राण्यांत जेथें सत्त्वाचें प्राधान्य असतें, तेथें तमोगुण अल्प व राजस् त्याहूनहि फार अल्प असतो. सत्त्वगुण इंद्रियांमध्यें विकार उत्पन्न करून त्यांच्या विषयांचें त्यांना ज्ञान देणारा आहे. सत्त्वाहून श्रेष्ठ धर्म दुसरा नाहीं. सत्त्वनिष्ठ जे असतात, ते उच्च गतीला जातात, राजस मध्यम गतीस जातात, व अगदीं नीच गुणांनीं युक्त असलेले तामसी अधोगतीस जातात. सामान्यतः शूद्रांत तमोगुण, क्षत्रियांत रजोगुण व ब्राह्मणांत सत्त्वगुण उत्कटतेनें असतो. तीन गुणांची वांटणी तीन वर्णांत अशी असते. एकत्र मिसळून हे तिन्ही गुण चालत असले, तरी लांबूनहि ते वेगवेगळे ओळखूं येतात. सूर्याला उगवलेला पाहिल्याबरोबर चोरांना भय वाटतें व मार्गस्थ प्रवाशांना उन्हाचा त्रास होऊं लागतो. या उदाहरणांत सूर्यप्रकाश हा सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष असून चोरांचें भय हें तमोगुण व प्रवासी लोकांना होणारा त्रास हा रजोगुण होय. अमावास्येच्या पर्वणीला सूर्याला लागणारें ग्रहण हा तमोगुणाचा

रिणाम होय. याप्रमाणें इतरहि तेजोगोलांत तिन्ही गुण वागत असून ते आप-
ापल्या पाळीनें क्रमानें येत असतात. वृक्षादि स्थावर वस्तूंमध्यें तमाचें प्राधान्य
ंसून येतें; त्यांत चटकदारस्वरूपी राजस गुण अल्पप्रमाणांत असून तो कारणपरत्वें
ष्टोत्पत्तीस येऊं शकतो; त्यांतील तेलाचा भाग हा सत्त्वगुणाचा अंश होय.
ेवस व रात्र यांतहि त्रिगुणानुसारी तीन प्रकार असतात. तीच स्थिति महिने,
क्ष, वर्षें, ऋतु व संधिकाल यांची आहे. दानें तीन प्रकारचीं म्हणजे सात्त्विक,
ाजस, व तामस अशीं असून यज्ञहि तसेच आहेत. लोक तीन प्रकारचे, देव
ीन प्रकारचे, विद्या तीन प्रकारच्या व गतीहि गुणभेदानें तीन प्रकारच्या आहेत.
ूत, भविष्य, वर्तमान, धर्म, अर्थ, काम, प्राण, अपान, उदान, हेहि सर्व
्रैगुणात्मकच होत. ते गुण यथाक्रम त्यांत दिसून येतात. या जगांत जें जें
हणून आहे तें सर्व तीन गुणांचें स्वरूप आहे. ते सत्त्वादि तीन गुण सनातन
ासून अव्यक्तरूपानें त्याचें कार्य नित्य चालू असतें. या अव्यक्ताला तमस्,
यक्त, शिव, रजस्, योनि, सनातन, प्रकृति, विकार, प्रलय, प्रधान, प्रभव,
ाव्यय, अनुद्रिक्त, अनून, अकंप, अचल, ध्रुव, सत्, असत्, अव्यक्त व त्रिगुण
ाशीं नांवें असून अध्यात्मचिंतन करणाऱ्या माणसांनीं तीं समजून घेतलीं पाहि-
ेत. अव्यक्ताचीं नांवें, गुण तशाच गति जो यथार्थपणें समजून घेतो, तो त्यांच्या
वेभागांचें तत्त्व जाणिल्यामुळें देहबंधनांतून सुटून सर्व गुणांपासून अलिप्त
ोत्साता स्वास्थ्य भोगितो. १४. २. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१. ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश–अव्यक्तापासून महत्तत्त्वाच्या उत्पत्तीचा प्रकार.]

(१) **ब्रह्मदेव :**—अव्यक्तापासून महत्तत्त्वरूपी आत्मा प्रथम उत्पन्न झाला.
ुणांच्या सर्व कार्यांचें मूळ तोच असून त्याला पहिली सृष्टि म्हणतात. या
ात्म्याला महान्, आत्मा, मति, विष्णु, जिष्णु, शंभु, बुद्धि, प्रज्ञोपलब्धि,
ख्याति, धृति, स्मृति, अशीं पर्यायनांवें आहेत. त्याचें स्वरूप समजून घेणारा
ज्ञानी मोहांत पडत नाहीं. त्या महान् आत्म्याला चोहोंकडून हात पाय, डोळे,
मस्तकें व मुखें, तसेंच कर्णहि असून तो सर्व व्यापून राहिला आहे. तो महा-
प्रभावी आत्मा सर्वांच्या हृदयांत ठाम रहातो. अणिमा, लघिमा, प्राप्ति या
सिद्धि त्याजपाशीं असून तो सर्वांचा स्वामी व अव्यय ज्योतिरूप आहे. बुद्धिमान्

सद्भावयुक्त, ध्यानानिष्ठ, नित्य योगसाधन करणारे, सत्यभाषणी, जितेंद्रिय, ज्ञानी, निर्लोभी, क्रोधाला जिंकिलेले, प्रसन्न मनाचे, धैर्यशाली, माझेंपण टाकिलेले, निरहंकार, असे लोक सर्वमुक्त असून ते महान् आत्म्याच्या पदाला जातात. या महान् आत्म्याला जाणणाराला उत्तम गति मिळते. त्या महान् आत्मस्वरूपी अहंकारापासून पृथ्वी, जल, वायु, तेज व आकाश हीं पंच महाभूतें निर्माण झालीं. त्या पंचमहाभूतांशीं व त्यांच्या गंध, रस, स्पर्श, रूप व शब्द या गुणांशीं संयोग होऊन प्राणी उत्पन्न होतात. त्या महाभूतांचा विनाशकाल आला असतां सर्व प्राण्यांना मोठें भय उत्पन्न होतें. पण महान् आत्म्याचें स्वरूप जाणणारा मोहांत सांपडत नाहीं. हा महान् आत्मा म्हणजे विष्णु आदिसृष्टींत आपणच स्वतः उत्पन्न झालेला सर्वांचा स्वामी आहे. अशा त्या हृदयस्थ पुराणपुरुष, विश्वव्यापी, हिरण्मय, श्रेष्ठ प्रभूला जो जाणतो तो बुद्धिमान् पुरुष बुद्धीच्या पलीकडे जातो. १४. २. ४०.

अध्याय ४१ वा.

[१. ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश—महतापासून अहंकाराची उत्पत्ति.]

(१) ब्रह्मदेव :—ऋषिहो, जो प्रथम उत्पन्न झाला त्या महान् आत्म्याला अहंकार म्हणतात. पण 'अहम्' म्हणजे मी असें म्हणून तो पुढें आल्यामुळें त्याला दुसरी सृष्टि असें म्हटलें आहे. गुणविकारांतील रजोगुणापासून झालेला हा अहंकार पंचमहाभूतांचें उत्पत्तिस्थान होय. तो तेजोमय, चैतन्यमय, सृष्टि उत्पन्न करणारा, देवांचा स्रष्टा, मन व तिन्ही लोक यांना निर्माण करणारा व मीच सर्व आहें असें अभिमानानें म्हणणारा आहे. अध्यात्मज्ञानानें तृप्त झालेल्या व शुद्ध अंतःकरणाच्या मुनींना वेदाभ्यास व यज्ञक्रिया करून हाच लोक मिळवावयाचा असतो. तो अहंकाराच्या योगानें हे सर्व गुणविकार उत्पन्न करून भूतादिकांना निर्माण करतो व गुणविकारांचें आदिकारण असा तो सर्वांची हालचाल घडवून आणून सर्व जग रंगवून सोडतो. १४.२.४१.

अध्याय ४२ वा.

[१. ब्रह्मदेवाचा ऋषींना उपदेश—अहंकारापासून पंचभूतें, इंद्रियें इत्यादिकांची उत्पत्ति.]

(१) **ब्रह्मदेव**:—अहंकारापासून पृथिव्यादि पंचमहाभूतांची उत्पत्ति झाली. त्या पंचमहाभूतांविषयीं प्राण्यांना मोह होतो. तीं भूतें प्रलय पावूं लागलीं कीं सर्व प्राण्यांना मोठें भय उत्पन्न होतें. जो जेथून उत्पन्न झाला तो त्यांत विलीन होतो. म्हणजे उत्पत्तीच्या क्रमाच्या उलट लयाचा क्रम आहे. या प्रमाणें सर्व स्थावर जंगम सृष्टि विलय पावली, तरी जे ज्ञानी आहेत ते विलीन न होतां त्यांची स्मृति जागृत रहाते. गंध, रस, स्पर्श, रूप व शब्द हे विषय सूक्ष्म अशा मनोरूपानें नित्य आहेत, पण स्थूल रूपानें अनित्य आहेत. फलाच्या लोभानें केलेल्या कर्मांनीं उत्पन्न झालेले पण पंचभूतांपासून तत्त्वतः भिन्न नसलेले, अशाश्वत स्वरूपाचे, मांस, रक्त, इत्यादिकांचे गोळे व परस्परांवर जीवनासाठीं अवलंबून असलेले असे शरीररूपी बहिरात्मे दीन व परावलंबी असतात. प्राण, अपान, उदान, समान व व्यान हे पांच वायु अंतरात्म्याशीं निगडित असून ते व वाचा, मन आणि बुद्धि यांनीं मिळून आठांचें हें जग बनलेलें आहे. त्वचा, घ्राण, श्रोत्र, चक्षु, रसना, नियंत्रित वाणी, विशुद्ध मन, व एकनिष्ठ बुद्धि हे आठ अग्नि ज्याच्या मनाला जाळीत नाहींत तो शुभ ब्रह्माला पोंचतो व तेथून पुनः भवचक्रांत येऊन पडत नाहीं. आतां अहंकारापासून झालेलीं जीं अकरा इंद्रियें त्यांविषयीं विवेचन करतों.

कान, त्वचा, डोळे, जीभ, नाक, दोन पाय, दोन हात, शिश्न, गुद, वाणी व मन अशीं एकंदर अकरा इन्द्रियें असून त्यांच्या समुदायाला प्रथम जिंकावें म्हणजे ब्रह्माचें ज्ञान होऊं लागतें. कर्णादि पांचांना ज्ञानेंद्रियें, व हस्तादिक पांचांना कर्मेंद्रियें म्हणतात. त्या दोन्हीशीं मिळून कार्य करणारें मन आणि बुद्धि ही बारावी. असें हें अकरा इंद्रियांचें वृत्त असून तें ज्यांना समजलें ते कृतकृत्य होतात. आतां या इंद्रियांचा निरनिराळ्या दिशेचा विस्तार सांगतों.

आकाश हें पहिलें महाभूत. तत्संबद्ध इंद्रिय म्हणजे कान, त्याचा विषय शब्द व देवता दिशा होत. दुसरें महाभूत जो वायु, त्याशीं संबंध असलेलें इंद्रिय त्वचा, त्याचा विषय स्पर्श व विद्युत् ही त्याची देवता आहे. तिसरें भूत तेज. त्याशीं संबद्ध असलेलें इंद्रिय म्हणजे चक्षु, त्याचा विषय रूप व

देवता सूर्य होय. चवथें महाभूत जल असून त्याचें इंद्रिय जीभ, विषय रस आणि देवता चंद्र. पृथ्वी हें पांचवें महाभूत असून त्याचें इंद्रिय नाक, विषय गंध व देवता वायु होय. असे या पांच महाभूतांचे तीन प्रकार असतात. आतां कर्मेंद्रियांचा विस्तार कसा आहे तें ऐक.

तत्त्वद्रष्टे ब्राह्मण म्हणतात, पाय हें इंद्रिय, त्याचा विषय चालणें व देवता विष्णु होय. खालीं गति असलेला वायु जो अपान त्याचें इंद्रिय गुद, मलोत्सर्ग हा त्याचा विषय व मित्र त्याची देवता आहे. सर्व प्राण्यांचें उत्पत्तिस्थान जें शिस्न तें इंद्रिय, त्याचा विषय शुक्रधातु व दैवत प्रजापति. अध्यात्मवादी म्हणतात कीं हात हें इंद्रिय, कर्में हे त्याचे विषय व त्याची देवता इंद्र आहे. सर्वांच्या आधीं उत्पन्न झालेली अशी जी सर्व देवतास्वरूपी वाणी ती इन्द्रिय असून तिचा विषय म्हणजे जें बोलावयाचें तें आणि देवता अग्नि होय. पांचहि महाभूतांत संचार करणारें मन हें इंद्रिय असून त्याचा विषय संकल्प आणि देवता चंद्र आहे. इंद्रिय हें आत्मसंबद्ध म्हणजे अध्यात्म त्याचे विषय हे भूतसंबद्ध म्हणजे अधिभूत आणि त्यांचे प्रेरक देव म्हणजे अधिदैवत असें समजावें. अहंकार हा अध्यात्म असून त्याच्या योगानेंच सर्व संसाराचें अस्तित्व आहे. अभिमान हा त्याचा अधिभूत विषय व रुद्र त्याची देवता आहे. सहाहि इंद्रियांत संचार करणारी बुद्धि ही अध्यात्म, तर विचार हा तिचा अधिभूत विषय व ब्रह्मा तिची देवता होय. प्राणिमात्रांचीं रहाण्याचीं स्थानें भूमि, जल व आकाश हीं तीनच आहेत. चवथें कांहीं नाहीं. त्यांच्या उत्पत्तीचे प्रकारहि जरायुज, अंडज, उद्भिज्ज व स्वेदज असे चारच आहेत. क्षुद्रप्राणी, पक्षी व सर्व प्रकारचे सरपटत जाणारे प्राणी हे अंडज होत. किडे, जन्तु हे स्वेदज समजावे. ऋतुमानानुसार जे भूमींतून बाहेर निघतात ते प्राणी उद्भिज्ज होत. वेडेवांकडे चालणारे दोन पायांचे व चार पायांचे प्राणी हे जरायुज म्हणजे गर्भांतून जन्मास येणारे होत. ब्राह्मण जन्मास येण्याचीं दोन कारणें पूर्वींपासून विद्वान लोक सांगत आले असून, तपश्चर्या व पुण्यकर्में हीं तीं होत. यज्ञ, दान, वेदाध्ययन अशीं निरनिराळीं कर्में जन्मलेल्या माणसांसाठीं वृद्धांनीं सांगितलीं असून, तीं जो जाणतो, तो योगी होतो व सर्व पापांतून सुटून जातो हेंहि लक्षांत ठेवा.

हे धर्मज्ञ ऋषिहो, पंचमहाभूतें, त्यांचीं इंद्रियें, विषय व देवता हें जें अध्यात्मज्ञान मीं सांगितलें तें मनानें नीट आकळून ठेवावें. त्या सर्वांचा मनांत

लय झाला म्हणजे जन्ममरणादि संसारांत जीवाला सुख वाटत नाहींसें होतें, ज्यांची बुद्धि ज्ञानसंपन्न झाली आहे त्यांनाच सुख मिळतें.

आतां त्या मनाला क्रमशः सूक्ष्म करून शेवटीं त्याचा लय करणारी जी कल्याणप्रद निवृत्ति ती प्राणिमात्रांत सोप्या किंवा योगासारख्या कडक उपायानें कशी होते तें सांगतों. ज्या वृत्तींत गुण गुणासारखे भासत नाहींत, कशावरहि आसक्ति रहात नाहीं, एकान्ताची आवड वाटते, कसलाहि अडथळा उरत नाहीं, त्या ब्रह्ममय वृत्तीलाच परिपूर्ण सुखावस्था म्हणतात. कांसव आपले अवयव आवरून घेतो त्याप्रमाणें ज्ञानी मनुष्य सर्व वासना आवरून घेतो व रजोगुणांतून सुटून नित्याचा सुखी होतो. वासनांना स्वतःमध्यें विलीन करून निरिच्छ व समदृष्टि होत्साता जो सर्व प्राण्यांशीं मित्रत्वानें वागतो, तो ब्रह्मस्वरूपच होतो. विषयगामी इंद्रियांचा निरोध करून लोकसमूहापासून दूर रहाणाऱ्या मुनींचा अध्यात्मरूप अग्नि प्रज्वलित होतो. इन्धन घालून पेटविलेला अग्नि जसा मोठ्या ज्वाळांनीं प्रकाशतो, त्याप्रमाणें इंद्रियांच्या निरोधानें आत्मा देदीप्यमान होतो. आत्मा प्रसन्न होऊन स्वस्वरूपांतच जेव्हां सर्व भूतें पाहूं लागतो, तेव्हां तो स्वयंप्रकाश होत्साता सूक्ष्माहून सूक्ष्म अशा उत्तम स्थितीला पोंचतो. या नवद्वारांच्या पुरांत म्हणजे शरीरांत अग्नि, रूप, जल, रस, वायु, स्पर्श, पृथ्वी, चिखल, आकाश, शब्द हीं सर्व असून तें रोग व दुःख यांनीं युक्त असतें. त्यांतून पंचेंद्रियांचा प्रवाह वहात असून त्यांत जीव व ईश्वर या दोन देवता आहेत. तें धुळीनें भरलेलें व किळसवाणें असून सत्वादि त्रिगुणात्मक आणि कफवात, पित्त या तीन धातूंचें बनलेलें आहे, व विषयांच्या संसर्गानें तें त्यांत रमून मोहून जातें. भलतीकडेच जाणाऱ्या त्याला प्रसंगीं ताळ्यावर आणणें कठीण असून तें सत्वाच्या म्हणजे बुद्धीच्या आश्रयानें असतें. जगांत फिरणारें कालचक्र तें हेंच. शरीर म्हणजे भयंकर खोल व मोहमय असा सागर असून तें देवांसह सर्व जगाचा पसारा मांडण्यास व तो आवरण्यास समर्थ आहे. काम, क्रोध, भय, लोभ, द्वेष, असत्य हे टाकण्यास कठीण असून इन्द्रियांच्या निरोधानेंच ते टाकतां येतात. ज्यानें हे तीन गुण व पंच धातु जिंकले त्याला स्वर्गांत अंतरहित असें स्थान मिळतें. पांच इंद्रियें हींच जिचीं तीरें, मन हेंच वेगानें धांवणारें जिचें पाणी, मोह हा जिच्यांतील डोह अशी शरीररूपी नदी ओलांडून कामक्रोधांवर जय मिळवावा, म्हणजे सर्व पापांतून सुटका होऊन श्रेष्ठ असें ब्रह्म दिसूं लागतें. मनाशीं मन जुळवून व आत्म्यांत आत्म्याला पाहून जो सर्वांचें ज्ञान करून

घेतो, त्याला स्वतःमध्येंच आत्मस्वरूप दिसूं लागतें. एका दिव्याचीं अनेक रूपें दिसावीं तशीं एका आत्म्याचीं अनेक रूपें आहेत असें तो पहातो. मग तोच विष्णु, मित्र, वरुण, अग्नि, प्रजापति, धाता, विधाता, सर्वांचा स्वामी, सर्वांचें हृदय होऊन महान् अशा आत्मरूपानें प्रकाशतो. ब्राह्मणसमुदाय, देव, असुर, यक्ष, पिशाच, पितर, पक्षी, राक्षस, भूतगण, महर्षि असे सर्व जण त्याची नित्य स्तुति करतात. १४. २. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१. ब्रह्मदेवकृत विभूतिकथन. २ धर्मलक्षण. ३ इन्द्रियें विषयांचें ग्रहण कसें करतात. ४ क्षेत्रज्ञाचें लक्षण.]

(१) ब्रह्मदेव—ऋषिहो, मनुष्यांमध्यें त्या ईश्वराची विभूति म्हणजे रजोगुणप्रधान क्षत्रियकुलोत्पन्न राजा होय. वाहनांत हत्ती, अरण्यवासी क्रूर पशूंत सिंह, ग्रामपशूंत मेंढा, आणि बिळांत रहाणाऱ्या प्राण्यांत सर्प, अशा त्याच्या विभूति आहेत. गोजातींत बैल, मनुष्यांत पुरुष, वृक्षादिकांत वड, जांभूळ, पिंपळ, सावर, शिंशप (शिसवा किंवा अशोक), मेषशृंग (मेढशिंगी), बांबू (कळक) हे श्रेष्ठ होत. पर्वतांमधील राजे हिमालय, पारियात्र, सह्य, विन्ध्य, श्वेत, नील, भास, कोष्ठवान्, गुरुस्कंध, महेन्द्र व माल्यवान् हे होत. गणांत मरुत् श्रेष्ठ असून ग्रहांत सूर्य, नक्षत्रांत चंद्र, व पितरांमध्यें यम श्रेष्ठ आहे. नद्यांचा राजा समुद्र, जलांचा वरुण, मरुतांचा इंद्र, उष्णपदार्थांचा अर्क, ज्योतींचा चंद्र व भूतांचा राजा अग्नि होय. ब्राह्मणांत बृहस्पति श्रेष्ठ असून औषधींचा राजा सोम व बलवानांत श्रेष्ठ विष्णु आहे. रूपांचा स्वामी त्वष्टा असून पशूंचा स्वामी शिव होय. दीक्षितांचा यज्ञ, देवांचा इंद्र, दिशांमध्यें उत्तर दिशा, विप्रांमध्यें सोम, सर्व रत्नांचा स्वामी कुबेर, आणि प्रजांचा प्रजापति असे स्वामी आहेत. सर्वांचा स्वामी ब्रह्ममय असा मीच मोठा आहें. माझ्याहून किंवा विष्णूहून थोर असें कांहीं नाहीं. ब्रह्ममय विष्णु हाच सर्व राजांचाहि राजा आहे. मनुष्यें, किन्नर, यक्ष, गंधर्व, सर्प, राक्षस, देव, दानव, नाग, या सर्वांचा स्वामी विष्णु हाच एक असून तो सर्वांचा उत्पत्तिकर्ता आहे, त्याला कोणीच उत्पन्न केलेलें नाहीं. मग देवाच्या उपासक ज्या स्त्रिया त्या सर्वांत श्रेष्ठ म्हणजे

महादेवी पार्वती होत. स्त्रियांमध्यें शुभ व उत्तम जशी देवी उमा, तशी आवडी-मध्यें धनाची आवड व स्त्रियांमध्यें अप्सरा श्रेष्ठ होत. राजे धर्म व काम यांचे भोक्ते असून ब्राह्मण धर्ममर्यादा घालून देणारे होत. यास्तव राजानें ब्राह्मणांच्या रक्षणासाठीं शक्य तेवढें झटावें. ज्या राजांच्या राज्यांत साधु-ब्राह्मणांची अवहेलना होते, ते सर्व गुणहीन होऊन त्यांना मरणोत्तर वाईट गति मिळते. उलट ज्या राजांच्या राज्यांत साधूंचें रक्षण होतें, ते या लोकीं आनंद भोगून परलोकीं सुखी होतात. हें जो जाणतो त्याला विश्वाचें ऐश्वर्य मिळतें.

(२) ऋषिहो, आतां या पुढें धर्माचें निश्चित लक्षण सांगतों. अहिंसा हा श्रेष्ठ धर्म असून हिंसा हें अधर्माचें लक्षण होय. प्रकाश म्हणजे ज्ञान हें देवांचें लक्षण असून मनुष्याचें लक्षण कर्म हें आहे. आकाशाचें लक्षण शब्द व वायूचें स्पर्श. त्याचप्रमाणें तेजाचें लक्षण रूप व पाण्याचें लक्षण रस म्हणजे चव हें होय. सर्व भूतमात्रांचें धारणपोषण करणारी जी पृथ्वी तिचें लक्षण गंध म्हणजे वास हें असून स्वरव्यंजनव्यवस्थेनें सुसंस्कृत झालेल्या वाणीचें लक्षण शब्द होय. मनाचें लक्षण विचार व विचाराचें लक्षण बुद्धि. मनानें ज्या गोष्टींचें चिंतन करण्यांत येतें, त्या बुद्धीनें निश्चित होतात. बुद्धि निश्चयाच्या योगानेंच समजून येते. मनाचें लक्षण ध्यान आहे, पण साधूचें लक्षण मात्र अव्यक्त असतें. योगाचें लक्षण कर्मप्रवृत्ति व ज्ञानाचें लक्षण कर्मसंन्यास. यास्तव ज्ञानप्राप्तीच्या उद्देशानें बुद्धिमान् पुरुष यालोकीं कर्माचा संन्यास करतो. ज्ञानयुक्त होऊन कर्मसंन्यास करणाराला उत्तम गति प्राप्त होते व तो द्वंद्वांच्या पलीकडे जाऊन तम, जरा, मृत्यु यांतून सुटतो. याप्रमाणें धर्माचें लक्षण मीं तुम्हाला रीतसर सांगितलें.

(३) आतां यापुढें इंद्रियें विषयांचें ग्रहण कसें करतात तें सांगतों. पृथ्वीचा गुण जो गंध तो घ्राणाकडून घेतला जातो व तें गंध जाणण्याचें काम घ्राणेंद्रियांतील वायूकडे सोपविलेलें असतें. जलांतील तत्त्व जो रस तो जिभेकडून घेण्यांत येतो व तो जाणण्याचें कार्य जिभेंत असलेल्या सोमाकडे दिलेलें आहे. तेजाचा गुण रूप; तें चक्षुरिंद्रियाकडून पाहिलें जातें व चक्षुरिंद्रियांत असलेला आदित्य तें रूप जाणण्यास लाविलेला आहे. वायूंतील स्पर्शगुण त्वचा घेते व तिच्यांतील तो गुण जाणण्याचें कार्य स्पर्श करीत असतो. आकाशाचा गुण शब्द असून त्याचें ग्रहण कानाकडून होतें, व कानांतील सर्व दिशांकडे शब्द ओळखण्याचें काम दिलेलें आहे. मनाचा गुण विचार करणें हा असून बुद्धीकडून तो विचार केला जातो व हृदयांत जें चैतन्य आहे त्याकडे तें काम सोंपविण्यांत

आलें आहे. निश्चयाच्या योगानें बुद्धि व ज्ञानाच्या योगानें महान् आत्मा यांच्या अस्तित्वाचें ज्ञान होतें; पण वस्तुतः तीं दोन्ही अव्यक्त आहेत, यांत संशय नाहीं. निर्गुण व नित्य असा जो क्षेत्रज्ञ आत्मा त्याचें ज्ञान कोणत्याहि व्यक्तलक्षणावरून होत नाहीं. तो केवळ ज्ञानलक्षण आहे, म्हणजे ज्ञान होतें या गोष्टीवरून आत्म्याचें अस्तित्व समजून येतें. गुणांचें उगमस्थान व लयस्थान अव्यक्तच असतें. आत्मस्वरूप नित्य अव्यक्त स्थितींतच राहून पहाण्याचें, जाणण्याचें व ऐकण्याचें काम करतें. पुरुषाला तें समजतें म्हणून त्याला क्षेत्रज्ञ म्हणतात. त्या क्षेत्रज्ञाला गुणाचीं कार्यें दिसतात. जिला आदि, मध्य व अंत आहेत, अशा अचेतन सृष्टीला वारंवार उत्पन्न होणारे गुण जाणत नाहींत. दुसऱ्या कोणाला सत्य अशा आत्म्याची कल्पना येत नाहीं, ती क्षेत्रज्ञालाच येते. विषयांशीं तद्रूप झालेल्या इंद्रियांना आपल्या पलीकडे असलेल्या त्या महत्तत्त्वाचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. या कारणास्तव दृश्य विषय व बुद्धि यांचा त्याग करून धर्मवेत्ता दोष नाहींसे करतो व गुणाच्या पलीकडे जाऊन क्षेत्रज्ञांत प्रविष्ट होतो. मग त्याला द्वंद्वांची बाधा होत नाहीं, देवपूजन व यज्ञयाग करण्याची आवश्यकता रहात नाहीं व असा तो स्थिर व सर्वव्यापी क्षेत्रज्ञ सर्वश्रेष्ठ समजला जातो. १४. २. ४३

अध्याय ४४ वा.

[१. विषयांच्या उत्पत्तीचीं कारणें. २ भूतमात्राचें आदिकारण.]

(१) **ब्रह्मदेव**:—ऋषिहो, ज्याला आदि, मध्य व अंत आहेत व जें कर्मानें साध्य होण्याजोगें आहे तें सर्व त्याचीं नांवें व लक्षणें यांसह मी आतां सांगतों. प्रथम दिवस, मग रात्र येते; महिन्यांचा आरंभ शुक्लपक्षापासून होतो. श्रावणापासून नक्षत्रांना आरंभ होतो. शिशिरापासून ऋतुचक्र चालू होतें; पृथ्वीपासून गंध उत्पन्न होतात; जलापासून रस म्हणजे चवी उत्पन्न होतात; रूपें म्हणजे रंग यांची उत्पत्ति सूर्य या ज्योतीपासून आहे. वायूपासून स्पर्शाचा उगम होतो व आकाशापासून शब्दाची उत्पत्ति होते. असे हे गुण पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न होतात.

(२) आतां पंचमहाभूतें कशापासून होतात तें सांगतों. तेजांचें उत्पत्तिस्थान सूर्य होय. भूतांचें कारण अग्नि आहे. सर्व विद्यांचें मूळ सावित्री व देवतांचें

मूळ प्रजापति ब्रह्मदेव. सर्व वेदांचें मूळ ओंकार व वाणीचें मूळ प्राण होय. या लोकीं जें कांहीं उपासनासाधन ठरलेलें आहे, तें सर्व सावित्रीरूप आहे. गायत्री ही छंदांचें मूळ असून प्रजांचें मूळ सृष्टि होय. चतुष्पाद प्राण्यांत पहिली गाय असून मनुष्यांत ब्राह्मण पहिला होय. पक्ष्यांतील पहिला ससाणा असून यज्ञांचें मूळ उत्तम दान होय. सरपटणाऱ्या सर्व प्राण्यांत वासुकि नाग पहिला आहे. साऱ्या युगांत कृतयुग पहिलें असून रत्नांत पहिलें स्थान सोन्याचें व औषधीं-मध्यें तें यवांचें आहे. सर्व प्रकारच्या खाद्यवस्तूंत अन्न श्रेष्ठ आहे, तसें पातळ पेयवस्तूंत जल श्रेष्ठ होय. सर्व स्थावरवस्तूंत पवित्र व ब्रह्माचें स्थान असा पिंपरीचा वृक्ष श्रेष्ठ आहे. सर्व प्रजापतींत मी निःसंशय श्रेष्ठ असून माझें उत्पत्ति-स्थान अचिंत्य व स्वयंभू असा विष्णु होय. सगळ्या पर्वतांत आधीं उत्पन्न झालेला महामेरु आहे, तशी सर्व दिशा व उपदिशा यांत पहिली पूर्वदिशा होय. नद्यांत पहिली उत्पन्न झालेली जशी गंगा, तसा सर्व जलाशयांत पहिला समुद्र आहे. देव, दानव, भूत, पिशाच, सर्प, राक्षस, मनुष्य, किन्नर व यक्ष या सर्वांचा स्वामी ईश्वर म्हणजे रुद्र होय. साऱ्या विश्वाचें मूळ कारण ब्रह्मस्वरूपी महाविष्णु असून त्याच्या पलीकडे असें त्रैलोक्यांत कांहीं अस्तित्वच नाहीं. सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम निःसंशय उत्तम होय. लोकांचें मूळ कारण अव्यक्त असून सर्वांचा लय त्यांतच होतो. दिवसाचा शेवट रात्रींत होतो, तसा रात्रीचा शेवट सूर्योदयांत होतो. सुखाच्या अन्तीं नित्य दुःख असतें, तसें दुःखाच्या अन्तीं सुख असतें. सर्व प्रकारचे सांठे संपेपर्यंतच टिकतात तसे सर्व प्रकारचे उत्कर्ष पतनापर्यंतच टिकले म्हणावयाचे. संयोगाच्या अंतीं वियोग ठेवलेला आहे, तसें जीविताच्या अंतीं मरणहि उभें आहे. जें जें म्हणून कृत्रिम आहे त्याला नाश आहे व जन्मलेल्याला मरण आहे. स्थावर असो कीं जंगम असो या लोकींची प्रत्येक वस्तु क्षणिक आहे. देवपूजन, दान, तप, वेदाभ्यास, व्रतें व नियम हीं सर्व नाश पावणारीं असून एका ज्ञानाला मात्र अंत नाहीं ! म्हणून शुद्ध ज्ञानाची प्राप्ति झाल्यानें मन शांत होऊन इंद्रियांवर जय मिळतो व मनुष्य ममत्व आणि अहंकार यांतून सुटून सर्व पापांपासून मुक्त होतो. १४.२.४४.

अध्याय ४५ वा.

[१. कालचक्राचें वर्णन. २ गृहस्थाचे धर्म.]

(१) **ब्रह्मदेवः**—ऋषिहो, शरीररूपी हें कालचक्र सारखें फिरत असून त्यांतील सार बुद्धि आहे. त्याचा तुंबा मन असून इंद्रियसमूह हा त्याच्या आरा होय. पंचमहाभूतांचें तें बनलें असून घर ही त्याची धाव आहे. वृद्धपणा, दुःख, रोग, संकटें यांना तें उत्पन्न करीत असून देशकालाप्रमाणें भ्रमण करतें व श्रम आणि व्यायाम हे त्याचे शब्द आहेत. अहोरात्र हें त्याला गति देणारें असून त्याच्या भोवतीं शीत व उष्ण यांचा गराडा आहे. सुखदुःखांचे सांधे त्यांत जुळविलेले असून भूक व तहान हे खिळे त्यांत ठोकलेले आहेत. छाया व प्रकाश हे त्याचे चाकोरे उमटलेले असून डोळ्यांच्या उघडझापीमुळें तें विह्वल झालेलें असतें. भयंकर मोहाचें जाळें त्याच्याभोंवतीं पसरलें असून तें सतत फिरतें आहे. महिने व पक्ष यांनीं त्याचें माप होत असून मनुष्य, पशु इत्यादि विविध रूपांनीं तें जगांत वावरतें. तमोगुणयुक्त नियमांचा चिखल त्याला लागलेला असून रजोगुण त्याला गति देत असतो. महा अहंकाराच्या योगानें तें प्रकाशित होतें व सत्त्वादि गुणांमुळें त्याची व्यवस्था रहाते. तें खेदाच्या बंधनांनीं आंवळलेलें असून शोक व नाश यांमधून फिरत आहे. कारणकार्यभावानें जें जखडलेलें असून आसक्तीच्या विस्ताराइतकें तें लांब होतें. लोभ व हांव यांच्या खांचखळग्यांतून चालल्यामुळें त्याला हिसके बसतात व विचित्र अज्ञान म्हणजे जी माया तीपासून याची उत्पत्ति आहे. भय आणि मोह यांनीं तें घेरलेलें असून प्राण्यांना तें भ्रम पाडीत असतें. बाह्य विषयांच्या आनंदानें तें चालत असून काम व क्रोध ही त्याची द्रव्यप्राप्ति आहे. महत्तत्त्व व त्याचे विकार यांनीं तें बनलेलें असून अनिर्बंधपणें तें उत्पत्ति व नाश करीत असतें. त्याचा वेग मनासारखा व कान्तिहि तशीच असते. हें द्वंद्वांनीं युक्त असलेलें अचेतन कालचक्र देवांसह सर्व जगाला उत्पन्न करतें, त्याचा लय करतें व त्याला ज्ञानहि देऊं शकतें. त्याची प्रवृत्ति व निवृत्ति हीं जो जाणतो त्याला या जगांत कधीं मोह पडत नाहीं. तो सर्व संस्कारांपासून सुटून द्वंद्वांतून व पापांतून मोकळा होतो आणि उत्तम गतीस जातो.

(२) ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व भिक्षावृत्तीचा संन्यास हे चार आश्रम सांगितले असून त्यांना सर्वांना गृहस्थाश्रमाचा आधार असतो. जें कांहीं विधिनि-

षेधात्मक शास्त्र जगांत सांगितलेलें आहे, त्याचा शेवटपर्यंत पाठपुरावा करणें हितावें असून तशी सनातन धर्माची आज्ञा आहे. संस्कारांनीं नीटनेटका होऊन व्रतांचें यथाशास्त्र आचरण केल्यावर तत्त्वज्ञ पुरुषानें ब्रह्मचर्याश्रम पुरा करून आपल्या जातींतील गुणयुक्त कन्येशीं विवाह करावा व नित्य स्वस्त्रीरत राहून इंद्रियें स्वाधीन राखावीं व शिष्टाचार पाळून श्रद्धापूर्वक पंचमहायज्ञांचें सतत अनुष्ठान करावें. देवता व अतिथी यांना अर्पण केल्यावर उरलेलें अन्न आपण भक्षावें व वेदाभ्यास आणि वेदविहित कर्में यांत गढून राहून यथाशक्ति यज्ञ, दान, हीं करीत रहावें. हात, पाय, डोळे, बोलणें-चालणें या बाबतींत चंचलपणा सोडून देणें हें शिष्टाचें लक्षण होय. यज्ञोपवीत नित्य धारण करून शुभ्र वस्त्रें अंगावर घ्यावीं, आचरण शुद्ध ठेवावें, नियम व दान यांनीं स्वतःचें नियंत्रण करावें, व नित्य शिष्टांचीच संगति करावी. इंद्रियें जिंकून सर्वांशीं मित्रत्वानें वागावें व शिष्टाचार पाळून कळकाची काठी व पाण्याचा कमण्डलु हीं जवळ बाळगावीं. स्वतः अध्ययन, यजन व दान करून तीं इतरांकडूनहि करवावीं व अशा रीतीनें ब्राह्मणाला सांगितलेले सहा धर्म पाळावे. या सहांतून यजन, अध्यापन व शुद्ध वर्तनाच्या माणसांकडून मिळणाऱ्या दानाचा स्वीकार हीं तीन कर्में ब्राह्मणाच्या उपजीविकेसाठीं सांगितलीं आहेत. इतर तीन म्हणजे यजन, अध्ययन व दान हींच खरीं धर्मोत्पादक होत. त्यांत धर्मवेत्त्यानें कधीं चूक करूं नये. सर्व प्राण्यांशीं मित्रत्वानें व समत्वानें वागून क्षमाशील असावें. अशा प्रकारें जो ब्राह्मण शुद्ध भावानें यथाशक्ति आचरण करील तो गृहस्थाश्रमांतहि या व्रताच्या आचरणानें स्वर्ग जिंकील. १४. २. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१. ब्रह्मचाऱ्याचे धर्म. २ वानप्रस्थाचे धर्म. ३ संन्याशाचे धर्म.]

(१) ब्रह्मदेव—याप्रमाणें पूर्वीं सांगितलेल्या मार्गानें अध्ययन करीत ब्रह्मचर्य पाळावें. गुरूला आवडेल व हितकारी असेल तें नित्य करावें, सत्य बोलावें व शुद्ध रहावें. गुरूनें अनुज्ञा दिल्यावर समाधानानें अन्न ग्रहण करावें व बसणें उठणें खेळणें हे सर्व व्यवहार नीटपणें चालवावे. शुद्ध होऊन प्रतिदिवशीं अग्नीला दोन वेळां आहुती द्यावी. बेलाचा किंवा पळसाचा दंड घ्यावा, कापसाचें वस्त्र किंवा मृगाचें कातडें पांघरावें व तें भगवें असावें. मुंज गवताची मेखला

बांधावी, जटा राखाव्या व त्रिकाळ स्नान करावें. नित्य वेदाभ्यास करावा, यज्ञोपवीत घालावें, लोभ धरूं नये, व शुद्ध पवित्र जलानें देवतर्पण करावें. असें आचरण मन:पूर्वक करणारा ब्रह्मचारी प्रशंसेस पात्र होतो.

(२) त्याप्रमाणें योग्य आचरणानें वानप्रस्थानेंहि जितेंद्रिय राहून उत्तम गति मिळवावी म्हणजे त्याला उच्च स्थान प्राप्त होऊन तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होतो. सर्व संस्कारांनीं पवित्र होऊन ब्रह्मचर्याचें पालन करणाऱ्या वानप्रस्थानें गांवांतून बाहेर पडून अरण्यांत एकीकडे रहावें. त्यानें मृगचर्म किंवा वल्कलें पांघरावीं, सकाळ-संध्याकाळ स्नान करावें व गांवांत न येतां अरण्यांतच फिरावें. योग्य काळीं अतिथींचा सत्कार करावा, व आश्रय मागणाराला तो द्यावा. त्यानें फळें, पाला, मुळें व देवभात यांवर निर्वाह करावा. आळस न करतां दीक्षेला अनुसरून क्रमानें, वहाणारें पाणी, वायु इत्यादि केवळ वनांतील पदार्थांवरच निर्वाह करावा. मुळें फळें यांचीच भिक्षा घालून अतिथींचा सत्कार करावा. आपण जें खातों त्यांतीलच भिक्षा घालावी, त्यांत आळस करूं नये. देवता व अतिथि यांना प्रथम अन्नदान करून मग आपण मौन धरून जेवण करावें. कोणाशीं स्पर्धा करण्याचा विचार करूं नये, बेतानें खावें. देवतांचा आश्रय करावा. सर्वांशीं क्षमाशील राहून मित्रत्वानें वागावें, स्वतःचें दमन करावें, जटा व दाढी वाढवावी आणि वेदाभ्यास करीत व अग्नीला आहुति देत सत्य व धर्म यांत गढून जावें. देह स्वच्छ ठेवावा, वनांत दक्षपणें व समाधानानें रहावें. अशा रीतीनें वानप्रस्थ इंद्रियजय करून योग्यमार्गाचें आचरण करील तर तो स्वर्ग जिंकील.

(३) मनुष्य ब्रह्मचारी असो, गृहस्थ असो वा वानप्रस्थ असो, त्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा असल्यास त्यानें उत्तम प्रकारचें आचरण ठेविलें पाहिजे. त्यानें सर्व प्राणिमात्राला अभय देऊन त्यांना सुखी करण्यास झटावें व सर्व इंद्रियें ताब्यांत ठेवून निष्कर्मी म्हणजे निष्कामकर्मी व्हावें; कांहीं संकल्प न करतां अयाचितपणें जें सहज भिक्षेनें मिळेल तेवढेंच घ्यावें. भिक्षा मागावयाची ती दुपारानंतर गृहस्थांच्या घरीं सर्वांचीं जेवणें होऊन विस्तव विझविल्यावर व भांडीं घासून धुवून उपडीं घालून ठेवल्यावरच मोक्षेच्छूनें मागावी. ती मिळाली असतां हर्ष मानूं नये व न मिळाल्यास कष्टी होऊं नये. केवळ जीव जगण्यापुरती भिक्षा मागावी, अधिक मागूं नये. भिक्षा मागतांना ठराविक वेळ वाट पहावी व समाधानानें ती मागावी. भागीदारीनें भिक्षा मागूं नये व जेथें विशेष सत्कार होतो, तेथें भोजन करूं नये. भिक्षा मागणारानें अतिसत्काराचा कंटाळा करावा; उष्टें

तिखट, तुरट व कडु अन्न खाऊं नये व गोड चव घेतघेत जेऊं नये; जीव जगून प्राणधारण होईल एवढेंच खावें व कोणाशींहि विरोध येणार नाहीं अशा रीतीनें निर्वाह चालवावा. दुसऱ्या कोणाचें तरी ठरलेलें अशा अन्नाची केव्हांहि इच्छा त्यानें करूं नये व धर्माचें प्रदर्शन न करतां रजोगुणाचा त्याग करून एकान्तींच त्याचें आचरण करावें. रिकाम्या घरांत, अरण्यांत, वृक्षाखालीं किंवा नदीतीरीं धर्म करावा. नाहींतर पर्वताच्या गुहेंतच रहावें. ग्रीष्मऋतूंत एका गावीं एकच रात्र रहावें व पावसाळ्यांत मात्र एका ठिकाणींच नित्य रहावें. सूर्यप्रकाश जो मार्ग दाखवील, त्या मार्गानें किड्यांप्रमाणें पृथ्वीवर फिरावें आणि प्राणिमात्रावर दया करण्याकरितां विचार करीत हिंडावें. जवळ द्रव्यसंचय करूं नये, स्नेह्याच्या घरीं राहूं नये. मोक्षवेत्त्यानें शुद्ध व पवित्र जलानें आपलीं सर्व कार्यें करावीं. जलाशयाच्या बाहेर पाणी काढून स्नान करावें. अक्रोध, ब्रह्मचर्य, सत्य, सरळपणा, शांति, निर्मत्सरपणा, दम, निष्कपटपणा, या आठ व्रतांत इन्द्रियनियमनपूर्वक दंग असावें. निष्पाप, निष्कपट, सरळ असेंच वर्तन नित्य ठेवावें. घरीं आलेल्याला संतोषानें घांसभर अन्न द्यावें. धर्मानें मिळालेलें अन्नच भक्षावें जिभेचे चोचले चालवूं नयेत. पोटाला अन्न व पांघरावयास वस्त्र यांहून अधिकाचा स्वीकार करूं नये. पोटाला लागेल त्याहून अधिक घेऊं नये व कोणाला दान देऊंहि नये. लोकांच्या दैन्याचा विचार करून आपल्या जवळ असलेल्यांत त्यांना वांटेकरी करावें, त्यांच्यापासून कांहीं घेऊन बळकावूं नये. एखाद्या विषयांचा उपभोग घेतल्यावर त्याची पुनः इच्छा करूं नये. काम लागलें असतां माती, पाणी, अन्न, पानें, फुलें, फळें हीं उघड्यावर असून कोणाच्या स्वामित्वाचीं नसतील तर घ्यावीं. कलाकौशल्यावर पोट भरूं नये व सोन्याची हाव धरूं नये; कोणाचा द्वेष करूं नये; कोणाचाहि उपदेशक न होतां निःसंग बनावें. अन्न श्रद्धेनें पवित्र करून भक्षावें व वादाचे प्रसंग टाळावे. आसक्ति सोडून सर्वांशीं गोड वागावें. फलेच्छायुक्त व हिंसात्मक असें कोणतेंहि कर्म व लोकसंग्रहाचा धर्म स्वतः आचरूं नये व कोणाला आचरावयास सांगूं नये. सर्व गोष्टींचा त्याग करून लीन होऊन फिरावें व सर्व प्राण्यांशीं समभाव ठेवावा. कोणाला उद्वेग देऊं नये व कोणामुळें उद्विग्न होऊं नये. असें वागल्यास मनुष्य सर्वांच्या विश्वासास पात्र होऊन मोक्षज्ञानी बनतो. पुढें होणाऱ्याची चिन्ता व होऊन गेलेल्याची काळजी कधीं करूं नये. समाधानानें वागून काळाची वाट पहावी व दिसणाऱ्या गोष्टींसंबंधानें उदासीन रहावें. दृष्टीनें, मनानें वा वाणीनें कोणाला दूषण देऊं नये व कोणाच्या

समक्ष वा परोक्ष कांहीं दुष्टपणाहि करूं नये. कांसव आपले अवयव आवरून घेतो त्याप्रमाणें तत्त्ववेत्त्यानें आपलीं इन्द्रियें आवरून व मन आणि बुद्धि यांच्यासह त्यांना दुर्बळ करून निरिच्छ व्हावें. अशा रीतीनें द्वंद्वातीत, कर्मातीत, निरहंकार व आत्मसंतुष्ट झालेला तत्त्वज्ञ निःसंशय मुक्त होतो. ज्याला हातपायादि इन्द्रियें नाहींत, जो गुणधर्मादिकांपासून अलग आहे, ज्याला कसली उपाधि नाहीं, गन्धादि विषयांशीं ज्याचा संबंध नाहीं, जो हाडामांसाचा बनलेला नाहीं, जो चिन्तारहित दिव्य अव्यय आहे त्या सर्व प्राण्यांच्या अंतरात्म्याला जे पहातात ते जन्मरणापासून मुक्त झाले म्हणून समजावें. त्या ठिकाणीं बुद्धीला, इंद्रियांना व देवतांना जातां येत नाहीं, तसाच वेद, यज्ञ, स्वर्गादि लोक, तप, व्रतें यांचाहि प्रवेश होत नाहीं. ज्ञानवंतांना त्याचें ज्ञान कोणत्याहि अनुमानानें न होतां प्रत्यक्षच होतें. म्हणून त्याचा साक्षात्कार करून देणाऱ्या धर्माचें मोक्षेच्छूनें आचरण करावें. गृहस्थ-धर्मानें ज्ञानी वागत असला तरी ज्ञानाशीं विरोधी असें त्याचें आचरण असण्याचें कारण नाहीं. मूर्खपणा न करतां व धर्माला दोष न देतां त्याचें आचरण करावें. सज्जनांच्या धर्माची निंदा न करतां दुसरे मात्र आपला अपमान करतील असें वर्तन शांत मनुष्यानें ठेवावें. असें वागणारा मुनिच श्रेष्ठ समजला जातो. इंद्रियें, त्यांचे विषय, पंचमहाभूतें, मन, बुद्धि, अहंकार व अव्यक्त आत्मा यांचें यथार्थपणें ज्ञान करून घेतलेला मनुष्य सर्व बंधनांतून सुटून स्वर्गास जातो. हें सर्व समजून आल्यावर अंतकाळीं तत्त्वज्ञ पुरुषानें एकान्तीं आत्मचिंतन करावें, म्हणजे तो उपाधिरहित होऊन मुक्त होतो. आकाशांत फिरणाऱ्या वायूप्रमाणें तो सर्वसंगांपासून मोकळा झाल्यावर त्याचें संचित कर्म नष्ट होतें व शोकरहित होत्साता तो परमपदाला जाऊन पोंचतो. १४.२.४६.

अध्याय ४७ वा.

[१ संन्यासधर्माचा अनुवाद. २ संसारावर वृक्षाचें रूपक.]

(१) ब्रह्मदेव—ऋषिहो, ज्ञानाचा निश्चय करून बोलणारे वृद्ध पुरुष संन्यासालाच तप म्हणतात व ज्ञाननिष्ठ ब्राह्मण ज्ञानालाच ब्रह्म म्हणतात. ब्रह्म हें फार दूर असून तें वेदज्ञानानेंच समजण्यासारखें आहे. तें द्वंद्वातीत, निर्गुण, नित्य, अचिन्त्य व सर्वश्रेष्ठ आहे. ज्ञानी पुरुष तें ज्ञान व तप यांच्या योगानें पाहूं शकतात. मनाचा मळ धुवून गेल्यामुळें जे पवित्र होऊन रजोगुणाच्या पलीकडे

गेले आहेत ते तपाच्या योगानें सुखाच्या मार्गाला लागून परमेश्वराकडे पोंचतात व संन्यासांत मग्न होऊन ब्रह्मवेत्ते होतात. तप हा ब्रह्म दाखविणारा दीपच असून सदाचार धर्माचें साधन आहे. ज्ञान हें सर्वश्रेष्ठ असून संन्यास म्हणजेच उत्तम तप होय. ज्याला स्वतंत्र अशा सर्व प्राण्यांच्या अंतरांत असलेल्या परमात्म्याचें तत्वनिश्चयाच्या योगानें ज्ञान झालें, त्याची गति सर्वत्र अकुंठित होते. जो ज्ञानी पुरुष संयोग व वियोग तसेंच एकत्व व अनेकत्व जाणतो तो दुःखांतून मोकळा होतो. जो कसली इच्छा करीत नाहीं व कशालाहि अवमानीत नाहीं तो इहलोकींच ब्रह्मस्वरूपी होतो. प्रकृति व तिचे विकार जे गुण यांचें खरें स्वरूप समजून ज्यानें सर्व भूतांच्या आदिकरणाचें ज्ञान करून घेतलें तो निरहंकार पुरुष निःसंशय मुक्त होतो. तो निर्द्वंद्व होऊन शांतीच्या योगानेंच निर्गुणब्रह्माला पोंचतो. जो इंद्रियाचीं सर्व बरींवाईट कर्में सोडून सत्य व असत्य यांच्या पलीकडे जातो तो निःसंशय मुक्त होतो.

(२) महान् अहंकार हा सनातन अशा ब्रह्मापासून निघालेला जो सनातन संसारवृक्ष त्याच्या खांद्या असून त्याचें उगमस्थान अव्यक्त आहे. बुद्धि हा त्याचा बुंधा व इंद्रियें त्याची पालवी व त्यांतील ढोल्या होत. तो मोठा विशाल असून त्याला अनेक डहाळ्या आहेत व पानें आणि फुलें यांनीं तो सदा भरलेला असून बरींवाईट फळेंहि देतो व तो सर्व प्राण्यांचा आधार आहे. तत्त्वज्ञानरूपी तरवारीनें त्याला कापून व फोडून ज्ञानी पुरुष विषयासक्तिरूप पाश तोडतो व त्यामुळें जन्म, मृत्यु व जरा यांचींहि बंधनें तुटून तो निरहंकार होत्साता निःसंशय मुक्त होतो. जीव व ईश्वर हे दोन अचेतन पक्षी नित्य एकमेकांशीं संबद्ध असे त्यावर असतात. पण चैतन्य जें आहे तें या दोघांच्याहि पलीकडे असतें. अचेतन दिसणारा जीवात्मा जेव्हां शरीरादि उपाधींतून निसटून बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या परमात्म्याला जाणतो, तेव्हां तो क्षेत्रज्ञ होऊन गुणांच्या पलीकडे जातो व सर्व पापांपासून मुक्त होतो. १४. २. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१. संसारवृक्षासंबंधानें विविध मतें.]

(१) ब्रह्मदेव :—ऋषिहो, कोणी संसारवृक्षाला ब्रह्ममय म्हणतात, कोणी ब्रह्मवन म्हणतात, कोणी त्याला अव्यक्त मानतात, तर कोणी निर्विकार मानतात. कोणी तो अव्यय व अव्यक्तापासून निर्माण झालेला मानतात. जो कोणी अंतकालीं समदृष्टि ठेवील त्याच्या दृष्टीनें तो केवळ क्षणिक होय. असा समदृष्टि पुरुष आत्म्याशीं संयोग पावून अमृतत्वास पोंचतो. डोळ्याचें पातें लवण्यास लागणाऱ्या काळाइतका वेळ जो आत्म्याचें आत्म्यांत संयमन करील तो आत्म्याच्या कृपेनें ज्ञान्याला मिळणाऱ्या अव्यय अशा ब्रह्मपदास जाईल. यमनियमादि प्राणायामानें इंद्रियांचें जो वारंवार संयमन करतो तो चोवीस तत्त्वांच्या पलीकडे असलेल्या परमपुरुषाला जाऊन पोंचतो. याप्रमाणें प्रथम आत्मा प्रसन्न झाला असतां जें जें इष्ट असेल तें प्राप्त होतें व अव्यक्ताच्या प्राप्तीनें सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होऊन अमृतत्वाचा लाभ होतो. ज्ञाते पुरुष सत्त्वाहून श्रेष्ठ कांहीं आहे असें मानीत नाहींत. सत्त्वाच्या आश्रयानें असणारा पुरुष अनुमानानें जाणतां येतो. नाहींतर त्याचें ज्ञान होणेंच शक्य नाहीं. क्षमा, धैर्य, अहिंसा, समता, सत्य, सरळपणा, ज्ञान, दान व संन्यास यांना सात्त्विक आचरण म्हणतात. यावरूनच अनुमानानें सत्त्वगुण व आत्मा हे निःसंशय निकटसंबद्ध आहेत असें ज्ञानी म्हणतात. ज्ञानांत मुरलेले असे कांहीं विद्वान् क्षेत्रज्ञ व सत्त्वगुण हे एकच आहेत असें म्हणतात; पण तें जुळण्यासारखें नाहीं. उलट सत्त्वगुण क्षेत्रज्ञापासून अगदीं विलग आहे असें म्हणणेंहि अविचाराचेंच होईल. ते जसे वेगळे आहेत, तसे एकही आहेत. त्याला उदाहरण म्हटलें तर उंबराचें फळ व त्यांतील किडा यांचें होय; किंवा दुसरें उदाहरण पाणी व त्यांतील मासा यांचें किंवा कमळाच्या पानावरील जलबिन्दूचें होय.

ब्रह्मदेव व ऋषि यांमधील संवाद येथवर सांगितल्यावर गुरु म्हणाला, 'हे शिष्या, ब्रह्मदेवाचें भाषण ऐकून ऋषींना पुनः शंका आली व तिच्या निरसनार्थ ते त्याला पुनः प्रश्न विचारूं लागले.' १४. २. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ धर्माच्या विविध प्रकारांत श्रेष्ठ कोणता.]

(१) ऋषि—हे प्रजापते, अनेक धर्मांतून आचरण्यास अत्यंत योग्य कोणता बरें ? धर्मांची गति अनेक प्रकारें सांगितली असल्यामुळें त्याविषयीं मोठा संशय उत्पन्न होतो. देहपातानंतर आत्मा रहातो असें कोणी म्हणतात तर तो नसतो असें दुसरे म्हणतात. कोणाला त्याविषयीं संशय वाटतो, तर कोणी अगदीं निःसंदेह असतात. आत्मा अनित्य आहे असें कांहींचें म्हणणें असून, तो नित्य आहे असें दुसरे म्हणतात. तर तिसरे त्याविषयीं संशय प्रदर्शित करतात. कोणी त्याला एक समजतात, तर कोणी भिन्न भिन्न समजतात. कोणी त्याला अंशतः भिन्न व अंशतः अभिन्न असा मानतात. तत्त्वदर्शी ब्रह्मज्ञ ब्राह्मण त्याला एकच मानतात व दुसरे कोणी भिन्न व अनेकहि मानितात. देश व काल यांचें अस्तित्व कोणी मानतात तर दुसरे मानीत नाहींत. कोणी जटाधारी व हरणाचें कातडें पांघरणारे असतात, तर कोणी मस्तकाचें मुंडण करून नग्न रहातात. कोणी स्नान करूं नये म्हणतात व कोणी करावें म्हणतात. कोणी अन्न खावें म्हणतात, कोणी खाऊं नये म्हणतात. कोणी कर्म करावें असें प्रतिपादितात तर दुसरे स्वस्थ बसावें असें म्हणतात. कोणी मोक्षाची प्रशंसा करतात, तर कोणी निरनिराळे भोग भोगणें चांगलें असें म्हणतात. कोणाला द्रव्याची इच्छा असते तर कोणाला निर्धनत्व आवडतें. कोणी उपासना करूनहि आत्मा म्हणून कांहीं नाहीं असें म्हणतात. कोणी अहिंसेंत आनंद मानतात तर कोणी हिंसेची आवड धरतात. कोणाला पुण्य पाहिजे असतें, तर कोणाला कीर्ति पाहिजे असते. कोणी पुण्य म्हणून कांहीं नाहीं असें म्हणतात. कोणी सदाचरणांत मग्न असतात, कोणी त्याविषयीं संशयित असतात, कोणी दुःख नष्ट होऊन सुख मिळावें म्हणून ध्यानाच्या मार्गे लागतात. कोणी यज्ञ करावा म्हणतात, कोणी दानाची प्रशंसा करतात, कोणी तपाची थोरवी गातात, तर दुसरे कांहीं वेदाभ्यासाला महत्त्व देतात. कर्मसंन्यासानें प्राप्त होणारें ज्ञान कोण श्रेष्ठ समजतात, तर वस्तुतत्त्वाचा विचार करणारे म्हणतात कीं ज्ञान हें स्वभावावर अवलंबून असून कोणत्याहि आश्रमांत तें मिळूं शकतें. कोणी सर्वच चांगलें मानतात, तर कोणी कशालाच मानीत नाहींत. हे देवाधिदेवा, याप्रमाणें धर्मांची ओढाताण होऊन त्याविषयीं वेगवेगळ्या कल्पना चालत असल्यामुळें आम्हीं घोटाळ्यांत पडून कसलाच निश्चय आम्हांला करतां येत नाहींसा होतो. हें चांगलें, तें चांगलें, असें निरनिराळे लोक

निरनिराळें सांगतात. जो ज्यांत दंग असतो त्याला तोच चांगला धर्म वाटतो. पण आमची बुद्धि त्यामुळें कुंठित होऊन मन व्यग्र होतें. तर देवा, त्यांत खरें कल्याणकारक काय तें आपण सांगावें अशी आमची इच्छा आहे. तसेंच याहूनहि जें कांहीं धर्माचें रहस्य असेल तेंहि कृपा करून सांगा. सत्त्वगुण व क्षेत्रज्ञ यांचा संबंध कोणत्या उद्देशानें होतो ?

याप्रमाणें ऋषींनीं ब्रह्मदेवाला प्रश्न विचारिला असतां त्यानें त्यांना यथार्थपणें त्याचीं उत्तरें दिलीं. १४. २. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१. ज्ञानमार्गाचें श्रेष्ठत्व. २ सत्वगुण व क्षेत्रज्ञ यांचा संयोग व वियोग. ३ संसार-सागर तरण्यास गुरुरूप नौकेची आवश्यकता. ४ आत्म्याचें सर्वश्रेष्ठत्व.]

(१) ब्रह्मदेव—ऋषिहो, तुम्हीं जें मला विचारिलें, त्याचें उत्तर मी तुम्हांला सांगतों. पूर्वी शिष्यानें गुरूला विचारिलें असतां गुरूनें जें त्याला सांगितलें तेंच ऐका. सर्व ऐकून घेतल्यावर तें नीट लक्षांत ठेवा. कोणत्याहि प्राण्याची हिंसा न करणें हें अत्यंत श्रेष्ठ कर्तव्य मानिलें आहे. तें मनःशांतीचें परम स्थान असून धर्माचें श्रेष्ठ लक्षण आहे. ज्यांना निश्चित ज्ञान झालें आहे, असे वृद्ध पुरुष ज्ञान हेंच कल्याण आहे असें म्हणतात; यास्तव शुद्ध ज्ञानाच्या योगानें मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ज्यांचें आचरण हिंसाप्रधान आहे किंवा जे नास्तिकवृत्तीचे व लोभ आणि मोह यांनीं भारलेले आहेत ते नरकास जाणारे होत. आशेला गुंतून जे निरलसपणें कर्में करीत असतात ते पुनः पुनः जन्मास येऊन त्यांतच या लोकीं आनंद मानतात. पण जे ज्ञानी पुरुष श्रद्धापूर्वक फलाशा न धरतां साम्यबुद्धीनें कर्में करतात तेच सुज्ञ व त्यांनाच खरें ज्ञान झालें म्हणावयाचें.

(२) ऋषिहो, आतां पुढें सत्त्वगुण व क्षेत्रज्ञ यांचा संयोग व वियोग यांविषयीं सांगतों तें ऐका. क्षेत्रज्ञ व सत्त्वगुण यांचा संयोग म्हणजे विषयी व विषय यांचा संबंध होय. सत्त्वगुण हा विषय व क्षेत्रज्ञ हा विषयी समजावा. उंबराचें फळ व त्यांतील जीव यांच्या उदाहरणानें हा संबंध पूर्वी स्पष्ट केला आहेच. सत्त्वाचा नित्य उपभोग घेण्यांत येत असतांहि तें अचेतन असल्यामुळें उपभोग कोण घेतें, कसला घेतें, व हें सर्व जाणतें कोण हें त्याला कांहींच कळत नाहीं. सत्त्व हें नित्य द्वंद्वपूर्ण असून क्षेत्रज्ञ हा द्वंद्वातीत, निर्विकार व

निर्गुण आहे. तो सर्वत्र समदृष्टीनें पहात असून त्याला जी संज्ञा किंवा नांव मिळतें तदनुसार तो वागतोसा भासतो. पण त्यानें घेतलेला सत्त्वाचा उपभोग हा कमळाच्या पानानें घेतलेल्या पाण्याच्या उपभोगासारखाच असतो. त्याच्या-भोंवतीं सगळया विषयांनीं गराडा घातला तरी तो त्यानें लिप्त होत नाहीं. कमलपत्र पाण्याच्या बिन्दूनें जसें लिप्त होत नाहीं, तसाच पुरुषहि विषयांपासून निःसंशय अलग असतो. सत्त्व किंवा बुद्धि म्हणजे पुरुषाचें केवळ साधन होय, साधन व कर्ता यांचा जो संबंध तोच बुद्धि व क्षेत्रज्ञ पुरुष यांचा होय. जसा एखादा मनुष्य दिवा घेऊन काळोखांतून पलीकडे जातो, तसा सत्त्वरूपी दिवा घेऊन मोक्षेच्छु परब्रह्माकडे जातात. दिव्यांत जोंवर तेल व वात आहे तोंवर तो प्रकाश देतो, पण तीं संपल्यावर ज्योत अन्तर्धान पावते. त्याप्रमाणें व्यक्त असा सत्त्वगुण आहे, तोंवर पुरुषहि व्यक्त भासतो, पण त्याच्या अभावीं तो अव्यक्तच आहे.

(३) ऋषिहो, मंदबुद्धि पुरुषाला सहस्रावधि उपायांनींहि उमज पडत नाहीं; पण त्याच्या चवथ्या हिश्शानेंहि बुद्धिमान् पुरुष सुख मिळवितो. अशाच उपायानें धर्माचेंहि साधन करतां येतें व तें जो करतो त्या बुद्धिमंताला मोठें सुख मिळतें. फराळाचें घेतल्यावांचूनच जो मनुष्य प्रवासाला निघतो, त्याचा प्रवास झाला तर कष्टानेंच पुरा होतो, नाहीं तर मध्येंच तो अडकूनहि पडतो. त्याप्रमाणें उपाय न जाणतां कर्म चालू केल्यास त्याचें फळ मिळण्यांत संशय उत्पन्न होतो. आपल्या हिताचें काय व अहिताचें काय हें पहाणें मनुष्याच्या कल्याणाला अवश्य आहे. एखादा अविचारी मनुष्य असतो, तो पूर्वीं न पाहिलेल्या लांब रस्त्यानें पायींच जावयास निघतो. पण विचारी असतो, तो त्या रस्त्यानें घोडे जोडलेल्या वेगवान रथांतून जातो. बुद्धिमानाचा प्रकार असा असतो. उंच पर्वतावर चढ-ल्यावर खालीं भूमीकडे पाहूं नये; त्याप्रमाणें ज्ञानप्राप्तीनंतर कर्माकडे पहाण्याचें कारण नाहीं. नाहींतर रथांतून जात असतांहि जसा मूर्ख मनुष्य कष्टी होतो, तसें होईल. पण सुज्ञ पुरुष जोंपर्यंत रथाची वाट आहे तोंपर्यंत रथांतून जातो, व ती वाट संपल्यावर रथ सोडून पायींच चालतो, त्याप्रमाणें बुद्धिमान् साधक तत्त्व-योगाचें मर्म जाणून मार्ग आक्रमितो व ज्ञानाच्या साह्यानें उत्तरोत्तर पुढें जातो. भयंकर समुद्रांत होडीवांचून बाहूंच्याच साह्यानें जाणारा निःसंशय मरणच इच्छितो; पण सुज्ञ मनुष्य होडी, वल्हें इत्यादि साहित्य घेऊन पाण्यांत शिरतो व न दमतां लवकरच डोह उलटून पलीकडे गेल्यावर नाव व वल्हें गरज न

उरल्यामुळें सोडून देतो. हीच गोष्ट रथांतून जाणाऱ्या व पायीं जाणाऱ्या मनुष्यांच्या उदाहरणानें पूर्वीं स्पष्ट केली आहे. नावाड्याचें प्रेम नावेवर बसल्यास जसा तो पाण्यांतच घोटाळत रहातो, तसा साधकहि एखाद्या वस्तूवर महत्वानें अडकून पडल्यास तेथेंच फिरत रहातो. भूमीवर फिरावयाचें असतांना नावेंत बसून चालणार नाहीं, तसें जलांत फिरावयाचें असल्यास रथांत बसूनहि उपयोगी नाहीं. त्याप्रमाणें विषयांच्या ओढीनें जीं जीं विचित्र कर्मे करावीं तशीं तशीं त्याचीं फळेंहि प्राप्त होतात.

(४) ज्याला गंध रूप रस स्पर्श व शब्द नाहींत, त्याला मुनि बुद्धीनें जाणतात व त्याला प्रधान किंवा प्रकृति म्हणतात. तें प्रधान किंवा मूल प्रकृति अव्यक्त असून त्या अव्यक्ताचा विकार महान् हा होय. महत्स्वरूपी प्रधानाचा पुढचा विकार अहंकार हा होय. अहंकाराचा पुढील विकार पंचमहाभूतें होय. त्या पंचमहाभूतांचे निरनिराळे विकार म्हणजे गंधादि गुण असून तेच इंद्रियाचे विषय होत. अव्यक्त प्रकृतींत जसा बीजधर्म व प्रसवधर्म आहे, तसाच तो महान् आत्म्यांतहि आहे. अहंकारांत ते गुण आहेत, तसेच पुढें पंचमहाभूतांतहि आहेत. पंचमहाभूतांचे विकार जे विषय त्यांतहि बीजाचा व प्रसवाचा गुण असून त्यांचा विकार चित्त हा होय. पंचमहाभूतांपैकीं आकाशाला शब्द हाच एक गुण आहे, वायूला शब्द व स्पर्श असे दोन आहेत, तेजाला रूप हा तिसरा गुण आहे, जलाला, आणखी स्पर्श हा चवथा गुण आहे व सर्व प्राण्यांची निर्मात्री जी देवी पृथ्वी तिच्यांत पूर्वींचे चार व आणखी गंध हा पांचवा गुण आहे. पृथ्वीचा गुण गंध हा अनेक प्रकारचा असून त्याचा विस्तार मी आतां सांगतों. प्रथम तो इष्ट व अनिष्ट असा दोन प्रकारचा असून मधुर, आंबट, तिखट, उग्र, मिश्र, तेलट, रुक्ष, व प्रसन्न असा तो दहा प्रकारचा आहे. जलाचे गुण शब्द, स्पर्श, रूप, द्रव व रस असे असून रसाचे प्रकार अनेक आहेत. मधुर, आंबट, तिखट, कडु, तुरट, खारट, असे ते सहा असून रस म्हणजे एकंदरींत जलस्वरूपी आहे. तेजाच्या तीन गुणांपैकीं विशिष्ट जें रूप म्हणजे रंग व आकार त्याचेहि अनेक प्रकार आहेत. पांढरा, काळा, तांबडा, निळा, पिवळट, तांबूस इत्यादि रंगाचे प्रकार व लांब, आंखूड, कृश, स्थूल, चौरस, वाटोळा इत्यादि आकाराचे प्रकार मिळून तेजाचें बारा प्रकारचें रूप होतें. वायूचे दोन गुण असून त्यांतील स्पर्श अनेक प्रकारचा असतो. कोरडा, थंड, उष्ण, मऊ, कठीण, चिकट, गुळगुळीत, बुळबुळीत, कडक व प्रसन्न असे वायूच्या स्पर्शगुणाचे

बारा प्रकार आहेत. आकाशाचा एकच गुण जो शब्द त्याचे षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत व निषाद, गोड व कर्कश, तसाच मिश्र असे दहा प्रकार दिसतात. आकाश हें सूक्ष्मतम महाभूत असून त्याच्यापलीकडे अहंकार आहे. अहंकाराच्या पलीकडे बुद्धि व बुद्धीहून श्रेष्ठ आत्मा होय. आत्म्याच्या पलीकडे अव्यक्त हें श्रेष्ठ असून त्या अव्यक्ताहूनहि पुरुष श्रेष्ठ आहे. याप्रमाणें भूतांचें श्रेष्ठाश्रेष्ठत्व व सर्व कर्मांचा योग्य विधि जो जाणतो, तो सर्व प्राण्यांचा अंतर्यामी असा आत्माच होऊन अव्यय अशा आत्मस्वरूपांत जाऊन मिळतो. १४. २. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१. ब्रह्ममय रथ. २ ब्रह्मवनांतील क्षेत्रज्ञाचा संचार. ३ प्रजापतिकृत देवांची उत्पत्ति. ४ प्रसन्न मनाच्या मनुष्यास मिळणारें सुख. ५ गुरुशिष्य-संवादाचा उपसंहार. ६ गुरुशिष्यांच्या रूपकाचा उलगडा. ७ कृष्णाला द्वारकेस जाण्यास अर्जुनाची संमति.]

(१) **ब्रह्मदेव**:—ऋषिहो, पंचमहाभूतांचीं सूक्ष्म स्वरूपें जीं इंद्रियें त्यांचें मन हें जसें स्वामी आहे, तसेंच तें त्या इंद्रियांचें नियमन म्हणजे लय व विसर्ग म्हणजे उत्पत्ति करणारेंहि आहे. महाभूतांना मनाचाच आधार नित्य असून बुद्धि हेंच त्याचें ऐश्वर्य आहे व क्षेत्रज्ञहि त्यालाच म्हणतात. सारथि रथाला घोडे जुंपतो तसें मन इंद्रियांना जुंपतें व इंद्रियें, मन, बुद्धि हीं नित्य क्षेत्रज्ञाला जुंपलीं जातात. इंद्रियरूप घोडे ज्याला जुंपले आहेत, व बुद्धि ज्यावर सारथ्याचें काम करीत आहे, अशा शरीररूपी रथावर बसून अंतरात्मा सर्वत्र संचार करीत असतो. ब्रह्ममय रथ मोठा असून इंद्रियसमूह हा त्याला जुंपलेले घोडे, मन हा त्याचा सारथि, व बुद्धि म्हणजे त्या घोड्यांचे लगाम होय. या ब्रह्ममय रथाचें जो ज्ञान करून घेतो तो सर्व प्राण्यांत सुज्ञ होय, त्याला कधीं मोह पडणार नाहीं.

(२) अव्यक्तापासून गंधादि विषयांपर्यंत जें स्थावरजंगमात्मक ब्रह्मवन त्यांत क्षेत्रज्ञ नित्य फिरत असतो. त्यांत सूर्य व चंद्र हे प्रकाश देत असून ग्रह-नक्षत्रादिकांनीं त्याला शोभा आलेली आहे व नद्या-पर्वतांच्या रांगा यांनीं तें चोहोंकडून भूषविलेलें आहे. त्यावर जिकडे तिकडे जलसंचयाचे अलंकार चढविले असून तें सर्व प्राण्यांचा जीवनाधार व विश्रांतिस्थान आहे. या लोकांत जीं

स्थावरजंगम भूतें आहेत तीं आधीं प्रलय पावतात व मग महाभूतांपासून निघालेले गंधादि विषय लयास जातात. सत्त्वादि तीन गुणांपासून पंचमहाभूतें, देव, मनुष्य, गंधर्व, पिशाच, असुर, राक्षस हे सर्व स्वभावतःच उत्पन्न झाले, यज्ञादि कर्मांपासून नव्हत. विश्व उत्पन्न करणारे हे सर्व महाभूतांपासून झाले व समुद्रांत लाटा विलीन होतात तसे ते त्या महाभूतांतच योग्य कालीं लीन होऊन जातात. सृष्टिकर्त्या भूतांपासून महाभूतें होतात. पंच महाभूतांपासून मनुष्य मुक्त झाला म्हणजे त्याला श्रेष्ठ गति मिळते.

(३) प्रजापति ब्रह्मदेवानें हें सर्व जगत् मनानें उत्पन्न केलें व देव आणि ऋषि यांना तपानें निर्माण केलें. फलमूलांवर निर्वाह करणारे सिद्ध समदृष्टि होत्साते तपाच्या योगानेंच त्रैलोक्य पाहूं शकतात. औषधिद्रव्यें, वनस्पति, नानाविद्या हीं तपानेंच सिद्ध होतात. सर्व गोष्टी तपानेंच साधतात. जें कांहीं दुर्लभ, जाणण्यास कठीण, सहन करण्यास कठीण, व दुस्तर असेल, तें सारें तपानें साध्य होतें. तपाचें उल्लंघन करणें कोणाला शक्य नाहीं. मद्य पिणारा, ब्राह्मणवध करणारा, चोर, गर्भघातक, गुरुपत्नीगमन करणारा हेहि त्या त्या पापापासून दारुण तपाच्या योगानें मुक्त होतात. मनुष्य, पितर, देव, पशु, जनावरें, पक्षी किंवा जे दुसरे स्थावर किंवा जंगम जीव आहेत ते नित्य तप करीत असून तपानेंच त्यांना सिद्धि मिळते. मायेचें सामर्थ्य जवळ असलेले देव तपानेंच स्वर्गास गेले.

(४) पण जे फलाच्या आशेनें अहंकारयुक्त होऊन नित्य निरलसपणें कर्में करतात, ते शुद्ध ध्यानयोगानें ममत्व व अहंकार यांपासून सुटून थोरपणाला जातात व ब्रह्मदेवाच्या सन्निध उत्तम व श्रेष्ठ लोकांची त्यांना प्राप्ति होते. ध्यान-योगाचा आश्रय केल्यानें बुद्धि स्वच्छ होऊन आत्मवेत्ते पुरुष सुखाचा ठेवाच अशा अव्यक्त आत्मस्वरूपांत प्रवेश करतात. अव्यक्तापासून उत्पन्न झालेला व स्वतः अव्यक्तच बनलेला, तमोगुण व रजोगुण यांपासून मुक्त, असा जो कोणी केवळ सत्त्वाचा अवलंब करून, सर्व पापांतून सुटून, सर्व टाकून देतो, त्याला क्षेत्रज्ञ म्हणतात. त्याला जो जाणतो तो वेदवेत्ताच होय. चिंतनानें ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन मुनीनें आत्मसंयमन करावें. चित्तांत जें असतें तन्मय मनुष्य बनतो, हें अगदीं फार जुनें रहस्य आहे. अव्यक्तापासून विषयांपर्यंतचें सर्व मायेचें स्वरूप होय, म्हणून त्याच्या पलीकडील आत्मतत्त्वाकडे चित्त लावावें. ' माझें ' या दोन अक्षरांत जन्ममरणाचें मूळ असून ' माझें न ' हीं तीन अक्षरें शाश्वत ब्रह्म-स्वरूपीच होत. मन्द बुद्धि असतात तेच कर्मांची प्रशंसा करतात, पण थोर महात्मे

कर्माला मान देत नाहींत. षोडशविकारात्मक असा जो देहधारी जीव तो कर्मजन्य आहे. ज्ञानाला तें जीवस्वरूप गिळून टाकितां येतें म्हणून अमृतभक्षण करणारे देव तें ज्ञानच ग्राह्य समजतात. संसारसागराचें पैलतीर ज्यांनीं पाहिलें, त्यांचें प्रेम कर्मावर रहातच नाहीं, कारण आत्मा हा ज्ञानमय आहे, कर्ममय नाहीं. असें ते ग्रहण करण्यास कठीण असलेलें निर्विकार आत्मस्वरूप जो जाणतो तो मरणातीत होतो. अमृतत्त्वाचा उपभोग घेण्याऱ्या आत्म्याला जाणणें म्हणजे अमर होणें होय. सर्व संस्कार दृढ करून व आत्मस्वरूपानें स्वतःचें संयमन करून जो तें ब्रह्मस्वरूप जाणून घेतो तो पुनः जन्मास येत नाहीं. चित्त प्रसन्न झालें म्हणजे त्याला शांति प्राप्त होते व त्याची खूण म्हणजे तो स्वप्नांत जणूं आहे असा स्थिर दिसतो. ज्ञाननिष्ठ मुक्तांची स्थिति अशी असते कीं, त्यांना सर्व प्रकारची प्रवृत्ति पूर्वकारणांचा परिणाम आहे असें स्पष्टपणें दिसूं लागतें. विरक्तांचें तें ध्येय आहे, तो सनातन धर्म आहे, ज्ञानवंतांना हेंच प्राप्त करून घ्यावयाचें असतें व निर्दोष असें वर्तन तेंच होय. सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवून निरिच्छ व निष्काम होणाऱ्यास ही स्थिति प्राप्त करून घेणें सर्वथा शक्य आहे. हे ऋषिहो, मीं जें सर्व आतांपर्यंत तुम्हांला सांगितलें, त्याप्रमाणें तुम्हीं आचरण ठेवा, म्हणजे तुम्हांला सिद्धि मिळेल.

(५) **गुरु**—हे शिष्या, ब्रह्मदेवानें असा उपदेश त्या मुनींना केल्यावर ते महात्मे कृतकृत्य होत्साते आपल्या ठिकाणीं निघून गेले. तूंहि महाभाग्यवान् आहेस. ब्रह्मदेवाचा हा उपदेश मीं तुला सांगितला, त्याप्रमाणें शुद्धान्तःकरणानें आचरण ठेव, म्हणजे तुलाहि सिद्धि मिळेल.

श्रीकृष्ण:—अर्जुना, गुरूनें उपदेशिलेला हा धर्म ऐकून शिष्यानें तो आचरिला व मोक्षप्राप्ति करून घेतली. तो कृतकृत्य झाला व जेथें गेलें असतां शोकाचें कारणच उरत नाहीं त्या स्थानीं गेला.

(६) **अर्जुन**—कृष्णा, तो गुरुरूपी ब्राह्मण कोण व त्याचा तो शिष्य तरी कोण हें जर मला ऐकण्यासारखें असेल, तर कृपाकरून तें मला सांग.

श्रीकृष्ण—अर्जुना, अरे मींच तो गुरु आणि माझें मनच तो शिष्य! तुझ्यावर माझें जें प्रेम आहे त्यामुळेंच हें गूढ रहस्य मीं तुला सांगितलें. धनंजया, तुझेंहि माझ्यावर जर अक्षय प्रेम असेल तर हें अध्यात्म ऐकून त्याप्रमाणें तूं नीट आचरण ठेव. या अध्यात्मधर्माचें योग्य आचरण तुझ्याकडून

झालें म्हणजे सर्व पापांपासून मुक्त होऊन तूं मोक्षास जाशील. मीं तुला हें सर्व पूर्वी युद्धाला आरंभ होतांना सांगितलेंच होतें. म्हणून आतां तरी तें नीटपणें ध्यानांत ठेव.

(७) अर्जुना, पित्याला पाहून आतां बराच काळ झाला, त्याला भेटण्याची मला इच्छा झाली आहे, तरी त्यासाठीं तिकडे जाण्यास मला तुझी संमति पाहिजे.

वैशंपायनः—राजा जनमेजया, कृष्णाचें हें बोलणें ऐकून अर्जुन म्हणाला, ‘ कृष्णा, आतां आपण हस्तिनापुरांत जाऊं. तेथें गेल्यावर समागमेंच आपण धर्मराज युधिष्ठिराची गांठ घेऊं व त्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर तूं खुशाल द्वारकेस जा. ’ १४.२.५१.

अध्याय ५२ वा.

[१. अर्जुनानें केलेली कृष्णाची स्तुति; २ त्यांचें हस्तिनापुरांत आगमन; ३ श्रीकृष्णाचें द्वारकेस गमन.]

(१) **वैशंपायनः**—राजा, मग श्रीकृष्णानें दारुकाला रथ जोडण्यास सांगितलें व थोडक्याच वेळांत दारुकानें ‘ रथ जोडला आहे ’ असें त्याला येऊन सांगितलें. मग अर्जुनानेंहि बरोबर असलेल्या सर्व मंडळीला ‘ हस्तिनापुरास जावयास सिद्ध व्हा ’ अशी आज्ञा केली असतां सैनिकादि सर्व सज्ज झाले व तसें त्यांनीं अर्जुनाला सांगितलें. त्याप्रमाणें सर्व सिद्धता झाल्यावर कृष्ण व अर्जुन आपल्या रथांत बसून निघाले. वाटेंत त्यांच्या आनंदानें विविध गोष्टी चालल्या होत्या. त्यांत अर्जुनानें कृष्णाला म्हटलें, “ कृष्णा, धर्मराज युधिष्ठिराला जय मिळाला व शत्रूंचा पाडाव होऊन राज्य निष्कंटक झालें, हें तुझ्याच कृपेचें फळ होय. कृष्णा, तूं असल्यामुळें आम्हां पांडवांना मोठाच आधार झाला. तूंच आम्हांला कौरवसमुद्रांतून पलीकडे जाण्याच्या कामीं नावेप्रमाणें उपयोगीं पडलास. हे विश्वाच्या उत्पत्तिकर्त्या, तूंच विश्वाचा आत्मा आहेस, तुला मी प्रणाम करतों. तुझें माझ्यावर किती प्रेम आहे तें मी जाणतों. भूतमात्राचा अंतर्यामी आत्मा तुझ्याच तेजांतून उत्पन्न झाला आहे. तुझी क्रीडा करणारी माया, पृथ्वी व स्वर्ग व्यापून राहिली असून, हें सर्व स्थावरजंगम विश्व तुझ्यांतच आहे व चतुर्विध प्राणिकोटी विविधरूपानें तूंच निर्माण केल्या आहेस. पृथ्वी,

अंतरिक्ष, स्वर्ग, ही तुझीच निर्मिति होय. निर्मल चंद्रप्रकाश म्हणजे तुझें हास्य असून ऋतु हीं तुझीं इन्द्रियें आहेत. सतत वहाणारा वायु म्हणजे तुझा प्राण व सनातन मृत्यु म्हणजे तुझा क्रोध असून लक्ष्मी ही तुझी प्रसन्नवृत्ति होय. प्रेम, संतोष, धैर्य, क्षमा, विचारीपणा, तेजस्वीपणा हीं सर्व तुझींच स्वरूपें असून युगांतींचा प्रळय तोहि तूंच आहेस. तुझें गुणवर्णन कितीहि दीर्घकाळ करीत बसलों तरी माझ्यानें तें पुरें होणार नाहीं. हे कमलेक्षणा, जीवात्मा तूंच आणि परमात्माहि तूंच. तुझें स्वरूप असह्य असून नारदादि मुनींनीं मला त्याविषयीं सांगितलें होतें. सर्व जग तुझ्यांत समाविष्ट असून तूंच एक सर्वांचा स्वामी आहेस. तूं आतांपर्यंत कृपाकरून मला जें सांगितलें, त्याप्रमाणें मीं योग्य आचरण करीन. युद्धांत दुष्ट दुर्योधनाचा वध करविलास, हीच गोष्ट तुझ्या आमच्याविषयींच्या प्रेमाची उत्कृष्ट द्योतक आहे. तूंच त्याचें सैन्य जाळून टाकिलें, म्हणून युद्धांत मला जय मिळाला. मला जय मिळण्याला लागणारें सारें कर्म तूंच आपल्या बुद्धीच्या पराक्रमानें केलेंस. कर्णाच्या वधाचा योग्य उपाय तूंच दाखविलास. दुष्ट जयद्रथ व भूरिश्रवा यांच्या वधाची युक्ति तूंच केलीस. यास्तव मोठ्या संतोषानें तूं मला जें सांगितलें त्याप्रमाणें मी निःसंशय वागेन. आतां धर्मराज युधिष्ठिराला गांठून तुझ्या द्वारकेस जाण्यासाठीं मी अनुज्ञा मिळवितों. तुझें आतां द्वारकेस जाणें मलाहि संमत आहे. मामांना तूं लवकरच जाऊन भेटशील. बलदेव व दुसरे श्रेष्ठ यादवहि तुझ्या लवकरच दृष्टीस पडतील.''

याप्रमाणें बोलतां बोलतां ते सर्वजण हस्तिनापुरीं येऊन पोंचले. त्यांना पाहून सर्व नागरिक हर्षभरित झाले. नगरांत शिरल्यावर प्रथम ते धृतराष्ट्राच्या इंद्रसभातुल्य घरीं गेले. तेथें विदुर, राजा युधिष्ठिर, भीम, नकुळ–सहदेव, युयुत्सु यांसह धृतराष्ट्राला भेटून त्यांनीं गांधारी, कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा इत्यादि स्त्रियांचें दर्शन घेतलें. धृतराष्ट्राजवळ गेल्यावर त्यांनीं आपलीं नांवें सांगून त्याचे पाय धरिले व नंतर गांधारी, कुंती, व युधिष्ठिर यांच्याहि पायांना हात लावून त्यांना नमस्कार केला. भीम व विदुर यांचेहि पाय धरून त्यांनीं त्यांना कुशल प्रश्न विचारिले. नंतर त्यांच्यासह धृतराष्ट्राकडे जाऊन त्याचीहि चौकशी त्यांनीं केली व धृतराष्ट्रानेंहि कृष्णाला घरीं जाण्यास अनुज्ञा दिली. त्याची आज्ञा घेऊन सर्व आपआपल्या ठिकाणीं गेल्यावर कृष्ण मात्र अर्जुनाच्याच मंदिरांत गेला. तेथें त्याचें योग्य स्वागत करण्यांत आलें व नंतर कृष्णानें सुखानें झोंप घेतली. रात्र संपून पहाट झाली, तेव्हां प्रातःकर्मे आटोपून ते दोघे धर्मराजाच्या मंदिरांत गेले.

युधिष्ठिर तेथें अमात्यांसह बसला होता. त्या सुंदर मंदिरांत गेल्यावर, अश्विनांनीं इन्द्राची भेट घ्यावी तशी, त्यांनी धर्मराजाची भेट घेतली व त्याच्या सांगण्यावरून ते आसनांवर बसले. मग धर्मानें त्यांच्याकडे पाहून त्यांना कांहीं विचारावयाचें आहे असें ताडिलें व त्यांना प्रश्न केला. तो म्हणाला, "कृष्णा, अर्जुना, तुमच्या मनांतून मला कांहीं विचारावयाचें आहेसें दिसतें. बोला; तुम्हीं सांगाल तें मी सारें करीन. त्यांत विचार कसला?" तें ऐकून अर्जुनानें नम्रपणें जवळ जाऊन उत्तर केलें, "राजा, या प्रतापी श्रीकृष्णाला येथें येऊन फार दिवस झाले. तरी आतां तुझी अनुज्ञा घेऊन पित्याला जाऊन भेटावें असें त्याच्या मनांत आलें आहे. संमति देशील तर तो द्वारकेस जाईल. तरी त्याला अनुज्ञा द्यावी असें मला वाटतें."

युधिष्ठिर:—कृष्णा, तुझें कल्याण असो. वसुदेव मामांना भेटावयास तूं द्वारकेस खुशाल जा. तुझें तिकडे जाणें मला संमत आहे. मामांना व देवकीमामीला भेटून तुला खरोखरच पुष्कळ दिवस झाले. तिकडे गेल्यावर मामांना व बलदेवाला माझे नमस्कार सांग. माझी व भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव यांची नित्य आठवण ठेव आणि तिकडील सर्वांना भेटून झाल्यावर माझ्या अश्वमेधासाठीं इकडे परत ये. रत्नें व तुझ्या आवडीच्या ज्या इतर वस्तु असतील त्या घेऊन तूं जा. कृष्णा, ही सारी पृथ्वी तुझ्याच कृपेनें आमच्या हातीं आली व तुझ्याच कृपेनें शत्रूंचा निःपात झाला.

धर्मराजाचें हें म्हणणें ऐकल्यावर कृष्ण म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, सारीं रत्नें, धन व सारी पृथ्वी हीं खरोखर तुझींच आहेत. माझ्या घरींहि जें कांहीं धन आहे त्याचाहि तूंच स्वामी आहेस.' नंतर युधिष्ठिरानें, 'बरें आहे' असें म्हणून कृष्णाची पूजा केली. तिचा स्वीकार करून कृष्णानें कुंतीकडे जाऊन व तिला प्रदक्षिणा करून तिचा निरोप घेतला. तिनें त्याचें योग्य तें अभिनंदन केलें व विदुरादिकांनींहि त्याला निरोप दिला.

(३) याप्रमाणें सर्वांचा निरोप घेतल्यावर श्रीकृष्णानें युधिष्ठिराच्या व कुंतीच्या संमतीनें सुभद्रेला समागमें घेतलें आणि तिला रथांत बसवून त्या दिव्य रथांतून तीं हस्तिनापुराहून निघालीं. त्याला निरोप देण्यासाठीं नागरिक लोकांचा त्यांच्या भोवतीं मोठा गराडा पडला. अर्जुन, सात्यकि, नकुल, सहदेव, बुद्धिमान् विदुर, व हत्तीसारखा बलवान् भीम हेहि कृष्णाला पोचविण्यास

त्याच्या रथामागून चालूं लागले. तेव्हां कृष्णानें त्या सर्वांना मागें फिरावयास सांगून दारुकाला व सात्यकीला घोड्यांना हाकावयाची आज्ञा केली व सात्यकी-सह तो वेगानें जाऊं लागला. अशा रीतीनें दैत्यसमूहाचा वध करून विजयी इन्द्र जसा अमरावतीस जातो, त्याप्रमाणें त्या पराक्रमी श्रीकृष्णानें द्वारकेस प्रयाण केलें. १४. २. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१. श्रीकृष्णाची उत्तंकाशीं भेट—उत्तंक त्याला शाप देण्यास प्रवृत्त होतो.]

(१) **वैशंपायन :**—राजा, कृष्ण द्वारकेस जावयाला निघाला, तेव्हां पांडव त्याला आलिंगन देऊन नागरिकांसह परत फिरले. अर्जुनानें तर त्याला वारंवार मिठी मारली आणि कृष्ण दिसेनासा होईपर्यंत तो त्याच्याकडे सारखा पहात राहिला व शेवटींहि त्यानें मोठ्या कष्टानेंच आपली दृष्टि मागें वळविली. कृष्णाचेंहि तसेंच झालें. राजा, कृष्णाला वाटेंत काय काय अद्भुत शकुन झाले ते आतां सांगतों ऐक. रथापुढून वायु वेगानें वाहूं लागला, त्यामुळें त्या रस्त्यावरील खडे, धूळ व कांटे दूर झाले. इन्द्रानें शुद्ध व सुवासिक जलाचा, दिव्यपुष्पांचा त्याच्या-पुढें वर्षाव केला. अशा रीतीनें कृष्ण रथांतून चालला असतां वाटेंत त्याला एक ओसाड मैदान लागलें व तेथें उत्तंक नांवाचा मोठा तेजस्वी ऋषि त्याला दिसला. कृष्णानें त्या मुनीची योग्यप्रकारें पूजा केली व मुनीनेंहि त्याला कुशल प्रश्न केले. उत्तंकानेंहि उलट कृष्णाचें स्वागत करून त्याला म्हटलें, "कायरे कृष्णा, तूं कौरवपांडवांच्या घरीं जाऊन त्यांचें बंधुप्रेम अढळ करून आलास ना? तें कसें काय झालें मला सांग ना. त्या वीरांमध्यें तूं सख्य घडवून आणिलें अस-शीलच. ते तुझे प्रिय संबंधीच आहेत. पांडुराजाचे पांच पुत्र व धृतराष्ट्राचे पुत्र हे सर्व तुझ्यासह लोकांत आनंदानें विहार करीत असतीलच. ते सारे आपा-पल्या राज्यांत सुखानें रहातात ना? कौरवांचा राग शांत करणें तुला शक्य होतेंच; तसा तूं केला असशीलच. या बाबतींत तुझ्याविषयीं माझी जी अपेक्षा होती ती तूं सफळ केली असशील."

हें ऐकून श्रीकृष्णानें उत्तर केलें 'मुने, कौरवांचा क्रोध शांत करण्याचा मीं प्रथम प्रयत्न केला. पण कोणत्याहि उपायानें त्यांना मला शांत करतां आलें नाहीं व त्यामुळें बंधु व पुत्र यांसह त्या सर्वांचा नाश झाला. दैवापुढें जाणें बुद्धीनें

किंवा बळानें शक्य नाहीं. मुने, तुला हें ठाऊकच आहे कीं कौरवांनीं माझा, तसाच भीष्माचाहि उपदेश मानिला नाहीं. अर्थात् पांडव व कौरवांचें परस्पर युद्ध होऊन कौरव यमसदनास गेले. पांडवांचेहि शत्रु जसे वध पावले तसेच पुत्रहि नष्ट झाले, केवळ पांच पांडव मात्र जीवंत राहिले. पण धृतराष्ट्राचे सर्वच पुत्र आपल्या पुत्रांसह व बांधवांसह मरण पावले."

(२) कृष्णाचें भाषण ऐकून उत्तंकाला मोठा क्रोध आला व डोळे वटारून तो कृष्णाला म्हणाला, "कौरवांचें रक्षण करणें शक्य असतांहि व ते तुझे प्रिय आप्त असतांहि तूं त्याचें रक्षण केलें नाहीं, यास्तव मी आतां तुला शाप देतों. युद्धापासून तूं त्यांचें निवारण केलें नाहीं, म्हणून मला तुझा फार राग आला आहे. तुला सामर्थ्य असतांहि तूं ढोंग करून त्या कुरुश्रेष्ठांचा नाश होत असतां त्यांची उपेक्षा केलीस." कृष्णानें उत्तर केलें, 'मुने, सर्व वृत्त विस्तारानें मी तुला सांगतों. तरी शांत हो; तूं तपस्वी आहेस. मी तुला थोडें अध्यात्म सांगतों, तें ऐक आणि मग वाटल्यास शाप दे. बारीकसारीक तपानें कोणी माझें वांकडें करूं शकणार नाहीं. तुझ्या तपाचा क्षय न व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. तूं मोठें तप केलें असून गुरूलाहि संतुष्ट केलें आहेस. कुमारावस्थेंतील तुझें कडक ब्रह्मचर्यहि मला अवगत आहे. तेव्हां एवढ्या कष्टानें केलेल्या तुझ्या तपःसंचयाचा व्यर्थ क्षय न व्हावा अशी माझी इच्छा आहे.' १४. २. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१. कृष्ण उत्तंकाला अध्यात्मज्ञान सांगतो]

(१) **उत्तंक :**—श्रीकृष्णा, निर्दोष असें अध्यात्मज्ञान तूं मला सांग, म्हणजे तें ऐकिल्यावर तुला आशीर्वाद द्यावयाचा कीं शापावयाचें तें पाहीन.

श्रीकृष्ण :—सत्व, रजस आणि तामस हे तीन गुण माझ्या आश्रयानें असतात. रुद्र, वसु हेहि माझ्यापासूनच उत्पन्न झालेले होत. माझ्यांत सर्व भूतें आहेत, तसा मींहि सर्व भूतांत आहे, हें लक्षांत ठेव. दैत्य, यक्ष, गन्धर्व, राक्षस, नाग, अप्सरा, हीं सर्वहि माझ्यापासून झालेलीं आहेत. सत्-असत्, अव्यक्त-व्यक्त, अक्षर-क्षर असें ज्यांना म्हणतात, तीं सारीं मत्स्वरूपीच होत. चार आश्रमांत जे चार धर्म प्रसिद्ध आहेत ते, तशींच सर्व वैदिक कर्में हीं माझींच स्वरूपें आहेत. मी देवाचाहि देव व सनातन असून सत् असत् असें

सारें विश्वहि माझ्याहून अधिक नाहीं. ओंकारप्रमुख वेद, तसेंच यूप, सोम, चरु, होम व यज्ञांतील देवांचें समाधानहि मीच आहें. मुने, होता व हविर्द्रव्य, अध्वर्यु, कल्पक, पवित्र हवि, हीं मीच असून महायज्ञांत गीताच्या घोषानें उद्गाता माझेंच स्तवन करतो. प्रायश्चित्तकर्मांत शांतिपाठ व मंगलपाठ करणारे ब्राह्मण मज विश्वनिर्मात्यालाच स्तवितात. ब्राह्मणा, धर्म हा माझा सर्वभूतांवर दया करणारा व प्रिय असा ज्येष्ठ मानस पुत्र आहे. प्रवृत्तिमार्गी किंवा निवृत्तिमार्गी मनुष्यांसह मी त्या धर्माच्या संरक्षणासाठीं व स्थापनेसाठीं अनेक योनींतून फिरत असतों. त्यांत मी अनेक वेश व रूपें धारण करतों व तिन्ही लोकांत संचार करतों. विष्णु मीच, ब्रह्मदेव मीच, इंद्र मीच, सर्व प्राण्यांचा उत्पत्तिकर्ता व लयकर्ताहि मीच. अधर्मानें वागणाऱ्या सर्वांचा संहार मीच करतों. मी प्रत्येक युग चालू होतांना धर्माच्या मर्यादा घालून देतों व त्यावेळीं निरनिराळ्या योनींत प्रवेशून प्राण्यांचें हित करतों. उत्तंका, जेव्हां मी देवयोनि स्वीकारतों तेव्हां माझें सर्व आचरण देवासारखें असतें, गंधर्वयोनींत जातों तेव्हां गंधर्वासारखा मी वागतों, नागयोनींत अवतरतों तेव्हां नागासारखें वर्तन ठेवतों, व यक्षराक्षसादि योनींत जन्म घेतों तेव्हां तशाच पद्धतीनें चालतों. उत्तंका, सांप्रत मी मनुष्ययोनींत असल्यामुळें दीनाप्रमाणें त्या कौरवांपुढें सामाची याचना केली, पण मोहानें घेरून गेल्यामुळें त्यांनीं माझें मागणें अमान्य केलें. एकदां तर भयंकर स्वरूप दाखवून मीं त्यांना घाबरवूनहि सोडिलें, तसेंच मीं खरोखर कोण आहे हेंहि रागानें त्यांना दाखवून दिलें. पण ते अधर्मानें पछाडलेले होते व कालधर्मानें घेरले होते. युद्धांत त्यांना मरण आल्यामुळें ते निःसंशय स्वर्गास गेले. उत्तंकमुने, पांडवांची जगांत कीर्ति झाली आहे. असो, तूं जें मला विचारिलें तें सर्व मीं तुला सांगितलें.' १४.२.५४

अध्याय ५५ वा.

[१. उत्तंकाला विश्वरूपदर्शन. २ त्याला उदकप्राप्तीचा वर.]

(१) **उत्तंक**—हे जनार्दना, तूं विश्वाचा निर्माता आहेस हें मी जाणतों व हें माझें ज्ञानहि तुझ्याच कृपेचें फळ होय यांत संशय नाहीं. अच्युता, माझें चित्त आतां प्रसन्न झालें असून तुजविषयींच्या भक्तीनें भरून गेलें आहे व तुला शाप देण्याच्या इच्छेपासून तें अगदीं निवृत्त झालें आहे. आतां तुझ्या कृपेला जर

मी पात्र असेन, तर माझ्या मनांत तुझें विश्वरूप पहाण्याचें आहे, तेवढें मला दाखव.

वैशंपायनः—राजा, उत्तंकाच्या विनंतीप्रमाणें कृष्णानें संतुष्ट होऊन आपलें विश्वरूप त्याला दाखविलें व उत्तंकानें तें पाहिलें. त्याचे बाहु प्रचंड असून त्याचें तेज सहस्रावधि सूर्यांच्या एकत्रित प्रकाशासारखें व अग्नीप्रमाणें असह्य होतें. तें सारें आकाश व्यापून राहिलें असून त्याला सर्वबाजूंनीं तोंडें होतीं. तें विष्णूचें अद्भुत व सर्वव्यापी ऐश्वर्ययुक्त श्रेष्ठरूप पाहून उत्तंकाला विस्मय वाटला व तो म्हणाला, 'हे विश्वाच्या निर्मात्या, तुला नमस्कार असो. तूं विश्वाचा आत्मा व उत्पत्तिस्थान आहेस. तुझ्या पायांनीं पृथ्वी व्यापिली असून मस्तकानें आकाश झांकून टाकिलें आहे. पृथ्वी व आकाश यांतील भाग तुझ्या जठरानें भरून गेला आहे व तुझ्या बाहूंनीं सर्व दिशांना आवरण घातलें आहे. देवा, आतां हें तुझें अक्षय्य व उत्तम रूप आवरून घे. तुझ्या पूर्वीच्या रूपांतच मला तुझें पुनः दर्शन घ्यावेंसें वाटतें.' उत्तंकाच्या इच्छेप्रमाणें प्रसन्न होऊन कृष्णानें मूळ स्वरूप धरिलें व त्याला वर मागावयास सांगितलें. तेव्हां उत्तंक म्हणाला, 'पुरुषोत्तमा, तुझें वैष्णवस्वरूप मला पहावयास मिळालें, एवढ्यानें माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या. आतां आणखी वर तो काय मागावयाचा?' पण कृष्ण त्याला पुनः म्हणाला, 'मुने, माझें दर्शन व्यर्थ जाणारें नाहीं. अवश्य माग; विचार करण्याचें कारण नाहीं.'

(२) त्यावर उत्तंकानें उत्तर दिलें, 'जर मीं वर मागणें अवश्य आहे असें तुला वाटत असेल, तर या मरुदेशांत अत्यंत दुर्लभ असें जें जल, तें जेथें मला हवें असेल तेथें मिळावें.' तेव्हां आपलें तेज आवरून कृष्ण म्हणाला, 'उत्तंका, तुझ्या मनांत यज्ञ करावा असें येईल, त्यावेळीं तूं माझें चिंतन कर.' असें सांगून तो द्वारकेस निघून गेला. मग एकदां उत्तंक ऋषि पाण्याच्या अभावीं तृषार्त होऊन मरुदेशांत भटकत असतां त्यानें कृष्णाचें स्मरण केलें. तेव्हां त्या ठिकाणीं एक नागवा मातंग त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचें अंग मलाच्या पुटांनीं भरलेलें होतें, व त्याच्यासमागमें अनेक कुत्रेहि होते. त्यानें तीक्ष्ण तरवार कमरेला बांधली असून हातांत धनुष्यबाणहि घेतले होते. त्याच्या खांद्यावर पखाल असून तींतून पाणी पुष्कळ गळत होतें. उत्तंकाला पाहून तो मातंग हंसत हंसत आठवण झाल्यासारखें करून त्याला म्हणाला, 'उत्तंका, हें पाणी माझ्यापासून तुला पाहिजे आहे ना? तुला तहानेलेला पाहून माझ्या मनांत तुजविषयीं फार

करुणा उत्पन्न झाली आहे.' मातंगाचें बोलणें ऐकूनहि ऋषीला तें पाणी घेणें रुचलें नाहीं व तो कृष्णाला कठोर शब्दांनीं दोष देऊं लागला. पुनः पुनः मातंग त्याला म्हणे, 'अरे पी,. पाणी पी'. पण उत्तंकाला राग मात्र आला व पाणी न पितां निश्चयपूर्वक त्यानें मातंगाला झिटकारून टाकिलें. तेव्हां मातंग आपल्या कुत्र्यांसह तेथेंच अदृश्य झाला. तें पाहून मात्र उत्तंकाच्या मनांत थोडी लज्जा उत्पन्न झाली व कृष्णानें आपल्याला फसविलें असेंहि त्याला वाटलें. इतक्यांत त्या मार्गानें शंखचक्रगदाधारी कृष्णच तेथें आला, तेव्हां उत्तंक त्याला म्हणाला, 'पुरुषोत्तमा, माझ्यासारख्या ब्राह्मणाला तसलें मांगाच्या पखालींतील पाणी देणें योग्य नाहीं.' त्याचें तें दुःखाचें बोलणें ऐकून कृष्णानें गोड शब्दांनीं त्याचें सान्त्वन केलें आणि सांगितलें, "मुने, जें रूप घेऊन तुला पाणी देणें योग्य होतें, तेंच रूप घेऊन खरोखर तुला तें दिलें असतां तूं तें समजून घेतलें नाहींस. अरे, मीं इन्द्राला तुझ्यासाठीं म्हणून सांगितलें कीं 'उत्तंकाला जलरूपानें अमृत दे'. तेव्हां तो म्हणाला, 'मरणशील अशा मनुष्याला अमृत दिल्यानें तो अमर होईल, यास्तव उत्तंकाला दुसरा कांहीं वर देणेंच योग्य.' पण मीं त्याला पुनः अमृतच देण्यास सांगितलें असतां त्यानें माझी समजूत करून, म्हटलें, 'उत्तंकाला अमृत देणें जर अवश्यच असेल, तर मी मातंगाच्या रूपानें तें त्याला त्याला देईन. त्या स्वरूपांत जर उत्तंक ते घेईल तर ठीक आहे. हा पहा मी जातों त्याला अमृत द्यावयाला. पण जर त्यानें मला झिडकारिलें तर मात्र त्याच्या पाठीस लागून मी तें देणार नाहीं.' उत्तंका, असा संकेत करून इन्द्र मातंगाचें रूप घेऊन तुजजवळ आला पण तूं त्याला तो अमृत देत असतांहि झिडकारिलेंस; ही तुझी मोठी चूक झाली. पण आतां तुझ्या इच्छेनुसार मला जें करणें शक्य आहे तेवढें मी करतों. तुला पाण्याची अत्युकट इच्छा आहे ती मी पुरवतों. ज्या दिवशीं तुला पाणी पाहिजे असें वाटेल, त्या दिवशीं या मरुभूमींत जलपूर्ण मेघ येतील व चविष्ठ असें पाणी तुला देतील. त्यांना तुझ्यावरून उत्तंकमेघ असें नांव मिळेल." कृष्णानें असें सांगितलें तेव्हां उत्तंकाला संतोष झाला. राजा, अजूनहि मरुदेशांत उत्तंकमेघ वर्षाव करतात. १४. २. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१. उत्तंकाचें समावर्तन व विवाह. २ गुरुपत्नी अहल्या त्याला कुंडलें आणावयास पाठविते.]

(१) **जनमेजय—वैशंपायन मुने, थोर मनाच्या उत्तंकानें असें कोणतें तप केलें होतें कीं त्याच्या बळावर तो श्रीकृष्णाला शापावयास सिद्ध झाला बरें ?**

वैशंपायनः—उत्तंकानें मोठें तप केलें होतें. तो तेजस्वी गुरुभक्त असून गुरूवांचून तो कसलाहि विचार करीत नसे. त्याच्यासमागमें असलेल्या सर्व ऋषिपुत्रांची इच्छा अशी असे कीं, गुरूसंबंधानें उत्तंकाची वृत्ति जशी आहे, तशी आपलीहि असावी. गौतममुनीला अनेक शिष्य होते. पण त्यांत त्या सर्वांत त्याचें उत्तंकावर विशेष प्रेम होतें. उत्तंकाचें इन्द्रियदमन, त्याचें शुद्ध आचरण, त्याचीं पराक्रमाचीं कृत्यें आणि विशेषतः उत्तम प्रकारची त्याची सेवा यांच्या योगानें गौतम अगदीं संतुष्ट होई. त्यानें सहस्रावधि शिष्यांना विद्याभ्यासानंतर घरीं परत पाठविलें, पण उत्तंकावरील उत्कट प्रेमामुळें तो त्याला मात्र समावर्तनाला अनुज्ञा देईना. कालान्तरानें उत्तंक वृद्ध झाला. पण तरीहि त्याच्या लक्ष्यांत ती गोष्ट आली नाहीं, इतकी त्याचीहि गुरुप्रीति उत्कट होती. असें चाललें असतां एक दिवस तो लांकडें आणण्यासाठीं वनांत गेला. तेथें त्यानें लांकडें गोळा करून त्यांचा मोठा भारा बांधिला. तो भारा घरीं आणीत असतां त्याच्या ओझ्यानें तो दमून गेला व त्याला भूकहि लागली. तेव्हां आल्याबरोबर त्यानें तो भारा भूमीवर टाकून दिला. त्या भाऱ्याला उत्तंकाच्या डोक्यावरील एक पिकलेली जटा अडकून गेली होती, तीहि भाऱ्याबरोबर खालीं पडली. ती पहातांच आपण वृद्ध झालों ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आली व आधीं थकून व भुकेनें व्याकुळ झालेला असल्यामुळें आपली वृद्धावस्था पाहून त्याला ढळढळां रडूं आलें. तेथें जवळच गौतमाची सुंदर कन्या उभी होती. उत्तंकाच्या डोळ्यांतून अश्रु येताहेत असें पाहून तिनें ते हातांत घेतले. ती नित्य पित्याच्या आज्ञेंत असून धर्मज्ञ व नम्र असे. तिचे हात त्या अश्रुबिन्दूंनीं पोळून निघाले व त्या बिन्दूंसह खालीं आले. ते अश्रु भूमीवर पडले तेव्हां भूमीलाहि ते सहन झाले नाहींत. तें पाहून गौतम उत्तंकाला प्रेमानें म्हणाला, 'बाळा, कां रे तुझें मन आज एवढें शोकानें व्याप्त झालें ? काय झालें तें सारें मला मोकळेपणें सांग; मला तें ऐकावयास पाहिजे.'

उत्तंकानें उत्तर केलें, 'गुरुजी, माझें मन आपल्याकडे लागून राहिल्यामुळें आपल्याला आवडेल तेंच करावें असें मला वाटलें व आपल्याविषयींच्या भक्तीमुळें मी नित्य तसेंच करीत आलों; त्या कारणास्तव मी जराग्रस्त झालों तरी ती गोष्ट माझ्या ध्यानीं आली नाहीं व मला सुखहि मिळालें नाहीं. मी आपल्याजवळ शंभर वर्षें राहिलों तरी आपण मला गृहस्थ होण्याला अनुज्ञाहि दिली नाहीं. माझ्यामागून येथें आलेले शेंकडों सहस्रावधि शिष्य विद्यासंपन्न होऊन आपल्या आज्ञेनें गृहस्थ झाले.

गौतम—उत्तंका, खरोखरच तुझ्याविषयींच्या माझ्या प्रेमामुळें आणि तुझ्या सेवापद्धतीमुळें एवढा दीर्घ काळ निघून गेला, तरी तो माझ्या लक्षांतच आला नाहीं. पण बाळा, आतां जर तुझ्या मनांतून घर करावयास जावयाचें असेल तर माझी तुला अनुज्ञा आहे. तूं खुशाल जा; मुळींच वेळ दवडूं नको.

उत्तंक—गुरुजी, पण आपल्याला गुरुदक्षिणा काय देऊं ती सांगा; म्हणजे तेवढी आणून दिल्यावर आपली आज्ञा घेऊन जाईन.

गौतम—उत्तंका, गुरूचा संतोष हीच दक्षिणा असें ज्ञाते म्हणतात. खरोखर, तुझ्या आचरणानें मी अगदीं संतुष्ट झालों आहें. मला किती संतोष झाला आहे, हें तुला पहावयाचें असेल, तर तूं आतां असा जराग्रस्त न रहातां सोळा वर्षांचा तरुण होशील असा वर मीं तुला दिला पहा. फार काय पण माझी मुलगीहि मी तुला पत्नी म्हणून देतों. तिच्यावांचून इतर स्त्रीला तुझें तेज सहनच होणार नाहीं.

गौतमानें म्हटल्याप्रमाणें उत्तंक तत्काळ तरुण झाला व त्यानें त्या सुंदर गौतमकन्येचें पाणिग्रहण केलें. नंतर तो गुरुगौतमाची आज्ञा घेऊन गुरुपत्नीकडे गेला व तिला म्हणाला, 'तुम्हांला गुरुदक्षिणा म्हणून मी काय देऊं तेवढें सांगा. तुम्हांला आवडेल व तुमच्या हिताचें असेल तें करण्यासाठीं मी जिवाची किंवा धनाची क्षिति बाळगणार नाहीं. या जगांत अगदीं दुर्मिळ असें अद्भुत रत्न असलें तरीहि तें मी तपाच्या बळानें मिळवून आणीन यांत संशय नाहीं.'

उत्तंकाची ही विनंति ऐकून गुरुपत्नी अहल्येनें उत्तर केलें, 'मुला, तुझ्या नित्य भक्तीनेंच मी अगदीं संतुष्ट झालें आहें. तेवढें मला अगदीं पुरें झालें. तूं आतां आपल्या इच्छेप्रमाणें गृहस्थाश्रम कर, जा बरें.'

(२) राजा, उत्तंकाचें समाधान गुरुपत्नीच्या उत्तरानें झालें नाहीं. तो पुनः तिला म्हणाला, ‘ माते, मला कांहींतरी आज्ञा कर. तुझें कांहीं प्रिय करावें अशी माझी मनीषा आहे.’ हें ऐकून अहल्येनें म्हटलें, ‘ उत्तंका, सौदास राजाची पत्नी जीं दिव्य रत्नकुंडलें कानांत घालीत असे, तीं तेवढीं घेऊन ये. तुझें कल्याण असो. एवढें केल्यानें गुरुदक्षिणा दिल्याचें श्रेय तुला मिळेल.’ तिचें भाषण ऐकून तिच्या आवडीची ती वस्तु आणून देण्याचें उत्तंकानें ठरविलें व ‘ ठीक आहे, आणून देतों ’ असें म्हणून तो तेथून निघाला. तो गेला तो थेट सौदास राजा मनुष्यभक्षक राक्षस होऊन पडला होता त्याजवळ तीं रत्नकुंडलें मागण्यासाठीं गेला. इकडे उत्तंक कोठें दिसत नाहीं असें पाहून गौतमानें ‘ तो कोठें आहे ? ’ म्हणून पत्नीला विचारिलें. तेव्हां ‘ तो कुंडलें आणावयास गेला आहे,’ असें तिनें सांगितलें. त्यावेळीं तो तिला म्हणाला, ‘ तूं हें बरें केलें नाहींस. तो राजा ब्राह्मणशापामुळें राक्षस झालेला आहे, तो त्या उत्तंकाला मारून खाईल.’ पतीचें भाषण ऐकून अहल्येनें उत्तर केलें, ‘ मीं हें न जाणतां त्याला पाठविलें खरें. पण आपल्या कृपेनें त्याला कांहीं भय उत्पन्न होणार नाहीं. ‘ ठीक आहे, तसेंच होवो,’ असें गौतम पत्नीला म्हणाला. इकडे उत्तंक त्या निर्जन वनांत शोध करीत फिरत असतां सौदास राजा त्याच्या दृष्टीस पडला. १४. २. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१. सौदासाच्या सांगण्यावरून उत्तंक त्याच्या मदयन्ती राणीकडे जाऊन कुंडलें मागतो.]

(१) वैशंपायन—राजा, उत्तंकाला त्या भयंकर राक्षसरूपी सौदासाला पाहिल्यावर कांहींच भीति वाटली नाहीं. सौदासाची दाढी व मिशा लांब वाढल्या असून त्याचें अंग माणसांच्या रक्तानें माखलेलें होतें. उत्तंक जवळ येतांच यमासारखा भयंकर दिसणारा तो राजा उठला आणि त्याला म्हणाला, ‘ बरें झालें, तूं आलास तें. मी भक्ष्य शोधीत असतां तीन दिवसांनीं तूं मजजवळ आला आहेस.’ उत्तंकानें उत्तर केलें, ‘ राजा, गुरुदक्षिणा देण्यासाठीं पाहिजे असलेली वस्तु शोधीत मीं येथें आलों आहें. गुरुदक्षिणेसाठीं शोध करण्यास निघालेल्याला मारावें असें सुज्ञांनीं कोठें सांगितलेलें नाहीं.’ सौदास म्हणाला,

‘ब्राह्मणा, आज तीन दिवसांनंतर मला आहार मिळत आहे. तेव्हां भुकेलेल्या माझ्या तडाख्यांतून सुटणें तुला शक्य नाहीं.’

उत्तंक—राजा, तूं म्हणतोस तेंहि ठीकच आहे. पण तुझ्याशीं मीं ठराव करतों कीं गुरुदक्षिणा दिल्यानंतर मी येथें तुझ्या आहारासाठीं खचित परत येईन. मीं जी वस्तु गुरूला देण्याचें वचन दिलें आहे, ती तुझ्या स्वाधीन आहे व ती तुझ्यापाशीं मागण्यासाठीं मी येथें आलों आहें. तूं मोठमोठ्या ब्राह्मणांना नित्य रत्नें देत असतोस व या जगांत योग्य दाता म्हणून तुझी ख्यातिहि झाली आहे. मीहि प्रतिग्रहास पात्र आहें. तरी, हे राजा, गुरूला द्यावयाची तुझ्याजवळ असलेली वस्तु त्याच्या स्वाधीन केल्यावर या ठरावाप्रमाणें मी येथें परत येईन. मी हें अगदीं खरें सांगतों, यांत अन्यथा कांहीं नाहीं. थट्टेच्या भाषणांतहि मी आजवर कधीं खोटें बोललेला नाहीं, मग गंभीरपणें असत्य बोलण्याची गोष्ट कशाला?

सौदास—जर तुझी गुरुदक्षिणा माझ्या स्वाधीन असेल, तर ती तुला मिळालीच म्हणून समज. मी जर दान देणें यावेळीं शक्य असेल, तर सांग काय तें.

उत्तंक—राजश्रेष्ठा, माझ्या मतें तूं सदाच योग्य दाता आहेस आणि म्हणूनच मी रत्नकुंडलें मागण्यासाठीं तुजकडे आलों आहें.

सौदास—ब्राह्मणा, तीं रत्नकुंडलें माझीं नव्हत, माझ्या पत्नीचीं आहेत. तरी दुसरी कांहीं वस्तु माग, ती मी देईन.

उत्तंक—राजा, आतां ढोंग पुरे झालें. मी म्हणतों हें जर तुला खरें वाटत असेल, तर मला कुंडलें दे आणि आपलें वचन खरें कर.

जनमेजय राजा, याप्रमाणें उत्तंकानें सांगितलें असतां सौदास त्याला पुनः म्हणाला, ‘ब्राह्मणा, जा, आणि माझ्या राणीपाशीं माझ्या सांगण्यावरून तीं कुंडलें माग. तूं माझें नांव सांगितलें असतां ती पतिव्रता तुला तीं कुंडलें देईल, यांत संशय नाहीं.

उत्तंक—राजा, तुझी पत्नी मला कोठें सांपडेल? किंवा तूंच आपल्या पत्नीजवळ जाऊन तीं कां आणीत नाहींस?

सौदास—ती तुला या वनांतील एकाद्या झऱ्याशीं आढळेल. आज मला ती भेटणें शक्य नाहीं.

याप्रमाणें दोघांचा संवाद झाल्यावर सौदासानें सांगितल्याप्रमाणें उत्तंक मदयन्तीकडे गेला व आपलें तेथें जाण्याचें कारण तिला त्यानें सांगितलें. सौदासाचा निरोप ऐकून ती उत्तंकाला म्हणाली, 'ब्राह्मणा, तूं म्हणतोस तें ठीक आहे, तूं कांहीं खोटें सांगत नाहींस. तरी तूं कांहीं खूण आणशील तर बरें. हीं जीं माझीं दिव्य रत्नकुंडलें आहेत, तीं या नाहीं त्या उपायानें बळकावण्यासाठीं देव, यक्ष व महर्षि हे सारे नित्य टपले आहेत. ते कांहीं संधि शोधीत असतात. हें रत्न जर भूमीवर ठेविलें तर सर्प तें पळवून नेतील. उष्ट्यानें हें धारण केल्यास यक्ष तें बळकावूं शकतील व तें घेऊन झोंपीं गेल्यास देव तें हरून नेतील. अशी कांहीं संधि सांपडली कीं त्यांचें हरण झालेंच म्हणून समज. देव, राक्षस व नाग यांना अगदीं जपत तीं घालावीं लागतात. ब्राह्मणा, रात्रंदिवस त्यांतून सोन्याचा पाझर निघत असतो. रात्रीं त्यांचें तेज नक्षत्रें व तारका यांच्या तेजाला मागें सारतें. हीं अंगावर असतां भूक व तहान यांचें भयच नसतें; तसेंच विष, अग्नि, श्वापदें यांचेंहि भय रहात नाहीं. हीं आंखूड नाहींत, पण अंगावर घातलीं कीं अवश्य तेवढीं आंखूड होतात. धारण करणाराच्या मानानें तीं लहान मोठीं होतात. अशीं हीं माझीं अत्यंत श्रेष्ठ कुंडलें त्रिभुवनांत विख्यात आहेत. तरी तूं कांहीं खूण घेऊन ये म्हणजे तीं मी तुला देईन.' १४. २. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१. उत्तंक सौदासाची खूण म्हणून त्याचा श्लोक मदयंतीला सांगतो व ती त्याला कुंडलें देते. २ कोणी नाग तीं पळवितो. ३ उत्तंक तीं परत मिळवून गुरुपत्नीला देतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, उत्तंक मदयन्तीच्या सांगण्याप्रमाणें पुनः सौदासाकडे गेला व कांहीं खूण त्यानें त्यापाशीं मागितली. तेव्हां सौदासानें ती दिली. ती खूण म्हणजे 'ही माझी स्थिति हितकारक नाहीं व दुसरा कांहीं मार्ग नाहीं. हें माझें मत लक्षांत घेऊन रत्नकुंडलें देऊन टाक', या अर्थाचा श्लोक होता. उत्तंकानें मदयन्तीकडे जाऊन तिला तो म्हणून दाखविला व तो ऐकून तिनें त्याला आपलीं रत्नकुंडलें काढून दिलीं. कुंडलें हातीं आल्यावर उत्तंक सौदासाकडे पुनः आला आणि त्याला म्हणाला, 'तूं जो निरोप म्हणून श्लोक सांगितला त्याचा भावार्थ काय, तो ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.'

सौदास—ब्राह्मणा, सामान्यतः क्षत्रिय ब्राह्मणांना मान देतात. पण ब्राह्मणांतहि पुष्कळ दोष असतातच. त्याप्रमाणें मीं ब्राह्मणांशीं नम्रपणें वागत असतां एका ब्राह्मणापासूनच माझ्यावर संकट आलें. तेव्हां मदयन्तीच्या साह्यावांचून मला दुसरा आधार उरला नाहीं. स्वर्गप्राप्तीचा दुसरा उपाय मला तरी कांहीं दिसत नाहीं. ब्राह्मणांशीं विरोध करून या लोकीं काय व परलोकीं काय सुखानें रहाणें शक्य नाहीं. म्हणून तुला पाहिजे असलेलीं तीं आपलीं रत्नकुंडलें मीं देऊन टाकिलीं. आतां तूं जो माझ्याशीं ठराव केलास, तो तूं आपला पुरा कर.

उत्तंक—राजा, ठीकच आहे, तसेंच करण्यासाठीं मी पुनः तुझ्या हातीं येतों. पण सध्यां एक प्रश्न विचारण्यासाठींच मी आलों आहें.

सौदास—ब्राह्मणा, काय मनांत असेल तें बोल. त्याचें उत्तर मी देतों व तुझा संशय दूर करतों. मला भिण्याचें तुला कांहींच कारण नाहीं.

उत्तंक—धर्मांत निपुण असलेले पुरुष सांगतात कीं ब्राह्मण हा वचनानें बांधलेला असतो. तसाच मित्राशीं जो उलट वागतो तो चोर होय असेंहि ते म्हणतात. राजा, तूं आतां माझा मित्र झाला आहेस, तर तुला मी मत विचारतों, तें तूं तुला वाटत असेल तसें दे. आतां माझी वस्तु मला मिळाली आहे, आणि तूं तर मनुष्यभक्षक झाला आहेस. तर आतां मी पुनः तुझ्यापाशीं येणें हिताचें होईल कीं अहिताचें होईल तें मला तूंच सांग.

सौदास—ब्राह्मणा, तुझें हित सांगावयाचें तर मी असें सांगतों कीं, तूं मजजवळ पुनः कसेंहि करून येऊं नये, यांतच तुझें हित आहे. जर तूं आलास तर तुझा मृत्यु ठेवलेलाच आहे.

राजा जनमेजया, याप्रमाणें बुद्धिमान् सौदासानें हिताची गोष्ट सांगितली असतां, उत्तंक त्याची अनुज्ञा घेऊन गुरुपत्नी अहिल्येकडे जावयास निघाला. तीं कुंडलें घेऊन गुरुपत्नीची आवड पुरविण्यासाठीं तो वेगानें गौतमाश्रमाकडे जात असतां मदयंतीनें सांगितल्याप्रमाणें त्यांचें योग्य रक्षण करण्यासाठीं त्यानें तीं आपल्या मृगचर्मांत बांधून घेतलीं होतीं. वाटेंत त्याला भूक लागली असतां एक बेलाचें झाड फळांनीं ओथंबलेलें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून उत्तंक त्या झाडावर चढला. आपलें मृगचर्म त्यानें एका खांदीला अडकवून ठेविलें व तो बेलफळें पाडूं लागला. तीं पाडीत असतां त्याची दृष्टि त्यांकडे वेधून गेली व त्यांतील कांहीं त्या मृगचर्मावर पडल्यामुळें त्याची गांठ सुटून तें कुंडलांसह खालीं

भूमीवर पडलें. गांठ सुटून मृगचर्म झाडाखालीं भुईवर पडलें असतां त्यांतील तीं रत्नकुंडलें एका सर्पाच्या दृष्टीस पडलीं. लगेच त्या सर्पानें तीं तोंडांत धरून बिळांत प्रवेश केला. तो सर्प कुंडलें पळवून नेत आहे असें पहातांच उत्तंक मोठ्या दुःखानें व रागानें झाडावरून खालीं उतरला आणि काठी घेऊन तें बीळ उकरूं लागला. पंचवीस दिवस तो ब्राह्मण रागानें व आवेशानें तें खणीत राहिला व पृथ्वीलाहि त्याचे आघात सहन होत नाहींसे होऊन काठीनें तिचें अंग फाटल्यामुळें ती कांपूं लागली. नागलोकांपर्यंत जाण्यासाठीं वाट करण्याच्या निश्चयानें उत्तंक बीळ खणीत असतां घोडे जोडलेल्या रथांत बसून इंद्र तेथें आला व उत्तंक त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचे ते कष्ट पाहून इन्द्राला दुःख झालें आणि ब्राह्मणाचें रूप घेऊन तो त्याला म्हणाला, ‘ अरे, तुला ही वाट करणें शक्य नाहीं. नागलोक येथून सहस्रावधि योजनें लांब असल्यामुळें तेथपर्यंत वाट करण्याचें काम या तुझ्या काठीनें साधण्यासारखें नाहीं. ’ उत्तंकानें उत्तर दिलें, ‘ नागलोकीं जाऊन कुंडलें परत मिळविणें जर मला शक्य नसेल, तर मीं येथेंच तुझ्या समक्ष प्राणत्याग करतों. ’ उत्तंक आपला हेका सोडीत नाहीं असें जेव्हां इन्द्रानें पाहिलें, तेव्हां त्यानें त्याच्या काठीला आपलें वज्र जोडिलें. तेव्हां त्या वज्रप्रहारांनीं भूमी सारखी फुटत चालली व नागलोकापर्यंतचा मार्ग सिद्ध झाला. मग उत्तंक त्या मार्गानें नागलोकीं गेला व तो सहस्र योजनें विस्तृत आहे असें त्याला आढळलें. त्याला भोंवतीं दिव्य रत्नें व मणि यांची बळकट तटबंदी केलेली असून सोन्याचे खांब लाविलेले होते. तेथील विहिरींना स्फटिकांच्या पायऱ्या होत्या. तेथील नद्यांतील पाणी अगदीं स्वच्छ असून त्यांतील वृक्षांवर नाना प्रकारचे पक्षी क्रीडा करीत होते. त्याचें प्रवेशद्वार पांच योजनें रुंद व शंभर योजनें उंच होतें. असा तो नागलोक पाहून उत्तंक बहुतेक निराश होऊन गेला, आणि कुंडलें परत मिळणें शक्य नाहीं असेंच त्याला वाटलें. पण इतक्यांत पांढऱ्या शेपटीचा घोडा त्याला दिसला. त्याचें तोंड व नेत्र लाल होतीं व तो फार तेजस्वी होता. तो उत्तंकाला म्हणाला, ‘ब्राह्मणा, माझ्या अपानद्वारांत फुंकर घाल, म्हणजे तुझीं कुंडलें तुला परत मिळतील. तीं ऐरावताच्या मुलानें नेलीं आहेत. तूं या बाबतींत मुळींच कष्टी होऊं नकोस. गौतमाच्या आश्रमांत तूं मोठें तप केलें आहेस.’

घोड्याचें बोलणें ऐकून उत्तंक त्याला म्हणाला ‘अरे, तूं गुरुगौतमाच्या आश्रमांत कधीं मला पाहिलेंस ? आणि मीं पूर्वीं तप तरी काय केलें, तें

ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.' घोड्यानें उत्तर केलें, 'ब्राह्मणा, तुझ्या गुरूचा गुरु असा जो जातवेदा अग्नि तो मीं आहें. गुरूच्यासाठीं म्हणून तूंच शुद्ध भावानें विधिपूर्वक माझी पूजा सदा करीत असस. म्हणून मीं तुझें कल्याण करणार आहें. तर मी सांगतों तें लवकर कर, वेळ लावूं नको.' घोड्याच्या रूपानें अग्नीनें सांगितल्याप्रमाणें उत्तंकानें फुंकर घालतांच अग्नि पेटूं लागला व सगळें जाळून टाकतो कीं काय असें वाटलें. उत्तंक त्याच्या अंगांत फुंकर घालीत असतां त्याच्या केसांच्या रंध्रांतून दाट धूर निघूं लागला व सारा नागलोक त्यानें घाबरून गेला. तेथें हा प्रकार काय आहे हें कोणाला कळेना. ऐरावत नागाच्या घरांत सर्वत्र हाहाकार उडाला. वासुकि आदिकरून नाग भिऊन गेले. सगळीं घरें धुरानें व्याप्त होऊन काळीं झालीं. वनें व पर्वत धुक्यानें भरल्यासारखीं दिसूं लागलीं. डोळ्यांत धूर जाऊन ते लाल झाले व ज्वाळांनीं सर्व तापून निघाले. तेव्हां उत्तंकाच्या मनांत आहे तरी काय हें जाणण्यासाठीं ते त्याच्याजवळ आले व त्याचें म्हणणें ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं त्याची यथाविधि पूजा केली. सर्व लहानथोर नागांनीं त्याच्या पायावर मस्तकें ठेवून त्याला नमस्कार केला व त्याची करुणा भाकिली. त्याला त्यांनीं पाद्य व अर्घ्य अर्पण केलें आणि त्याचीं तीं बहुमोल कुंडलेंहि त्याला परत दिलीं. अशा रीतीनें त्या पराक्रमी उत्तंकाची नागांनीं पूजा केल्यावर तो अग्नीला प्रदक्षिणा करून तेथून त्वरेनें गुरूच्या आश्रमीं गेला व तीं दिव्य कुंडलें त्यानें गुरुपत्नीच्या हातांत नेऊन दिलीं. वासुकिप्रभृति नागांचा वृत्तान्तहि त्यानें गुरूला सांगितला. असा त्या उत्तंकाचा प्रभाव होता व तो त्याच्या उत्तम तपाचा परिणाम होता. राजा, तुझ्या प्रश्नाचें असें हें उत्तर मीं दिलें. १४. २. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१. श्रीकृष्णाचा द्वारकेंत प्रवेश.]

(१) जनमेजय—मुने, उत्तंकाला वर देऊन कृष्णानें पुढें काय केलें बरें?

वैशंपायन—राजा, उत्तंकाला वर दिल्यावर श्रीकृष्ण सात्यकीसह घोडे वेगानें हाकीत जो त्वरेनें निघाला, तो सरोवरें, नद्या, अरण्यें, पर्वत बाजूला टाकीत रमणीय अशा द्वारकानगरीस जाऊन पोंचला. तेथें रैवतक पर्वताचा उत्सव चालला होता, तेथें तो युयुधानाच्या समागमें गेला. रैवतकाला अनेक

प्रकारच्या चित्रविचित्र वस्तूंनीं सुशोभित केलें होतें. रत्नजडित कोशांनीं तो झांकून गेला होता. सोन्याच्या फुलांच्या माळा, वस्त्रें, दिव्यवृक्ष, दिवे लावलेलीं झाडें, जिकडेतिकडे त्यावर चमकत होतीं. त्याच्या गुहांतून व झऱ्यांतूनहि सर्वत्र दिवसासारखा प्रकाश पडला होता. पताका व घंटा चोहोंकडे लाविलेल्या असून तो पुरुष व स्त्रिया यांच्या थव्यांनीं अगदीं गजबजून गेला होता. ऋषींच्या समुदायामुळें मेरु दिसावा तसा तो सुंदर दिसत होता. स्त्रीपुरुषांच्या गाण्याचा स्वर स्वर्गाला जाऊन भिडला होता. थोड्याबहुत प्रमाणांत उन्मत्त झालेल्या मनुष्यांनीं तो भरून जाऊन त्यांचा कल्कलाट सर्वत्र पसरला होता. तेथें वस्त्रें, माळा यांचा खच पडला होता व वीणामृदंगादि वाद्यांचा गजर चालून खाण्या-पिण्याच्या मद्यादि पदार्थांचीहि अगदीं रेलचेल झाली होती. अगदीं दीनदुबळ्यांनाहि ते पदार्थ सारखे मिळत असल्यामुळें त्या उत्सवाला फारच शोभा आली होती. पुण्यवान् लोकांचें निवासस्थान असा तो पर्वत पुण्यवंतांच्या घरांमुळें जणूं स्वर्गच झाला होता. श्रीकृष्ण तेथें गेल्यावर तर तो पर्वत इन्द्राच्या राजवाड्यासारखा दिसूं लागला. कृष्णाचें सर्वांनीं स्वागत केल्यावर तो आपल्या मंदिरांत गेला. अत्यंत कठीण असें भारतीय युद्धाचें काम पूर्ण करून दैत्यांना जिंकून अमरावतीस येणाऱ्या इन्द्राप्रमाणें तो फार दिवसांनीं परत आला होता. त्याला येतांना पाहून सर्व यादव सामोरे गेले. त्या सर्वांची त्यानें खुशाली विचारिली व मातापित्यांजवळ जाऊन त्यांना नमस्कार केला. वसुदेव-देवकीनीं त्याला आलिंगन देऊन शांत केलें आणि मग पाय धुवून विश्रांति घेतल्यावर त्यानें वसुदेवाच्या प्रश्नावरून कौरवपांडवांच्या युद्धाचें सर्व वृत्त त्यांना सांगितलें. १४. २. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१. कृष्णानें सांगितलेलें भारतीय युद्धाचें संक्षिप्त वृत्त.]

(१) **वसुदेव**—कृष्णा, कौरवपांडवांमध्यें झालेल्या अद्भुत युद्धाचें वृत्त मीं लोक सांगत असतां ऐकिलें, पण तूं तर प्रत्यक्ष तें पाहिलें आहेस. तरी त्याचें यथार्थ वर्णन आम्हांला सांग. पांडव आणि भीष्म, कर्ण, कृप, द्रोण, शल्य, इत्यादि वीर तसेच दुसरे अनेक शस्त्रास्त्रवेत्ते असे नाना देशांहून आले असतां नानाप्रकारच्या वेषांतील क्षत्रियांमध्यें तें युद्ध कसें झालें तें सांग.

वसुदेवानें असें विचारिलें असतां कृष्णानें मातेच्या जवळ बसून कुरुवीर युद्धांत कसे मरण पावले तें वृत्त त्यांना सांगितलें. तो म्हणाला, 'त्या पराक्रमी क्षत्रियांचीं अद्भुत पराक्रमाचीं कृत्यें इतकीं आहेत कीं शंभर वर्षांनींहि तीं सांगून संपणार नाहींत. पण मी तीं थोडक्यांत स्थूलमानानें सांगतों तीं ऐका. कौरवांच्या अकरा अक्षौहिणी सैन्याचा सेनापति भीष्म होता. देवांचा जसा इंद्र तसाच तो वाटला. इकडे पांडवांच्या सात अक्षौहिणी सैन्याचा नायक शिखंडी झाला व अर्जुन त्याचें रक्षण करीत होता. अशा स्थितींत पहिले दहा दिवस युद्ध चाललें. तें अत्यंत तुंबळ व अंगावर शहारे उठविणारें असें झालें. शेवटीं अर्जुनाच्या साह्यानें शिखंडीनें अनेक बाण सोडून भीष्माला मारिलें. तेव्हां भीष्मानें शरशय्येवरच दक्षिणायन संपेपर्यंत पडून उत्तरायण चालू झाल्यावर योगमार्गानें देहत्याग केला. त्यानंतर अस्त्रवेत्त्यांत श्रेष्ठ असा द्रोण सेनापति झाला. दैत्याधिपति वृषपर्व्याचा जसा शुक्राचार्य तसा दुर्योधनाचा तो वीर होता. उरलेल्या सैन्याच्या नऊ अक्षौहिणीसह कृपाचार्यादि वीर त्याचें रक्षण करीत होते. पांडवांच्या बाजूला महा अस्त्रवेत्ता धृष्टद्युम्न हा नायक असून मित्रदेव जसा वरुणाचा, तसा भीम त्याचा पाठिराखा होता. आपल्या पित्याचा द्रोणानें केलेला अपमान आठवून त्याचा सूड घेण्यासाठीं आपल्या सैन्यासह त्यानें रणांत अलोट पराक्रम केला. द्रोण आणि धृष्टद्युम्न यांच्या त्या तुंबळ युद्धांत अनेक देशींचे राजे व वीर बहुतेक मरण पावले. त्यांचें तें दारुण युद्ध पांच दिवस झाल्यावर द्रोण थकून गेला व धृष्टद्युम्नाच्या हातून वध पावला.

त्यानंतर दुर्योधनाच्या सैन्याचा अधिपति कर्ण झाला. त्यावेळीं तें सैन्य पांचच अक्षौहिणी राहिलें होतें. पांडवांच्या उरलेल्या तीन अक्षौहिणी सैन्याचा नायक अर्जुन होता. त्यांतीलहि बहुतेक प्रमुख वीर मरून गेले होते. पतंगाची अग्नीशीं गांठ पडावी तशी कर्णाची अर्जुनाशीं गांठ पडल्यावर तो पराक्रमी वीरहि दुसऱ्या दिवशीं मृत्युमुखीं पडला. कर्ण मरण पावल्यावर कौरव वीर निरुत्साही व हतवीर्य झाले. त्यांचें सैन्य आतां तीनच अक्षौहिणी उरलें होतें. मद्राधिप शल्याला त्याचें आधिपत्य देण्यांत आलें. पांडवांच्याहि सैन्यांतील बहुतेक वाहनें नष्ट होऊन त्याची दुर्दशा झाली होती व एकच अक्षौहिणी सैन्य जीवंत राहिलें होतें. तरीहि युधिष्ठिरानें त्याचें आधिपत्य स्वीकारून शल्याचा वध केला. अर्धा दिवसच भयंकर युद्ध केल्यावर शल्याला मरण आलें. त्यानंतर शकुनि उरलेल्या कौरवसैन्याचा अधिपति झाला व सहदेवानें मोठा पराक्रम करून त्याचा वध

केला. या सर्व युद्धाचा मूळ उत्पादक शकुनीच होता. तो मरण पावला असतां बहुतेक सैन्य नष्ट झालेलें पाहून दुर्योधन राजा अत्यंत खिन्न झाला व गदा हातांत घेऊन रणांतून पळून गेला. प्रतापी भीमसेन संतापून त्याच्या मागें धांवला. दुर्योधन एका तळ्यांत जाऊन पाण्यांत लपून राहिलेला त्याला दिसला. नष्ट होऊन उरलेल्या पांडव सैन्याचा भीम आतां नायक झाला होता. दुर्योधनाला पाण्यांत बसलेला पाहून पांडवांना हर्ष झाला. त्यांनीं त्याची कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सना केली, तेव्हां तो गदा घेऊन बाहेर आला व युद्धाला सज्ज झाला. तेव्हां सर्वांच्या समक्ष भीमसेनानें त्याशीं गदायुद्ध करून त्याचा वध केला.

नंतर पांडवांचें उरलेलें सैन्य रात्रीं आपल्या शिबिरांत झोंप घेत असतां पित्याच्या वधाचा सूड घेण्यासाठीं द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें त्याला कापून काढिलें. अशा रीतीनें पांडवांचें सैन्य व पुत्र आणि मित्र वध पावून मीं व सात्यकि यांसह ते पांच मात्र जीवंत राहिले आहेत. कृपाचार्य व भोज यांना घेऊन अश्वत्थामा युद्धांतून निसटून गेला. पांडवांचा आश्रय केल्यामुळें युयुत्सुहि वांचला. कौरवराज दुर्योधन परिवारासह मरण पावल्यावर विदुर आणि संजय हेहि युधिष्ठिराकडे आले. याप्रमाणें तें युद्ध अठरा दिवस चालून त्यांत ते राजे वध पावून स्वर्गस्थ झाले.

वैशंपायन—महाराज, अंगावर रोमांच उभे करणारी ती युद्धाची कथा कृष्णाच्या तोंडून ऐकून सारे यादव दुःखाकुल झाले. १४. २. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१. अभिमन्यूच्या युद्धाचें वृत्त; २ सुभद्रा व उत्तरा यांचें सांत्वन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, भारतीय युद्धाचें वृत्त सांगतांना कृष्णानें अभिमन्युवधाचा प्रसंग बुद्ध्या गाळला होता. तो ऐकल्यास वसुदेवाला फार वाईट वाटेल हें त्याला ठाऊक होतें. आपल्या पुत्राच्या वधाचा वृत्तांत गाळलेला पाहून सुभद्रेनें 'कृष्णा, तोहि सांगून टाक ना,' असें म्हटलें व ती मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडली. ती पडलेली पाहून वसुदेवाची तीच अवस्था झाली. नातवाच्या वधाचें दुःख त्यालाहि सहन झालें नाहीं. सावध झाल्यावर तो कृष्णाला म्हणाला, 'कृष्णा, सत्य बोलणारा अशी तुझी जगांत ख्याति असतांना अभि-

मन्यूच्या वधाचें वृत्त मात्र तूं कां बरें गाळलेंस ? तें तूं मला कां सांगितलें नाहींस ? आपल्या भाच्याच्या निधनाची कहाणी मला सारी सांग. कृष्णा, त्याचे नेत्र कसे तुझ्या नेत्रांसारखे होते. मग शत्रूंनीं त्याला रणांत कसें रे मारिलें ? काळ आला नसल्यामुळें इतर माणसांसह न मरणारें माझें हृदय खरोखर अमर असलें पाहिजे, कारण त्या दुःखानेंहि त्याचे शतशः तुकडे उडाले नाहींत ! युद्धप्रसंगीं तो तुला व सुभद्रेला काय रे म्हणाला ? आणि मला तरी त्यानें कांहीं सांगितलें का ? तो चपलाक्ष माझा किती रे लाडका होता ! रणाला पाठ दाखवून पळत असतां तर शत्रूंनीं त्याला मारिलें नाहींना ? कृष्णा, युद्धांत त्यानें तोंड वेडेंवांकडें केलें नाहींना ? अरे, तो तेजस्वी मुलगा माझ्यापुढें फुशारकी मारून मूलपणामुळें आपलें युद्धकौशल्य मला सांगत असे. द्रोण कर्ण कृप इत्यादिकांनीं त्याला अन्यायानें तर मारिलें नाहींना ? तो भीष्म, द्रोण, कर्ण यांच्याशीं रणांत स्पर्धा करी !' या प्रमाणें नाना प्रकारें शोक करणाऱ्या वसुदेवाला श्रीकृष्ण अत्यंत दुःखित होऊन म्हणाला, 'समरभूमीवर त्यानें वांकडें तोंड कधीं केलें नाहीं आणि तेथून पाठ फिरवून तो परतहि आला नाहीं. शेंकडों वीरांचा वध केल्यावर तो द्रोण व कर्ण यांशीं युद्ध करतांना जेव्हां थकून गेला, तेव्हां शेवटीं तो दुःशासनाच्या पुत्राच्या कचाट्यांत सांपडला. जर एकानें एका-शींच युद्ध करावयाचें अशा नियमानें सर्व वागते, तर इन्द्राला सुद्धां त्याचा वध करणें अशक्य झालें असतें. अर्जुनाला संशप्तकांनीं दुसरीकडे गुंतविलें असतां द्रोणादिकांनीं त्याला वेढा दिला, तेव्हां त्यांच्याशीं लढून पुष्कळांना यमसदनीं पाठविल्यावरच तो दुःशासनपुत्राच्या हातून वध पावला. तो खरोखर स्वर्गीं गेला असल्यामुळें त्याच्याविषयीं शोक करणें उचित नाहीं. संकट आलें असतांहि दृढबुद्धीचे पुरुष खचून जात नाहींत. द्रोणकर्णादि इन्द्रतुल्य पराक्रमी वीरांशींहि ज्यानें रणांत टक्कर दिली त्याला स्वर्ग कसा बरें मिळणार नाहीं ? तरी, बाबा, आतां हा शोक सोडून द्या. शस्त्रानें पवित्र झालेली गति त्याला मिळाली आहे.

'वीर अभिमन्यु वध पावल्यावर ही माझी सुभद्रा बहीण कुररीप्रमाणें आक्रोश करूं लागली. ती द्रौपदीकडे जाऊन 'आर्ये, तुझे पुत्र कोठें आहेत ? त्यांना सर्वांना पहाण्याची मला उत्कंठा लागली आहे,' असें म्हणाली. तिचें बोलणें ऐकून सर्व पांडवस्त्रियाहि तिला मिठी मारून आक्रोश करूं लागल्या. मग ती उत्तरेला म्हणाली, "कुठें ग तुझा पति गेला ? मी येथें आल्याचें त्याला लवकर कळव. माझा निरोप ऐकून तो तसाच घरांतून बाहेर येईल. अजून ग

तो कसा नाहीं आला ? बाळा अभिमन्यो, तुझे सारे शूर मामा खुशाल आहेत बरें. युद्धासाठीं तूं इकडे आलास तेव्हां त्यांनीं तुला आशीर्वाद सांगितला आहे. मला पूर्वीप्रमाणें युद्धाच्या कथा सांग ना रे. मी एवढा विलाप करीत आहें, तरी तूं मला उत्तर कां रे देत नाहींस ?" अशा प्रकारचा सुभद्रेचा शोक ऐकून कुंती तिच्याजवळ गेली आणि दुःखानें विव्हळ होऊन तिला म्हणाली, "सुभद्रे, कृष्णानें व सात्यकीनें तसाच अर्जुनानें लाड करून वाढविलेला बाळ अभिमन्यु कालधर्माला अनुसरून रणांत वध पावला. असा हा मर्त्य प्राण्यांचा स्वभावच आहे. सुभद्रे, त्यांत शोक करून काय बरें होणार ? असह्य तेजाचा तुझा पुत्र उत्तम गतीस गेला आहे. मुली, तूं थोर क्षत्रिय कुळांत जन्मली आहेस. पुत्रवधाचा शोक करूं नको. आतां तूं उत्तरेकडे पहा. ती गरोदर आहे, तरी शोक सोड. ती अभिमन्यूच्या पुत्राला लवकरच जन्म देणार आहे." अशा रीतीनें सुभद्रेचें सान्त्वन करून कुंतीनें दुःख टाकून अभिमन्यूचें श्राद्ध केलें व धर्मराजा, भीम, नकुळ व सहदेव यांच्या अनुमतीनें त्याच्यासाठीं अनेक दानें दिलीं; नंतर ब्राह्मणांना गाई दिल्यावर ती उत्तरेकडे वळून तिच्याशीं बोलूं लागली. ती म्हणाली, "उत्तरे, आतां व्यर्थ संताप करूं नको. तुझ्या उदरांत तुझ्या भर्त्याचा गर्भ आहे, त्याचें नीट रक्षण करणें आतां तुझें कर्तव्य आहे." असें म्हणून कुंती स्तब्ध झाली. असो. तिची अनुज्ञा घेऊन मीं सुभद्रेला येथें घेऊन आलों. बाबा, अभिमन्यूच्या वधाचा वृत्तान्त हा असा आहे. आतां शोक सोडून द्या व मन स्वस्थ करा. १४.२.६१.

अध्याय ६२ वा.

[१. अभिमन्यूच्या श्राद्धाचा वृत्तान्त. २. व्यासकृत कुंती, उत्तरा व अर्जुन यांच्या सान्त्वनाचें वृत्त. ३. युधिष्ठिराला अश्वमेध करण्याचा उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—आपल्या पुत्रानें सांगितलेलें वृत्त ऐकून धर्मात्म्या वसुदेवानें शोक करावयाचें सोडून अभिमन्यूचें श्राद्ध केलें. कृष्णानेंहि तसेंच करून सहस्रावधि तेजस्वी ब्राह्मणांना उत्तम प्रकारचें सुग्रास अन्न जेऊं घातलें आणि विपुल दक्षिणा देऊन त्यांची द्रव्येच्छा पूर्ण केली. तो सारा प्रसंग रोमांचकारी झाला. सुवर्ण व गाई, बिछाने व वस्त्रें यांचीं दानें स्वीकारून ब्राह्मणांनीं वृद्धिसूचक आशीर्वाद दिले. बलराम आणि सात्यकि यांनीं सुद्धां अभिमन्यूसाठीं

श्राद्ध केलें. त्यांना अतिशय दु:ख झालें असल्यामुळें कांहीं केल्या त्यांच्या मनाला शांति वाटेना.

(२) इकडे हस्तिनापुरीं अभिमन्यूच्या विरहामुळें पांडवांनाहि स्वस्थपणा वाटेना. राजा, पतिविरहाच्या दु:खानें होरपळून गेलेल्या विराटकन्या उत्तरेनें तर कितीतरी दिवस अन्नाला स्पर्शहि केला नाहीं. तिची अवस्था फारच करुणास्पद झाली. तिच्या उदरांतील गर्भ त्यामुळें विरून गेल्यासारखा झाला. ती गोष्ट दिव्य ज्ञानानें व्यासाला कळतांच तो तेथें गेला व त्यानें कुंतीची गांठ घेऊन व उत्तरेला भेटून त्यांना शोक सोडून द्यावयास सांगितलें व म्हणाला, ' हे उत्तरे, कृष्णाच्या कृपेनें आणि माझ्या आशीर्वादानें तुला महातेजस्वी असा पुत्र होईल आणि पांडवांच्या पश्चात् राज्याचें रक्षण तोच करील. नंतर अर्जुनाकडे वळून व धर्मराजाला ऐकूं येईल अशा रीतीनें तो म्हणाला, ' अर्जुना, तुला भाग्यवान् नातू होणार असून तो सागरान्त पृथ्वीचें राज्य धर्मानें करील, तरी आतां तूं हा शोक सोडून दे, मीं सांगितलें तें निःसंशय सत्य आहे व तें घडून येणारच. यादवश्रेष्ठ कृष्णानें पूर्वी सांगितलें तें होणारच; त्याचा आतां व्यर्थ विचार कशाला करावा ? अभिमन्यु स्वत: संपादन केलेल्या अक्षय अशा देवलोकीं गेला आहे. तरी तूं काय किंवा इतर कुरुकुलांतील माणसांनीं काय त्याच्यासाठीं शोक करूं नये.

(३) याप्रमाणें व्यास आजोबांनीं सान्त्वन केल्यावर धर्मात्म्या अर्जुनाचा शोक नाहींसा झाला व त्याची वृत्ति ताळ्यावर आली व त्यानंतर, हे राजा, तुझा पिता उत्तरेच्या गर्भामध्यें पुन: शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वाढूं लागला. तें पाहून व्यासानें पुन: धर्मराज युधिष्ठिराला अश्वमेध करावयास उत्तेजन दिलें आणि तो तेथून गुप्त झाला. युधिष्ठिरानेंहि त्याच्या सांगण्याला अनुसरून हिमालयाजवळचें द्रव्य आणण्याचा विचार केला. १४. २. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ पांडव द्रव्य आणण्यासाठीं हिमालयाकडे जातात.]

(१) जनमेजय—वैशंपायन मुने, व्यासाच्या सांगण्यावरून युधिष्ठिरानें अश्वमेधासंबंधानें काय व्यवस्था केली व मरुत्त राजानें जें द्रव्य ठेवून दिलें होतें तें त्यानें कसें आणिलें तें सारें वृत्त मला सांगा.

वैशंपायन—राजा, युधिष्ठिरानें व्यासाचें बोलणें ऐकून घेतल्यावर, सर्व बंधूंना एकत्र बोलावून घेतलें व त्यांना तें सगळें समजावून दिलें. तो म्हणाला, ' व्यास आजोबांनीं आपल्याला जें सांगितलें तें कुरुकुळाच्या हितासाठींच होय. कृष्णानें व भीष्मपितामहांनींहि तसेंच सांगितलें असून आपलें त्यांत कल्याणच आहे. त्याप्रमाणें नीटपणें करण्याचा मीं विचार ठरविला आहे. पण आपलें सारें राज्य द्रव्यहीन झालें असल्यामुळें व्यासांनीं सुचविल्याप्रमाणें मरुत्तानें जें अपार द्रव्य हिमालयाजवळ टाकिलें आहे, तें आणण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. तर तुमचें मत याविषयीं कसें काय आहे ? भीमा, तुला काय वाटतें बरें ?

भीम—आर्या, व्यासमुनींनीं सुचविलेलें द्रव्य आणण्याविषयीं आपण जो विचार ठरविला आहे, तो मला मान्य आहे. मरुत्ताचें तें द्रव्य आपल्याला मिळाल्यास आपल्या कार्याला तें भरपूर होईल असें मला वाटतें. तर गिरीशाची प्रार्थना करून व त्याला बहुमान देऊन आपण तें आणूं या. महादेव व त्याचे अनुचर गण यांना आपण गोड शब्द, बुद्धिकौशल्य आणि सद्वर्तन यांनीं प्रसन्न करून तें द्रव्य आपण मिळवूं. भयंकर स्वरूपाचे किन्नर तें द्रव्य राखीत असतात. पण शंकर प्रसन्न झाल्यावर तें सहजच कह्यांत येईल.

राजा, भीमाचें भाषण ऐकून धर्मराजाला मोठा आनंद झाला आणि अर्जुन आदिकरून इतर बंधूंनींहि त्याला अनुमोदन दिलें. याप्रमाणें हिमालयाजवळील द्रव्य आणण्याचा सर्वांचा निश्चय झाल्यावर युधिष्ठिरानें ध्रुवनक्षत्रीं व ध्रुववारीं सैन्याला आज्ञा केली आणि ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून व देवश्रेष्ठ महादेवाची पूजा करून मोदक, खीर, मांसाचे वडे यांचा त्याला नैवेद्य अर्पिला व तिकडे जाण्यासाठीं आनंदानें प्रस्थान ठेविलें. ते निघाले तेव्हां ब्राह्मणांनीं मंगल व शुभ आशीर्वाद त्यांना दिले व नागरिकांनींहि त्याचें अभिष्ट चिंतिलें. नंतर ब्राह्मण व अग्नि यांना प्रदक्षिणा करून पांडव मार्ग चालूं लागले. पुत्रशोकानें व्याप्त झालेल्या धृतराष्ट्राची व गांधारीची त्यांनीं अनुज्ञा घेऊन त्यांचा पुत्र जो युयुत्सु त्याच्याकडे त्यांनीं राज्याचें रक्षण करण्याचें कार्य सोपविलें व नागरिक लोक आणि विचारी ब्राह्मण यांना तें मान्य झालें. १४. २. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१. पांडव द्रव्याच्या स्थानीं जाऊन पोंचतात.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, मग ते पांडव सैन्य व रथ यांसह वाट चालूं लागले असतां त्यांच्या रथांच्या दणदणाटानें पृथ्वी भरून गेली. सूत, मागध, व बंदि त्यांची स्तुति गात बरोबर चालले होते. अघाडीला युधिष्ठिराचा रथ असून त्याच्या मस्तकावर श्वेतछत्र धरिलेलें होतें. सूर्याबरोबर त्याचे किरण ज्याप्रमाणें चालतात, त्याप्रमाणें सैन्य युधिष्ठिराच्या समागमें चालत असून पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें तो शोभत होता. वाटेंत त्याला पाहून लोक आनंदानें त्याचा जयजयकार करीत व त्याचे सैनिक त्या जयशब्दाचा मोठ्यानें अनुवाद करीत. अशा रीतीनें जातां जातां कित्येक सरोवरें, नद्या, वनें व उपवनें त्यांनीं ओलांडिलीं आणि ते हिमालयाजवळ येऊन ठेपले. तेथें जवळच तें विपुल द्रव्य पडलें होतें. तेथें चांगली सपाट विस्तीर्ण भूमि पाहून युधिष्ठिरानें आपल्या सैन्याचा तळ दिला. प्रथम तप, विद्या, इंद्रियसंयम यांनीं युक्त असे ब्राह्मण, व धौम्य गुरु, यांच्या नेतृत्वाखालीं ब्राह्मणांकडून विधियुक्त शांति करविण्यांत आली. राजाचें शिबिर मधोमध ठेवून व त्याच्याभोंवतीं अमात्यांचीं शिबिरें लावून सहा राजमार्गांचा व नऊ भागांचा तो तळ रचण्यांत आला होता. मदोन्मत्त हत्तीसाठीं स्वतंत्र व्यवस्था करण्यांत आली. याप्रमाणें व्यवस्था झाल्यावर युधिष्ठिर ब्राह्मणांना म्हणाला, 'हे श्रेष्ठ ब्राह्मणहो, आतां पुढील कार्याला चांगलें नक्षत्र व दिवस योजून जसें तुम्हांला योग्य वाटेल तसें करा. शक्य तितका कमी विलंब लागेल व आपल्याला येथें फार काळ रहावें लागणार नाहीं एवढीच गोष्ट लक्षांत ठेवून जें योग्य दिसेल तें तुम्हीं करा.' युधिष्ठिराचें म्हणणें ऐकून घेऊन ब्राह्मण आनंदानें म्हणाले, 'राजा, आजच अत्यंत शुभ नक्षत्र असून आजचा दिवसहि पवित्र आहे. यास्तव आजच या उत्तम कार्याला आपण लागूं या. आज आपण सर्वांनीं उपास करून पाण्यावरच राहूं.' ब्राह्मणांच्या सांगण्याप्रमाणें युधिष्ठिरादिकांनीं उपवास करून ती रात्र दर्भावर पडून घालविली. यज्ञांत प्रज्वलित केलेल्या अग्नीप्रमाणें ते रात्रभर जागृत राहिले व ब्राह्मणांचीं प्रवचनें ऐकत त्यांनीं तो वेळ दवडिला. सकाळ झाल्यावर ते ब्राह्मण युधिष्ठिराला पुढील कार्याची दिशा सांगूं लागले. १४. २. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१. युधिष्ठिर द्रव्य घेऊन परत फिरतो.]

(१) ब्राह्मण म्हणाले, "राजा, आतां महात्म्या त्र्यंबकाला नैवद्य करून आपण आपल्या कार्याला लागूं या." त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें यथाविधि महादेवाला बळी दिला. अग्नीला मंत्रानें पवित्र केलेल्या तुपानें तृप्त करून प्रथम पुरोहितानें चरु सिद्ध केला. मग मंत्रपूत अशीं निरनिराळ्या रंगांचीं फुलें, मोदक, खीर, मांस, लाह्या यांच्यासह विधिपुरःसर महादेवाला, नंतर त्याच्या गणांना, मग यक्षराज कुबेराला, तसाच मणिभद्र व इतर यक्ष आणि भूत यांचे जे वरिष्ठ अधिकारी होते त्यांना, अशा क्रमानें तो त्यानें सर्वांना अर्पण केला. कुंभांत तीळभात, मांस, तिलोदक व शिजविलेला भात असे भरून ते त्या त्या देवतांच्या पुढें ठेवण्यांत आले. ब्राह्मणांनाहि युधिष्ठिरानें सहस्रावधि गाई दिल्या व रात्रौ भटकणाऱ्या भूतांनाहि यथायुक्त बळी देण्यांत आले. धुपाच्या वासानें भरून गेलेलें आणि फुलांनीं सुशोभित झालेलें असें तें महादेवाचें स्थान फारच मनोहर दिसूं लागलें. याप्रमाणें महादेव व त्याचे गण यांची पूजा केल्यावर युधिष्ठिर व्यासाला घेऊन द्रव्यनिधि असलेल्या ठिकाणीं गेला. तेथें त्यानें धनाध्यक्षाची पूजा करून त्याला साष्टांग नमस्कार घातला आणि शंख आदिकरून सर्व निधिरक्षकांचीहि फुलें, वडे व तीळभात अर्पून पूजा केली. मग ब्राह्मणांची पूजा करून त्यांकडून त्यानें स्वस्तिवाचन करविलें आणि अशा रीतीनें पुण्याहवाचनाच्या घोषानें तो तेजोयुक्त होऊन गेला. नंतर मोठ्या उत्साहानें त्यानें द्रव्यनिधि खणण्यास आरंभ केला. मोठमोठीं पातेलीं व तपेलीं, विविध सुंदर आकारांच्या लहान घागरी, झाऱ्या, कढया, कलश इत्यादि अनेक प्रकारचीं भांडीं खणून काढण्यांत आलीं व तीं मोठ्या पेट्यांत भरून टाकिलीं. कांहीं कावडीला बांधून मनुष्यांच्या खांद्यावर देण्यांत आलीं आणि दुसरीं हत्ती, घोडे, उंटें अशा वाहनांवर लादण्यांत आलीं. त्या एकंदर द्रव्यानें साठ सहस्र उंट, एकशेंवीस सहस्र घोडे, एक लक्ष हत्ती आणि तेवढेच रथ, गाड्या आणि उंटिणी अगदीं लादून गेलीं. गाढवें व माणसें यांची तर गणतीच नव्हती. उंटावर सोळा सहस्र भार, गाडींत आठ सहस्र, हत्तीवर चोवीस सहस्र, असें द्रव्य भरण्यांत आलें. हें सर्व द्रव्य घेऊन युधिष्ठिर पुनः एकदां महादेवाची पूजा केल्यावर व्यासाची अनुज्ञा घेऊन हस्तिनापुरास परत जावयास निघाला. वाटेंत प्रति दोन

दोन कोसांवर त्यांना विश्रांति घ्यावी लागली. द्रव्याच्या मोठ्या ओझ्यामुळें अत्यंत कष्टपूर्वक तें सैन्य हळुहळू मार्ग क्रमीत नगराच्या वेशीजवळ येऊन पोंचलें. त्याला पाहून साऱ्या कुरुकुळाला मोठा हर्ष झाला. १४. २. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ कृष्णाचें हस्तिनापुरीं पुनः येणें. २ परीक्षिताचा जन्म.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, इकडे असें झालें कीं धर्मराजानें कृष्णाला तो द्वारकेस जातांना पूर्वी सांगून ठेविल्याप्रमाणें, अश्वमेधाचा समय आला असें पाहून तोहि आपली यादवचमू घेऊन हस्तिनापुरास आला. त्याच्यासमागमें प्रद्युम्न, युयुधान, चारुदेष्ण, सांब, गद, कृतवर्मा, सारण, निशठ, उल्मुख हेहि होते. बलदेवाला पुढें करून तो सुभद्रेसहित तेथें आल्यावर द्रौपदी, उत्तरा व कुंती यांची त्यानें भेट घेतली व त्यांचें सांत्वन केलें. ते आलेले समजतांच धृतराष्ट्र व विदुर यांनीं त्यांचा सत्कार केला. त्याचा स्वीकार करून युयुत्सूसह कृष्ण विदुराच्या घरीं राहिला. राजा, ते यादववीर तेथें रहात असतांनाच तुझा पिता जो परीक्षित् त्याचा जन्म झाला. पण ब्रह्मास्त्राचा त्याच्यावर गर्भांतच आघात झालेला असल्यामुळें तो जन्मास आला तो अचेतन प्रेतच होता. त्याला त्या स्थितींत पाहून पांडवांच्या घरीं सर्वांना पुत्रजन्माचा आनंद होत आहे तोंच त्यांना शोकानें व्यापिलें. उत्तरेला पुत्र झाला हें ऐकून लोक जों सिंहनादपूर्वक जयजयकार करीत आहेत, तोंच त्या सर्वांवर विरजणहि पडलें. हा प्रकार कृष्णाच्या कानीं येतांच तो तसाच अंतःपुरांत गेला. त्याच्याबरोबर सात्यकि होताच. त्याचें मन अगदीं विव्हळ होऊन गेलें. तो अंतःपुरांत जातो आहे तोंच कुंतीहि तेथें आलेली त्याला दिसली. ती कृष्णाचा धांवा करून आक्रोश करूं लागली. तिच्या पाठोपाठ द्रौपदी व सुभद्रा या आल्या व तो प्रकार पाहून त्याहि आक्रोश करूं लागल्या. इतर सर्व स्त्रियांचाहि तोच प्रकार झाला. तेव्हां कुंती सद्गद कंठानें कृष्णाला उद्देशून म्हणाली, 'हे देवकीपुत्रा, तूंच आमचा आधार असून आमचें कुल तुझ्याच हातीं आहे. तर तुझ्या भाच्याचा हा पुत्र अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें जो मृत होऊन गेला आहे, त्याला जीवंत कर. अश्वत्थाम्यानें ब्रह्मास्त्रयुक्त दर्भ सोडिला त्यावेळीं "मृत बालकाला मी जीवंत करीन" असें वचन तूं दिलें होतेंस. तो तसा मृतस्थितींत

जन्मास आला आहे पहा. तरी आतां उत्तरा, सुभद्रा, द्रौपदी, धर्मराज, भीम, अर्जुन, नकुळ, व सहदेव यांचें तूं रक्षण कर. पांडवांचें व माझें जीवन आतां यावरच अवलंबून आहे. पांडुराजा, माझा सासरा विचित्रवीर्य, अभिमन्यु यांना पिंड मिळणें याच्यावरच आहे. त्यांना संतुष्ट कर. कृष्णा, उत्तरेला अभिमन्यु म्हणाला होता कीं, 'उत्तरे, तुझा पुत्र माझ्या मामांच्या घरीं जाऊन त्यांच्याजवळ धनुर्वेद, शस्त्रास्त्रविद्या, आणि नीतिशास्त्र हीं शिकेल.' कृष्णा, खरोखरच अभिमन्यूनें प्रेमांत येऊन तिला असें सांगितलें होतें! मधुसूदना, आम्हीं त्या सर्वजणी तुझ्यापुढें पदर पसरून याचना करीत आहों. तरी आतां या कुळाचें काय कल्याण करावयाचें तें कर.'

याप्रमाणें श्रीकृष्णाची प्रार्थना केल्यावर कुंती व इतर स्त्रिया हात उभारून त्याच्या पायां पडल्या. त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुप्रवाह चालला असून त्यांना दिसतहि नव्हतें. 'कृष्णाच्या बहिणीचा नातू मेलेलाच जन्मास आला, असें त्या शोकानें बोलत होत्या.' तेव्हां कृष्णानें भूमीवर पडलेल्या कुंतीला वर उठविलें आणि तिचें सान्त्वन केलें. १४. २. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१. सुभद्रेची कृष्णाला प्रार्थना]

(१) वैशंपायन—कुंतीला वर उठवून कृष्ण तिचें समाधान करीत आहे, तों सुभद्रा दुःखविव्हळ होऊन आक्रोश करीत त्याला म्हणाली, 'कृष्णा, हा पाहिलास का पराक्रमी अर्जुनाचा नातू? साऱ्या कौरवकुलाच्या नाशाबरोबर हाहि गतप्राण होऊन पडला आहे! अश्वत्थाम्यानें भीमावर म्हणून सोडलेला दर्भ उत्तरेवर, अर्जुनावर व माझ्यावर पडला. त्यानें माझें हृदय विदीर्ण केलें आहे. माझा पुत्र व हा नातू यांना मृत झालेले पाहून मीं अद्यापि जीवंत तरी कशी आहें! धर्मात्म्या धर्मराज युधिष्ठिराला हें पाहून आतां काय वाटेल? भीमसेन, अर्जुन व नकुळ–सहदेव हे तरी काय म्हणतील? अभिमन्यूचा पुत्र मेलेलाच झाला हें ऐकून अश्वत्थाम्यानें पांडवांना सर्वस्वीं नागवलें असेंच सर्व म्हणतील. कृष्णा, अभिमन्यु माझ्या बंधूंचा किती तरी रे लाडका होता! ही वार्ता ऐकून ते म्हणतील तरी काय? अभिमन्यूच्या मृतपुत्राच्या वार्तेहून दुसरें मोठें दुःख असेल तरी काय? कृष्णा, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून तुझी प्रार्थना करीत

आहें. ही द्रौपदी आणि ही कुंती याहि तसेंच करीत आहेत पहा. अश्वत्थाम्यानें इष्टिकास्त्र सोडलें त्यावेळीं तूंच ना त्याला रागावून सांगितलेंस कीं, ‘नराधमा, मी तुझ्या सर्व इच्छा विफळ करीन आणि अभिमन्यूच्या पुत्राला जीवन्त करीन’ म्हणून ! तुझे ते शब्द मी ऐकिले आहेत व तसें करण्याचें सामर्थ्य तुला आहे हेंहि मी जाणत्ये. म्हणूनच कृष्णा, मी तुझी प्रार्थना करीत आहें कीं अभिमन्यूचा हा पुत्र जीवंत होवो ? यादवश्रेष्ठा, पूर्वीं वचन दिलें असतांहि जर तूं माझ्या विनंतीप्रमाणें सुरळीत करणार नाहींस, तर मीं कांहीं जीव ठेवणार नाहीं. तूं जीवंत असतां अभिमन्यूचा पुत्र जर आज जीवंत झाला नाहीं, तर कृष्णा, मला तुझा उपयोग तरी काय ? मेघ जलवर्षावानें धान्याला सजीव करतो, तसा या अभिमन्युपुत्राला तूंहि आपल्या अमृतमय दृष्टीनें पाहून सजीव कर. कृष्णा, तूं पराक्रमी, धर्मवेत्ता व सत्यप्रतिज्ञ आहेस, तरी दिलेलें वचन आतां खरें कर. त्रिभुवन सारें मृत झालें, तरी त्यालाहि सजीव करण्याचें सामर्थ्य तुला आहे; मग भाच्याच्या मुलाला सजीव करणें तुला काय कठीण आहे ? कृष्णा, तुझें सामर्थ्य ठाऊक असल्यामुळेंच मी तुझ्यापुढें हात जोडून एवढें मागत आहें. पांडवांवर एवढी कृपा करच. मी तुझी बहीण म्हणून कर, कीं पुत्रमरणानें दुःखित आहें म्हणून कर, कीं तुला मी शरण आलें आहें म्हणून कर, पण एवढी दया माझ्यावर करच.’ १४. २. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१. उत्तरेची कृष्णाला विनंति.]

(१) वैशंपायन—राजा, सुभद्रेचा शोक व तिची ती विनवणी ऐकून कृष्णालाहि वाईट वाटलें. तेव्हां त्यानें ‘ठीक आहे, तूं म्हणतेस तसें करतों,’ असें म्हटलें. ते शब्द ऐकून उन्हानें तापलेला माणूस जसा पाण्याच्या वर्षावानें शांत होतो तशी सुभद्रा शांत होऊन आनंदित झाली. मग तेथून कृष्ण प्रसूति-गृहाकडे गेला. पांढऱ्या शुभ्र फुलांनीं तें सुशोभित केलेलें असून पाण्यानें भरलेले घडे त्यांत सर्वत्र ठेविलेले होते. तुपानें माखलेल्या टेंभुरणीच्या कोलत्या त्यांत पेटत असून मोहऱ्या पसरलेल्या होत्या. पाजळलेलीं शस्त्रास्त्रें तेथें नीट लावलेलीं असून अग्नीहि प्रज्वलित करून ठेविलेले होते व शुश्रूषेसाठीं वृद्ध दासीहि उभ्या होत्या. कुशल शस्त्रवैद्यहि तेथें दक्षतेनें बसले असून राक्षस-

नाशक अशीं द्रव्यें कुशल सेवकांनीं तेथें सगळीकडे योग्य रीतीनें पसरून ठेविलीं होतीं. राजा, तुझा पिता जन्मला त्या गृहांतील ही सर्व सिद्धता पाहून कृष्णाला आनंद झाला व ' फारच चांगली व्यवस्था आहे, ' असें तो म्हणाला. तो आनंदित मुखानें असें बोलला असतां द्रौपदी उत्तरेकडे वळून तिच्याशीं बोलूं लागली. ती म्हणाली, ' हा पहा तुझा श्वशुर कृष्ण इकडेच येत आहे. ' ते शब्द ऐकून आणि कृष्ण आपल्याकडे येत आहे असें पाहून उत्तरेनें आपला हुंदका आवरला आणि अश्रु पुसून ती त्याला म्हणाली, ' हे कमलनयना, पुत्रविरहित झालेल्या आम्हां उभयतांकडे पहा. अभिमन्यु व मी दोघेंहि सारखींच मृत झालों आहों. कृष्णा, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून तुझी विनवणी करतें. अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें दग्ध झालेल्या या माझ्या बाळाला सजीव कर. धर्मराज, भीम किंवा तूं जर त्याच वेळीं असें म्हणालां असतां कीं, ' या अजाणत्या आईलाच इषिकास्त्रानें ठार करावें, ' तर मीच तेवढी नष्ट होऊन आजचा हा प्रसंग टळला असता ! पण माझ्या गर्भस्थ बालकाचा दुष्टपणें वध करून अश्वत्थाम्याला काय फळ मिळालें बरें ? कृष्णा, मी तुझ्या पायां पडून तुला विनवितें, तरी त्या माझ्या शत्रूचा निःपात कर. जर हा बाळ सजीव झाला नाहीं, तर मी प्राणत्याग करीन. देवा, याच्यावर जे माझे मनोरथ उभारलेले होते, ते अश्वत्थाम्यानें भग्न करून टाकिले असतां मी जगूं तरी कशावर ? पुत्राला मांडीवर घेऊन आनंदानें तुला नमस्कार करावा अशी मला मोठी इच्छा होती; पण आज ती फोल झाली आहे ! कृष्णा, अभिमन्यूचा हा पुत्र मृत झाल्यामुळें माझ्या हृदयांतील सर्व आकांक्षा निष्फळ झाल्या. अभिमन्यु तुझा किती लाडका ! पण त्याचा हा पुत्र ब्रह्मास्त्रानें ठार होऊन येथें पडला आहे पहा. खरोखर हा आपल्या पित्याप्रमाणेंच कृतघ्न व निष्ठुर आहे, नाहींतर पांडवांची राज्यलक्ष्मी सोडून हा एकटाच यमसदनाला कसा गेला असता ? कृष्णा, अभिमन्यु युद्धाला निघाला तेव्हांच मीं ठरविलें होतें कीं, जर त्याला मरण आलें तर त्याच्या मागोमाग आपण जावयाचें. देवा, पण जिवाच्या आशेनें म्यां दुष्टेनें तसें केलें नाहीं. आतां मीं तिकडे गेलें तर अभिमन्यु मला म्हणेल तरी काय ?' १४. २. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१. कृष्ण उत्तरेच्या पुत्राला सजीव करतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें दीन झालेली उत्तरा उन्मत्तासारखी विलाप करीत असतां मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडली. तिला मूर्च्छित पडलेली पाहून कुंती व इतर पांडवस्त्रिया दुःखानें रडूं लागल्या आणि पांडवांचा राजवाडा दुःखाच्या आरोळ्यांनीं भरून जाऊन अभद्रासारखा क्षणभर दिसूं लागला. पुत्रशोकानें विव्हळ झालेली उत्तरा कांहीं वेळ निश्चेष्ट पडल्यावर जेव्हां सावध झाली, तेव्हां त्या मृत पुत्राला मांडीवर घेऊन ती त्याला उद्देशून म्हणाली, 'बाळा, खरोखर तूं धर्मज्ञ अभिमन्यूचा मुलगा आहेस, तरी तुझ्या हातून होत असलेला अधर्म तुला कसा समजत नाहीं? हा यादवश्रेष्ठ कृष्ण जवळ उभा असतांना तूं याला नमस्कार कसा करीत नाहींस? बाळा, जा आणि आपल्या पित्याला माझा निरोप सांग कीं, काळ आल्याशिवाय मरण येणें कठीण असल्यामुळें पतिपुत्रविरहित झालेली मी मरणास योग्य असतांहि जीवंत आहें; पण खरोखर माझें हित म्हणून या जगांत आतां कांहीं राहिलेलें नाहीं. म्हणून धर्मराज जर मला संमति देतील, तर मी घोर विष पिऊन अथवा अग्निप्रवेश करून देहत्याग करीन. पण माझें हृदयच खरोखर मरण्यास कठीण असावें; नाहींतर पति व पुत्र यांचा विरह झाला असतांहि त्याचे सहस्रावधि तुकडे कां न व्हावे? बाळा, ऊठ, या आपल्या दुःखानें वेड्या झालेल्या पंजीकडे पहा. तशाच या द्रौपदीआजीकडे व सुभद्राआजीकडे पहा. बाण लागून विव्हळत पडलेल्या हरिणीप्रमाणें मीहि दुःखार्त झालें आहें पहा. बाळा, ऊठ आणि या सर्वज्ञ अशा कमलनयन कृष्णाच्या मुखाकडे पहा. तुझ्या पित्याचे नेत्र कसे अगदीं या कृष्णाच्या सारखेच होते!'

भूमीवर पडून असा विलाप करीत असलेल्या उत्तरेला पाहून पांडवस्त्रियांनीं तिला वर उठविलें. उठून बसल्यावर तिनें पुनः हात जोडले व भूमीवर मस्तक ठेवून कृष्णाला नमस्कार केला. तेव्हां तिचा तो करुण विलाप ऐकून पुरुषश्रेष्ठ कृष्णानें डोळ्यांना पाणी लावून ब्रह्मास्त्राला उलट फिरविलें व त्याचें जीवित परत आणण्याची प्रतिज्ञा केली. तो शुद्ध मनानें सर्वांना ऐकूं जाईल अशा मोठ्या गंभीर स्वरानें म्हणाला, 'उत्तरे, माझें भाषण अन्यथा कधीं होणार नाहीं; तें सत्यच होईल. आतां तुम्हां सर्वांसमक्ष मी तुझ्या बाळाला जीवंत करतों. ऐक;

मीं आजवर थट्टेच्या बोलण्यांतहि कधीं असत्य भाषण केलें नाहीं, कधीं युद्धांत पाठ दाखविली नाहीं; तरी त्या पुण्यानें हा बालक जीवंत होवो. धर्म मला अत्यंत प्रिय असेल आणि त्यांतहि ब्राह्मणांना मी मानीत असेन, तर मृतावस्थेंत जन्मलेला हा अभिमन्यूचा पुत्र सजीव होवो. जर मी अर्जुनाशीं कधीं विरोध केला नसेल, तर त्या सत्याच्या बळानें हा बालक जीवन्त होवो. सत्य आणि धर्म हीं जर माझ्या ठायीं स्थिर असतील तर त्या पुण्यानें अभिमन्यूच्या या बालाला पुनः जीव येवो. कंस आणि केशी यांचा वध मीं न्यायानें केला असेल, तर त्या सत्यानें ह्या पुत्राला जीवन प्राप्त होवो.'

राजा, त्या बालकाला उद्देशून श्रीकृष्णानें असें भाषण केलें असतां तो सचेतन होऊन हळूहळू हातपाय हालवूं लागला. १४. २. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१. परीक्षिताचा जन्मोत्सव व नामकरण. २ पांडवांचें हस्तिनापुरीं पुनरागमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, कृष्णानें ब्रह्मास्त्राला उलटून लावतांच तुझा पिता सजीव झाला व त्यानें आपल्या तेजानें तें राजमंदिर देदीप्यमान करून सोडिलें. तेव्हां सारे राक्षस तें मंदिर सोडून पळून गेले, व 'श्रीकृष्णा, उत्तम झालें, उत्तम झालें' अशी आकाशवाणी झाली. जळणारें ब्रह्मास्त्र तेथून निघालें तें ब्रह्मदेवाकडे गेलें आणि, राजा, तुझ्या पित्याला पुनः प्राणलाभ झाला. मग तो रीतीप्रमाणें उत्साहानें हालचाल करूं लागला असतां त्याला पाहून पांडवस्त्रिया हर्षभरित झाल्या. श्रीकृष्णाच्या सांगण्यावरून ब्राह्मणांनीं स्वस्तिवाचन केलें व सर्वजण आनंदित होत्साते त्याची स्तुति गाऊं लागले. समुद्रापलीकडे जाऊं इच्छिणाऱ्यांना नौका मिळावी तसें कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा इत्यादि पांडवस्त्रियांना झालें व त्या आनंदानें भरून गेल्या. नट, मल्ल, ज्योतिषी, सूत, मागध, चारण हेहि कृष्णाची स्तुति करूं लागले व सर्वांनीं कुरुकुलाचा जयजयकार करून त्यावर आशीर्वादांचा वर्षाव केला. मग क्रमानें उत्तराहि उठली आणि तिनें पुत्रासह कृष्णाला नमस्कार केला. कृष्णानें त्यावेळीं तिला अनेक उत्कृष्ट वस्तूंचा अहेर केला व इतर यादवांनींहि तसेंच केलें. कृष्ण त्या मुलाचें नांव ठेवण्याच्या विचारास लागला. तो म्हणाला 'हा अभिमन्यूचा पुत्र पांडवाचें कुल बहुतांशीं क्षीण म्हणजे परिक्षीण झालें असतां जन्मास आला आहे, तरी याचें नांव परी-

क्षित् असें ठेवावें. राजा, याप्रमाणें सर्व व्यवस्था लागल्यावर तो तुझा पिता रीक्षित् यथाक्रम मोठा मोठा होत सर्वांना आनंद देऊं लागला.

(२) तो महिन्याचा झाला त्या सुमारास पांडव तें द्रव्य घेऊन हस्तिनापुराजवळ आले. त्यांच्या आगमनाची वार्ता लागतांच यादव मंडळी त्यांना सामोरी जाण्यासाठीं नगराबाहेर आली. राजसेवकांनीं सर्वत्र गुढ्यातोरणें, पताका, ध्वज व पुष्पमाला लावून सर्व नगर शृंगारिलें व नागरिकांनीं आपल्या घरांवर पताकादि उभारून तीं सुशोभित केलीं. पांडवांचें कल्याण व्हावें या हेतूनें सर्व देवालयांतून उत्तम प्रकारची पूजा चढविण्याची विदुरानें आज्ञा सोडिली व राजमार्ग विविध फुलांनीं अलंकृत केले. समुद्राच्या लाटांसारखा गंभीर ध्वनि नगरांत सर्वत्र दुमदुमून गेला. नाचणारे नट, गाणारे भाट, इत्यादिकांच्या ध्वनीनें हस्तिनापुर म्हणजे कुबेरनगरच जणूं होऊन गेलें. स्तुतिपाठक पुरुष व स्त्रिया यांनीं त्याला सर्वत्र शोभा आली असून त्याच्या कोनाकोपऱ्यांतहि लाविलेल्या पताका वाऱ्यानें फडकत होत्या व परत येणाऱ्या पांडवांना जणूं उत्तर-दक्षिण दिशाच दाखवून देत होत्या. 'पांडव आज रत्नसंचय घेऊन येत आहेत, त्याप्रीत्यर्थ सर्व राष्ट्रांत आजचा दिवस उत्सवाचा आहे,' असा राजसेवकांनीं घोष केला. १४. २. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१. पांडवांचा नगरप्रवेश. २ व्यास व श्रीकृष्ण यांची अश्वमेधाला अनुमति.]

(१) **वैशंपायन**—पांडव नगराजवळ आलेले समजतांच कृष्ण अमात्य व मित्रपरिवार यांसह त्यांस सामोरा गेला. त्या सर्वांची भेट झाल्यावर पांडव यादवांसह हस्तिनापुरांत शिरले. त्या प्रचंड सैन्यांतील घोड्यांच्या टापांच्या ध्वनीनें सारें आकाश दणदणून गेलें. द्रव्यराशी पुढें करून पांडव मोठ्या आनंदानें अमात्य व मित्रमंडळी यांसह हस्तिनापुरांत आल्यावर प्रथम धृतराष्ट्राकडे गेले व प्रत्येकानें आपलें नांव सांगून त्याला नमस्कार केला. नंतर गांधारीकडे जाऊन तिला नमस्कार केल्यावर ते कुंती व विदुर यांच्याकडे गेले व त्यांना त्यांनीं वंदन केलें. मग त्यांचेंहि स्वागत करण्यांत आलें. त्यानंतर हे राजा, तुझ्या पित्याच्या जन्माचें अत्यंत अद्भुत आणि आश्चर्यकारक असें वृत्त त्यांना समजलें. श्रीकृष्णाचें तें मोठें कार्य पाहून त्यांनीं त्याची मनोभावानें पूजा केली.

(२) मग कांहीं दिवसांनीं महातेजस्वी व्यासमुनि हस्तिनापुरीं आले असतां पांडव आणि यादव या सर्वांनीं त्यांचा विधियुक्त सत्कार केला. नंतर त्यांच्या नानाप्रकारच्या गोष्टी झाल्यावर युधिष्ठिर व्यासांना म्हणाला, 'महाराज, आपल्या कृपेनें आम्हीं जें धन आणिलें, त्याचा विनियोग अश्वमेधाकडे करावा अशी इच्छा आहे. तरी आपण त्याविषयीं अनुज्ञा द्यावी. आम्हीं सर्वजण आपल्या व कृष्णाच्या स्वाधीन आहों.' व्यासांनीं उत्तर केलें, 'राजा, मीं अनुज्ञा देतों व तदनुसार पुढें जें कार्य करावयाचें तें तूं पहा आणि योग्य दक्षिणा देऊन विधिपुरस्सर अश्वमेध कर. अश्वमेध सर्व पापांपासून मुक्त करून पवित्र करणारा आहे, तरी तो केल्यानें तूं निष्पाप होशील यांत संशय नाहीं.' याप्रमाणें व्यासांनीं सांगितलें असतां युधिष्ठिरानें अश्वमेध करण्याचा निश्चय केला. त्यांची अनुज्ञा मिळाल्यावर तो कृष्णाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला, 'अच्युता, तुला जन्म देऊन देवकी धन्य झाली आहे. तूं जें करीन म्हटलेंस, तें करून दाखविलेंस व त्यामुळेंच आम्हीं हें राज्य भोगण्यास समर्थ झालों आहों. तुझ्याच पराक्रमानें व तुझ्याच बुद्धिबलानें हें राज्य तूं जिंकलेंस. तर तूंच आतां अश्वमेधासाठीं दीक्षा घे. तूंच आमचा श्रेष्ठ गुरु आहेस. तूं अश्वमेध केलास तर आम्हीं निर्दोष होऊं. कृष्णा, तूंच यज्ञस्वरूपी अक्षर पुरुष आहेस; धर्म, प्रजापति इत्यादि सर्व तूंच असून सर्व प्राण्यांचा आधार तूंच आहेस, असें माझें ठाम मत आहे.' युधिष्ठिराचें हें म्हणणें ऐकून कृष्ण म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांचा आधार मीच आहें असें म्हणणें तुझ्या दृष्टीनें ठीक आहे. पण आज सर्व कौरवकुलांत धर्मदृष्ट्या तूंच श्रेष्ठ असून, राजा, आम्ही तुझे फारतर मांडलिक शोभूं. तूंच आमचा श्रेष्ठ राजा आहेस. तरी तूंच अश्वमेध करणें योग्य आहे. माझी तुला अनुज्ञा असून तुलाच हा यज्ञ केला पाहिजे. आतां तुझ्या इच्छेप्रमाणें तूं आम्हांला कामाला लाव; तूं जसें सांगशील तसें करण्यास मी खरोखर सिद्ध आहें. युधिष्ठिरा, तूं यज्ञ केल्यानें भीम, अर्जुन, नकुळ व सहदेव यांनाहि त्याचें श्रेय मिळेल.' १४. २. ७१.

अध्याय ७२ वा.

[१. यज्ञ–सामग्रीसंपादन].

(१) **वैशंपायन**—कृष्णाची अनुमति मिळाल्यावर युधिष्ठिरानें पुनः व्यासांना बोलावून सांगितलें, 'महाराज, आपल्याला अश्वमेधासाठीं जो काळ युक्त वाटत असेल, त्यावेळीं आपण मला दीक्षा द्यावी. माझा यज्ञ आपल्यावरच अवलंबून आहे.' व्यासांनीं उत्तर केलें, 'धर्मराजा, मी, पैल, आणि याज्ञवल्क्य असे जें ज्यावेळीं करावयास पाहिजे तें त्यावेळीं निःसंशय करीत जाऊं. आतां चैत्री पौर्णिमेला तुझा दीक्षाविधि होईल. तेथपर्यंत यज्ञाला लागणाऱ्या साहित्याची चांगली जुळवाजुळव केली पाहिजे. अश्वविद्या जाणणारे सूत व ब्राह्मण यांच्याकडून अश्वमेधाला योग्य असा घोडा पारखून घेतला पाहिजे. तसा घोडा मिळाल्यावर त्याला विधीप्रमाणें पृथ्वीवर सोडून दे, म्हणजे तो तुझें देदीप्यमान यश जगाला दाखवीत फिरेल.'

व्यासांच्या बोलण्याला 'ठीक आहे' असें उत्तर देऊन राजा युधिष्ठिरानें तशी सर्व व्यवस्था करविली आणि सर्व साहित्य नीट जुळविलें. सर्व सिद्धता झाल्यावर त्यानें व्यासांना तसें कळविलें असतां ते म्हणाले, 'राजा, योग्यवेळीं व अवश्य त्याप्रमाणें आम्ही तुला दीक्षा देण्यास सज्ज आहों. आतां यज्ञसामग्रीपैकीं स्फ्य म्हणजे तरवार व कूर्च म्हणजे दर्भाचा भारा, हीं सोन्याचीं व इतर वस्तु रुप्याच्या चालतील म्हणून त्या तशा करवून घे. घोडा पृथ्वीपर्यटनाला सोडून दे आणि यथाशास्त्र त्याला सुरक्षितपणें फिरूं दे.' त्यावर युधिष्ठिरानें विचारिलें, 'मुने, घोडा सोडल्यावर तो त्याला हवातसा पृथ्वीवर फिरेल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. तसा तो स्वेच्छेनें फिरत असतां त्याचें रक्षण करण्याचें काम कोणावर सोंपवावें हें तुम्ही सांगा.'

धर्माच्या या विनंतीप्रमाणें व्यासांनीं तें काम धनुर्धर श्रेष्ठ जो अर्जुन त्यानें करावें असें सांगितलें; कारण, तो जयशाली, सहनशील व धैर्यशाली असल्यामुळें, घोड्याचें रक्षण त्यालाच चांगलें करतां येण्यासारखें होतें. त्यानें पूर्वीं निवातकवचांसारख्या दानवांचाहि पाडाव केलेला असल्यामुळें तो पृथ्वी जिंकण्यालाहि समर्थ होता. त्याजवळ दिव्य अस्त्रें व दिव्य कवच असून त्याचें धनुष्य व बाणांचा भाता हींहि दिव्य होतीं. तो धर्म व अर्थ यांत कुशल असून सर्व विद्यांत निष्णात असल्यामुळें घोड्याचा पाठिराखेपणा करण्यास तोच समर्थ होता. अश्वरक्षणा-

संबंधानें ही व्यवस्था सांगून राज्याचें रक्षण करण्याचें काम भीमसेन आणि नकुल यांवर सोपवावें असें व्यासांनीं सांगितलें. त्याचप्रमाणें गृहव्यवस्था सहदेवाकडे देण्यांत आली. व्यासांच्या या सूचनेप्रमाणें धर्मराजानें सर्वांना आज्ञा दिली व घोड्याची व्यवस्था करण्यास अर्जुनाला सांगितलें. तो म्हणाला, 'अर्जुना, घोड्याचें रक्षण तुला करावयाचें आहे. तुलाच तें साधेल, दुसऱ्या कोणाला तें जुळणार नाहीं. तरी जे राजे युद्धाला सज्ज होऊन येतील, त्यांच्याशीं प्रथम गोडीनें बोलूनच त्यांना वळविण्याचा प्रयत्न कर. हा यज्ञ माझा आहे हें सर्वांना समजून सांग आणि शक्य तर तंट्याची वेळ येणार नाहीं असें कर.'

सव्यसाची अर्जुनाला याप्रमाणें सूचना दिल्यावर भीम आणि नकुळ यांना हाक मारून युधिष्ठिरानें त्यांना नगराचें रक्षण करण्याचें काम दिलें, तसेंच धृतराष्ट्राच्या संमतीनें त्यानें सहदेवाला घरांतील व्यवस्था ठेवण्यास सांगितलें. १४. २. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ युधिष्ठिराची अश्वमेधदीक्षा. २ घोड्याच्यामागून अर्जुनाचें गमन. ३ अर्जुनानें केलेल्या अनेक युद्धांतील कांहींचें वर्णन करण्याची वैशंपायनाची प्रतिज्ञा.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, धर्मराजाला दीक्षा देण्याची वेळ झाली तेव्हां त्या मोठमोठ्या ऋषींनीं त्याला शास्त्राप्रमाणें ती दिली. पशूंना बांधून दीक्षा घेतलेला तो धर्मराजा ऋत्विजांसह आपल्या तेजानें शोभूं लागला. नंतर व्यासांनीं अश्वमेधासाठीं विधियुक्त श्यामकर्ण घोडा स्वतः सोडिला. हरणाचें कातडें पांघरलेला व हातांत दंड धरिलेला असा युधिष्ठिर गळ्यांत सोन्याच्या माळा घातल्यावर प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें तळपूं लागला. त्याच्या ऋत्विजांचेहि वेष त्याच्यासारखेच होते.

(२) शुभ्र घोडे जोडलेल्या रथांत बसून अर्जुन त्या श्यामकर्ण घोड्याच्या मागून जाऊं लागला. त्यानें चर्माचे हातमोजे घातले असून तो मधून मधून गांडीव धनुष्याचा टणत्कार करीत असे. तो सज्ज होऊन घोड्याच्या मागून जाऊं लागला असतां त्याला पहाण्यासाठीं लहानापासून थोरापर्यंत सारें हस्तिनापुर तेथें लोटलें. माणसांचा जमाव एवढा जमला होता कीं तेथें उकाडा होऊं लागला. घोडा व त्याचा संरक्षक अर्जुन यांना पहाण्यासाठीं गोळा झालेल्या

जनसमूहाच्या शब्दानें दिशा व आकाश दुमदुमून गेलीं. जो तो दुसऱ्याला म्हणे, 'हा पहा तेजस्वी अर्जुन आणि तो पहा घोडा; अर्जुन आपलें गांडीव हातीं घेऊन त्याच्या मागोमाग जात आहे.' कोणी म्हणाले, 'अर्जुना, जा बरें, तुझें कल्याण असो, अरिष्ट टळो आणि तूं लवकर परत ये.' दुसरे कांहीं म्हणाले, 'या जमावांत तो आम्हांला दिसत नाहीं, पण त्याचें धनुष्य मात्र दिसतें आहे. तेंच तें भयंकर शब्द करणारें प्रसिद्ध गांडीव. त्याचें कल्याण असो; वाटेंत त्याला कसलेंहि भय न येवो; तो लवकर परत येवो; तो आला म्हणजे आपण त्याला पाहूं.' हे व अशा प्रकारचे लोकांचे आणखी मधुर बोल अर्जुनाच्या कानीं पडले. त्याच्याबरोबर शांतिवाचनासाठीं याज्ञवल्क्याचा वेदपारंगत व यज्ञकर्मप्रवीण असा सोमश्रवानामक शिष्य चालला होता. तसेच इतर वेदज्ञाते ब्राह्मण आणि क्षत्रिय युधिष्ठिराच्या आज्ञेवरून त्याच्या समागमें निघाले. याप्रमाणें पांडवांनीं आपल्या अस्त्रप्रभावानें जिंकलेल्या पृथ्वीवर त्यांचा तो घोडा एकामागून एक देश ओलांडीत चालला.

(३) राजा, त्या अश्वसंचाराच्या प्रसंगानें अर्जुनाला जीं युद्धें करावीं लागलीं तीं मोठीं तुंबळ व विचित्र झालीं. तो घोडा पृथ्वीला उजवा घालून चालला होता. तो प्रथम उत्तरेकडे जाऊन तेथून पूर्वेस वळला. अनेक राजांच्या राज्यांतून तो गेला व तीं पादाक्रान्त झालीं. महारथी अर्जुनहि त्याच्यामागून फिरतच होता. फिरतां फिरतां अपरिमित राजांशीं त्याला युद्ध करण्याचा प्रसंग आला. किरात, यवन, म्लेच्छ इत्यादि अनेक लोक व गत युद्धांत ज्यांचा पराभव झाला होता असे पुष्कळ आर्यराजे त्याशीं युद्ध करण्याच्या ईर्ष्येनें पुढें आले. त्या सर्वांशीं त्याचे युद्धप्रसंग घडले. राजा, त्यांतील जे मोठे व उभयपक्षीं दारुण झाले तेवढ्यांचेंच मी वर्णन करतों. १४.२.७३.

अध्याय ७४ वा.

[१. त्रिगर्त, सूर्यवर्मा आणि धृतवर्मा यांशीं अर्जुनाचें युद्ध.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, भारतीय युद्धांतच ज्यांशीं वैर जडलें होतें त्या त्रिगर्तांशीं प्रथम अर्जुनाला युद्ध करावें लागलें. हे त्रिगर्त भारतीय युद्धांत मारले गेलेल्या त्रिगर्तांचे नातू पणतू होते. अश्वमेधाचा घोडा येत आहे असें समजतांच ते कवचें घालून नगराबाहेर आले व त्यांनीं त्याला वेढा दिला. ते रथांत बसून

बाणाचे भाते पाठीवर बांधून आले होते व त्या रथांना उत्तम शृंगारलेले घोडे जुंपलेले होते. वेढा घालून घोड्याला पकडण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला. त्यांचा तो बेत पाहून अर्जुनानें त्यांना सामोपचारानें सांगून पाहिलें. पण त्यांनीं त्याचें म्हणणें न जुमानतां त्यावर बाण सोडिले. तेव्हां तमोगुण व रजोगुण यांनीं झांकून गेलेल्या त्या त्रिगर्तांचा चांगला समाचार घेऊन अर्जुन त्यांना हंसत हंसत म्हणाला, 'अरे वेड्यांनो, तुम्हांला धर्म कांहीं कळतो काय ? तुम्हांला जीवाचा कंटाळा आला कीं काय ? नसेल तर परत फिरा.' अर्जुन निघाला, तेव्हांच युधिष्ठिरानें त्याला सांगून ठेविलें होतें कीं त्रिगर्तांचे बांधव आधींच युद्धांत मरण पावलेले असल्यामुळें आतां आणखी त्यांना मारूं नको. त्याप्रमाणें त्यानें त्यांना समजुतीनें परत फिरावयास सांगितलें. पण तें न ऐकतां ते जेव्हां युद्ध करूं लागले, तेव्हां त्यांचा राजा जो सूर्यवर्मा त्यावर त्यानें बाणांचा वर्षाव केला. मग रथांचा घडघडाट करीत अर्जुनावर ते सारे चालून आले व सूर्यवर्म्यानें मोठ्या कुशलतेनें त्यावर शंभर बाण सटासट टाकले. त्याच्या अनुयायांनींहि अर्जुनाचा वध करावा म्हणून तसेंच केलें. पण अर्जुनानें आपल्या गांडीवावरून त्यांच्यावर अनेक बाण सोडून त्यांना छेदिलें व ते भूमीवर पडले तेव्हां सूर्यवर्म्याचा तेजस्वी असा तरुण धाकटा भाऊ केतुवर्मा भावाच्या पराभवाचा सूड घेण्यासाठीं लढूं लागला. पण लवकरच अर्जुनानें त्याचाहि वध केला. त्याच्यामागून छोटा धृतवर्मा अर्जुनावर चाल करून आला व बाण सोडूं लागला. त्याचें बाण सोडण्यांतील त्वरायुक्त कौशल्य पाहून अर्जुनाला फार संतोष वाटला. तो बाण घेई केव्हां, धनुष्यावर जोडी केव्हां हें त्याला दिसेना, केवळ सुटतांना मात्र दिसत. हें पाहून अर्जुनानें त्या बालवीराचें क्षणभर मनःपूर्वक कौतुक केलें. धृतवर्मा रागानें सर्पासारखा फुरफुरत होता, पण अर्जुनानें प्रेमामुळें त्याला मारिलें नाहीं. तेव्हां त्यानें अर्जुनावर एक प्रखर बाण सोडून त्याचा हात फोडिला व त्यामुळें घेरी येऊन अर्जुनाच्या हातांतून गांडीव गळून खालीं भूमीवर पडलें. अर्जुनाच्या हातांतून पडलेलें तें धनुष्य इंद्रधनुष्यासारखें दिसूं लागलें. तें पडलेलें पाहून धृतवर्मा मोठ्यानें हसूं लागला. तेव्हां मात्र अर्जुनाला राग आला व हातावरील रक्त पुसून त्यानें आपलें धनुष्य वर उचलून घेतलें आणि धृतवर्म्यावर बाणांचा वर्षाव केला. त्यांचें तें अद्भुत युद्ध पाहून सर्वांनीं त्यांची प्रशंसा केली व त्या शब्दांनीं सारें नभोमंडळ भरून गेलें. प्रलयकाळच्या यमाच्या स्वरूपासारखें तें अर्जुनाचें त्यावेळचें रूप पाहून सर्व त्रिगर्त वीरांनीं अर्जुनाला

वेढा दिला व ते धृतवर्म्याचें रक्षण करूं लागले, तेव्हां अर्जुन क्रुद्ध झाला व त्यानें थोड्याच वेळांत त्रिगर्तांचे अठरा वीर आपल्या वज्रसमान बाणांनीं मारून टाकिले. इतरांवरहि त्यानें आपले सर्पतुल्य बाण सोडिले व त्यांना जर्जर केलें. तेव्हां ते घाबरून दाही दिशा पळूं लागले. पण अर्जुनाचे बाण त्यांना सोडीनात. तेव्हां शेवटीं ते त्याला शरण आले व 'आम्ही तुझे आज्ञाधारक सेवक आहों; तूं सांगशील तें करावयास आम्ही नम्रपणें सिद्ध आहों, आम्हांला काय ती आज्ञा कर,' असें म्हणूं लागले. तें ऐकून अर्जुन त्यांना म्हणाला, 'वीरहो, आपले प्राण वांचवा आणि आमचें वर्चस्व मान्य करा.' १४. २. ७४.

अध्याय ७५ वा.

[प्राग्ज्योतिषपुरांत वज्रदत्ताशीं अर्जुनाचें युद्ध.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, त्रिगर्तांहून तो घोडा निघाला तो प्राग्ज्योतिष देशांत गेला, तेव्हां तेथील राजा भगदत्ताचा पुत्र वज्रदत्त युद्ध करण्यासाठीं बाहेर आला. युधिष्ठिराचा घोडा आपल्या राज्याच्या सीमेंत आला असें म्हणून त्यानें त्याला पकडिलें आणि त्याला घेऊन तो नगराकडे जाऊं लागला. तें पाहून गांडीव फिरवीत अर्जुन त्याच्या मागें धांवला व त्यावर बाण सोडून त्यानें वज्रदत्ताला मूर्च्छित केलें. तेव्हां घोड्याला सोडून वज्रदत्त अर्जुनावर चाल करून गेला. प्रथम नगरांत जाऊन त्यानें अंगावर कवच चढविलें आणि उत्तम हत्तीवर बसून तो युद्धासाठीं पुनः बाहेर आला. त्याच्या मस्तकावर श्वेत राजछत्र धरिलेलें असून बाजूला शुभ्र चवऱ्या हालत होत्या. तो अर्जुनाजवळ आला व बालपणांतील अल्लडपणामुळें अर्जुनाला युद्धाचें आव्हान देऊं लागला. त्यानें तो पर्वताकार मदोन्मत्त हत्ती रागानें अर्जुनावर सोडिला. शत्रुसैन्यांतील हत्तींना मागें सारणारा तो हत्ती सोंडेनें फवारे सोडीत होता व बेफाम होऊन युद्धांत शत्रूचा नाश करणारा होता. वज्रदत्त राजा त्याला अंकुश टोंचून पुढें चालवीत असतां जणूं तो आकाशांतच उडतो आहे कीं काय असा भासला. तो हत्ती आपल्यावर चालून येतो आहे असें पाहून अर्जुनाला राग आला व त्यानें भूमीवरूनच गजारूढ अशा वज्रदत्ताशीं लढण्यास आरंभ केला. वज्रदत्तानें संतापानें आगीसारखीं तेजस्वी व शलभासारखीं वेगवान् तोमरें अर्जुनावर सोडिलीं. पण तीं त्याच्यापर्यंत येऊन पोंचण्याच्या आधींच अर्जुनानें गांडीवावरून सोडलेल्या बाणांनीं तुटून गेलीं. तीं

तोमरें छिन्नभिन्न होऊन गेलेलीं पाहून वज्रदत्तानें अर्जुनावर त्वरेनें बाण सोडले. तेव्हां अर्जुनानें उलट वज्रदत्तावर रुपेरी मुठींचे सरळ जाणारे बाण सोडले. ते बाण लागतांच तो पराक्रमी वज्रदत्त भूमीवर पडला, पण त्याला मूर्च्छा मात्र आली नाहीं. थोड्याच वेळानें तो पुनः उठला आणि त्यानें आपला मत्त हत्ती आणखी एकदां अर्जुनावर घातला. तेव्हां अर्जुनानें नवीनच कात टाकलेल्या सापां-सारखे सळसळणारे प्रखर बाण त्यावर सोडून त्याला विद्ध केलें व त्यामुळें तो हत्ती रक्त सांडीत असतां, ज्यावरून लाल पाण्याच्या अनेक नद्या वहात आहेत अशा पर्वतासारखा दिसला. १४.२.७५.

अध्याय ७६ वा.

[१. अर्जुन वज्रदत्ताचा पाडाव करतो.]

(१) वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें अर्जुन आणि वज्रदत्त यांच्यांत तीन दिवस युद्ध चाललें होतें. चवथ्या दिवशीं वज्रदत्त मोठ्यानें हंसून अर्जुनाला म्हणाला, 'अर्जुना, थांब, तूं माझ्या हातून जीवंत सुटणार नाहींस. तुला ठार केल्यावरच मी माझ्या पित्याला विधियुक्त तिलांजलि देणार आहें. माझा वृद्ध पिता व तुझ्या पित्याचा मित्र जो भगदत्त त्याला तूं मारिलेंस; आतां त्याचा पुत्र जो मी त्याच्याशीं लढ.' असें म्हणून वज्रदत्तानें रागारागानें आपला हत्ती पुनः एकदां अर्जुनावर सोडिला. तो आकाशांतून उड्या मारीतच जणूं अर्जुनावर आला आणि आपल्या सोंडेतून सोडलेल्या पाण्याच्या फवाऱ्यानें त्यानें मेघानें निळ्या पर्वताला भिजवावें, त्याप्रमाणें अर्जुनाला भिजवून टाकिलें. तोंडानें मोठा शब्द करीत व नाचत बागडत तो आपल्यावर धांवून येत आहे असें पाहून अर्जुनानें त्याची भीति न बाळगतां गांडीव धनुष्यावरून त्याच्यावर बाणांचा मारा केला. आपल्या कार्यांत हें मोठें विघ्न आलें असें वाटल्यामुळें आणि पूर्वीचें वैर लक्षांत असल्या-मुळें त्याला वज्रदत्ताचा मोठा राग आला आणि समुद्राचें तीर लाटांना मागें फिरवितें त्याप्रमाणें त्यानें हत्तीला बाणांनीं घायाळ करून मागें परतविलें. पिसांनीं भरलेल्या साळीसारखा दिसणारा तो हत्ती स्तब्ध झालेला पाहून वज्रदत्त रागानें अगदीं वेडा झाला व त्यानें अर्जुनावर तीक्ष्ण बाण सोडले. अर्जुनानें ते मध्येंच तोडून टाकिले व आपलें अद्भुत युद्धकौशल्य प्रकट केलें. तेव्हां वज्रदत्तानें त्या हत्तीला आणखी एकदां चेतवून अर्जुनावर सोडिलें. पण तो येतोसा पाहून

अर्जुनानें एक कणखर बाण त्यावर सोडिला तो त्याच्या मर्मावर लागला. त्याबरोबर हत्ती वज्रानें फोडिलेल्या शिळेप्रमाणें भूमीवर धाडकन पडला. तेव्हां असें वाटलें कीं वज्राच्या भीतीनें पर्वतच जणूं पृथ्वीच्या पोटांत दडूं पहात आहे! हत्ती पडल्यामुळें वज्रदत्ताला भूमीवरूनच युद्ध करण्याची पाळी आली, तेव्हां अर्जुन त्याला म्हणाला, 'वज्रदत्ता, भिऊं नको. मी घोड्याबरोबर निघालों तेव्हांच युधिष्ठिरानें राजांना मारावयाचें नाहीं, असें मला निक्षून सांगितलें आहे. "कोणाहि योद्ध्याचा वध करूं नये व सर्व राजांनीं युधिष्ठिराच्या अश्वमेधासाठीं मित्रांसह येऊन आनंदाचा उपभोग घ्यावा असें कर" अशी त्याची मला आज्ञा आहे. तरी मी तुझा वध करीत नाहीं. ऊठ, तुला माझ्यापासून भय नाहीं. तूं खुशाल परत घरीं जा आणि पुढील चैत्रपौर्णिमेला आमच्याकडे ये. त्यावेळीं युधिष्ठिर महाराजांचा अश्वमेध होणार आहे.' अर्जुनानें असें सांगितलें असतां पराजित झालेल्या वज्रदत्तानें त्याचें म्हणणें मान्य केलें. १४.२.७६.

अध्याय ७७ वा.

[१. अर्जुनाचें सिंधुदेशांतील वीरांशीं युद्ध]

(१) वैशंपायन—राजा, नंतरचें अर्जुनाचें महत्त्वाचें युद्ध म्हणजे सिन्धुदेशीय वीरांशीं झालेलें होय. महायुद्धांत जे राहिले होते ते व त्यांत मेलेल्यांचे पुत्र यांनीं अर्जुनाला त्या ठिकाणीं विरोध केला. आपल्या राज्यांत अर्जुन आला असें ऐकतांच ते सारे रागानें त्यावर चालून आले. घोडा जवळ आलेला पाहून त्यांनीं त्याला धरिलें. अर्जुनाची त्यांना मुळींच भीति वाटली नाहीं. पूर्वीच्या पराभवाची त्यांना आठवण असल्यामुळें त्यांनीं अर्जुनाला आतां जिंकावें असें मनांत आणून त्याला वेढा दिला व आपलीं नांवें, गोत्रें व पराक्रम सांगत त्याच्यावर बाणांचा वर्षाव केला. अर्जुन पायीं चालत होता, व ते रथांत होते, तरी केवळ त्याला जिंकण्याच्या तीव्र इच्छेमुळेंच ते त्याच्याशीं लढून त्यावर बाण सोडूं लागले. अर्जुन संशप्तकांना मारणारा, निवातकवचांचा नाश करणारा, आणि विशेषतः जयद्रथाचा वध करणारा, म्हणून त्यांनीं त्याच्यावर बाणांचा मारा करून त्याला जिंकण्याचा निश्चय केला. एक सहस्र रथ व वीस सहस्र घोडे इतक्यांचा वेढा अर्जुनाला दिल्यामुळें त्यांना मोठा हर्ष झाला. त्यांच्या बाणांचा मारा त्याच्यावर पावसासारखा पडूं लागला असतां मेघडंबरांतील सूर्याप्रमाणें किंवा

पिंजऱ्यांतील पोपटाप्रमाणें त्याची स्थिति झाली. त्याला चोहोंकडून बाणांनीं वेष्टिलेला पाहून सारें त्रिभुवन हाय हाय करूं लागलें व सूर्यहि कष्टी होऊन निस्तेज झाला. अंगावर शहारे उठविणारा वारा वाहूं लागला, व राहूनें चंद्राला आणि सूर्याला एकदमच ग्रासिलें कीं काय असें वाटलें. सूर्यावर उल्कापाताचा मारा होऊं लागला आणि महापर्वत कैलासहि थरथरूं लागला. सप्तर्षि दुःखानें व्याप्त होऊन दीर्घ व उष्ण श्वास सोडूं लागले व देवर्षींची तीच अवस्था झाली. चंद्रमंडळांतून ससा फुटून बाहेर पडला आणि साऱ्या दिशा धुरानें भरून गेल्यासारख्या झाल्या. इंद्रधनुष्य पडून काळसर तांबूस अशा विजा चमकूं लागल्या आणि मेघांनीं आकाश भरून जाऊन मांस व रक्ताचा सडा पडूं लागला. अर्जुन याप्रमाणें बाणवर्षावांत सांपडला असतां असा चमत्कार होऊन सर्वत्र हाहाकार उडाला. त्या सिन्धुदेशीय वीरांनीं सोडलेल्या बाणांच्या आघातांनीं अर्जुनाला घेरी येऊन त्याच्या हातांतून गांडीव गळून पडलें व त्याबरोबर हातांतील मोजाहि निसटून गेला. तो मूर्च्छित होऊन पडला असतांहि त्या वीरांनीं त्याच्यावर बाणांचा मारा त्वरेनें चालू ठेविला. असा तो मूर्च्छित झालेला पाहून देवांचें मन खट्टू झालें आणि ते त्याच्यासाठीं शांतिपठन करूं लागले. देवर्षि, ब्रह्मर्षि व सप्तर्षि हेसुद्धां अर्जुनाला जय मिळावा म्हणून जप करूं लागले. अशा रीतीनें अर्जुनाचें तेज देवादिकांनीं प्रदीप्त केल्यावर तो त्या रणभूमीवर पुनः स्थिर झाला आणि आपलें दिव्य धनुष्य त्यानें जवळ ओढून घेतलें. तेव्हां त्या धनुष्याचा मोठा टणत्कार झाला आणि इंद्र जसा जलवर्षाव करतो, तसा त्यानें पुनः बाणांचा वर्षाव करण्यास आरंभ केला. राजासह ते सिन्धुदेशीय वीर त्या वर्षावांत गडप होऊन गेले. टोळधाड बसल्यावर झाडें जशीं दिसत नाहींत, तशीच त्या बाणवर्षावानें त्यांची अवस्था झाली. गांडीवाचा टणत्कार त्यांना सहन होईना. ते घाबरून सैरावैरा पळत सुटले व कांहीं दुःखित होऊन अश्रु गाळूं लागले. कोलीत फिरावें त्याप्रमाणें त्यांच्या भोवतीं अर्जुनाचे बाण फिरूं लागले. अशा रीतीनें आपल्या इंद्रजालासमान बाणजालानें त्यानें सर्व दिशा व्यापून वारा मेघांची उडवतो तशी त्या सिन्धुराजाच्या सैन्याची दाणादाण उडविली आणि शरदतूंत सूर्य शोभतो तसा तो शोभूं लागला. १४. २. ७७.

अध्याय ७८ वा.

[१. अर्जुन सिन्धुदेशीय वीरांचा पराभव करतो].

(१) **वैशंपायन**—शूर अर्जुन युद्धास ठाकला असतां अजिंक्य अशा हिमालयाप्रमाणें शोभत होता. सिन्धुदेशीय वीर पुनः युद्धास प्रवृत्त होऊन व्यवस्थेनें उभे राहिले व अर्जुनावर शरवर्षाव करूं लागले. तेव्हां त्यांच्याकडे पाहून हंसत तो म्हणाला, 'वीरहो, आपली पराकाष्ठा करून लढा, आणि माझ्यावर विजय मिळविण्याचा शक्य तो प्रयत्न करा. पण आतां तुमचें मरण जवळ आलें असून तुम्हीं आपलीं कामें प्रथम आटपाल तर बरें ! हा पहा मी आतां तुमच्याशीं युद्ध करून तुमचें बाणजाल तोडून टाकतों व तुमचा गर्व शमवितों.' असें म्हणून तो त्यांना मारूं लागणार इतक्यांत त्याला युधिष्ठिराच्या आज्ञेचें स्मरण झालें. 'युद्धासाठीं रणावर आलेल्या क्षत्रियांना जिंक पण मारूं नको,' हें युधिष्ठिराचें वचन सत्य कसें करावें अशी त्याला पंचाईत पडली. तेव्हां तो त्या सिन्धुदेशीय वीरांना म्हणाला, 'वीरहो, मी तुमच्या कल्याणाची गोष्ट सांगतों कीं, तुम्ही युद्धाला उभे राहिले आहां तरी मी तुमचा वध करणार नाहीं. पण "आम्हांला तूं जिंकिलेंस, आतां आम्ही तुझे आहों," असें तुम्ही म्हणा. असें न कराल तर मात्र प्राणास मुकाल.' पण हें त्याचें म्हणणें न ऐकतां त्याला जिंकण्यासाठीं ते युद्धास उभे राहिले व त्यावर त्यांनीं वळविलेल्या टोकांचे लक्षावधि बाण सोडिले. पण ते सर्पासारखे तिखट बाण अर्जुनानें तोडून टाकिले आणि मग तो एकामागून एक असा त्या वीरांचीं मस्तकें छेदीत चालला. तेव्हां त्या वीरांनीं जयद्रथाच्या वधाची आठवण त्याला देऊन त्यावर प्रास व शक्ति यांचा मारा चालविला. पण अर्जुनानें त्या सर्व शस्त्रास्त्रांना वाटेंतच छेदून टाकिलें व त्यांचीं मस्तकें तो उडवूं लागला. त्यावेळीं मात्र ते वीर सैरावैरा धांवून माघारे पळूं लागले. पळतां पळतां त्यांनीं मारलेल्या आरोळ्यांचा ध्वनि भरतीच्या वेळच्या समुद्रगर्जनेसारखा झाला. त्यांतील अनेकांचा वध होत होता तरी कित्येकजण आपआपल्या शक्तीप्रमाणें अर्जुनाशीं लढत राहिले. पण बहुतेकांची त्यानें वाट लाविली. त्यांचे घोडे व सैनिक थकून गेल्यामुळें ते मूर्च्छित झाल्यासारखे स्तब्ध राहिले. अशी त्यांची स्थिति पाहून धृतराष्ट्राची कन्या दुःशला आपल्या लहान नातवाला म्हणजे सुरथाच्या मुलाला घेऊन रथांत बसून अर्जुनाला भेटावयास आली आणि 'उरलेल्या योद्ध्यांना तरी

वांचव' अशी त्याची करुणा भाकूं लागली. तिला पहातांच अर्जुनानें धनुष्य खालीं ठेविलें आणि 'मी काय करूं तें सांग' असें बहिणीला विचारिलें. ती म्हणाली 'अर्जुना, हा तुझ्या भाच्याचा मुलगा तुला नमस्कार करीत आहे, त्याकडे पहा.' हें ऐकून अर्जुनानें विचारिलें, 'याचा पिता कोठें आहे?' दुःशलेनें उत्तर केलें, 'अर्जुना, याचा पिता पित्याच्या दुःखानें निराश होऊन इहलोक सोडून गेला. त्याचा वृत्तांत्त ऐक. आपल्या पित्याचा म्हणजे जयद्रथाचा तुझ्या हातून पूर्वी वध झालेला त्यानें ऐकला होताच. तेव्हां घोड्यामागून तूंच इकडे युद्धासाठीं येत आहेस असें ऐकतांच आधींच पितृशोकानें गांजून गेलेल्या त्यानें प्राणत्याग केला. तुझें केवळ नांव ऐकतांच तो माझा पुत्र खिन्न होऊन धरणीवर पडला आणि मरण पावला. तो पडलेला पाहून त्याच्या मुलासह तुझ्याकडे मी शरणार्थ आलें आहें.' असें म्हणून ती ढळढळ रडूं लागली. तेव्हां अर्जुनानें कष्टी होऊन खालीं मान घातली. ती अगदीं दीन होऊन पुढें त्याला म्हणाली, 'अर्जुना, या तुझ्या बहिणीकडे व भाच्याच्या मुलाकडे पहा आणि दया कर. दुर्योधनाला विसर आणि त्या मन्दबुद्धि जयद्रथालाहि बिसर. तुझ्या अभिमन्यूचा जसा परीक्षित् तसाच हा सुरथाचा पुत्र व माझा नातू आहे. त्याला घेऊन मी तुझ्यापाशीं आलें आहें. तरी आतां सर्व योद्धयांना वांचव; माझें म्हणणें ऐक. या बाळावर कृपा कर. हा तुझ्या पायां पडून कृपेची याचना करीत आहे, तरी आतां तूं शांत हो. हें पोरकें अडाणी मूल तुझ्याशीं मागणें मागत आहे, आणि तूं धर्म जाणणारा आहेस; तरी आतां क्रोध सोडून त्याच्यावर प्रसन्न हो. त्याच्या अनार्य व दुष्ट आजाचा तुला सर्वस्वी विसर पडूं दे; त्यानें तुमचे अगणित अपराध केले खरे, पण ते विसर व या त्याच्या नातवावर कृपा कर.'

राजा, दुःशलेचे हे दीनवाणे करुणेचे शब्द ऐकून अर्जुनाच्या मनापुढें देवी गांधारी व धृतराष्ट्र यांच्या मूर्ति उभ्या राहिल्या. तो दुःखानें विव्हळ झाला आणि 'धिक्कार असो या क्षत्रियधर्माला, त्याच्या नादानेंच मीं या सर्व बांधवांना यमसदनास पाठविलेंना?' असे उद्गार त्याच्या तोंडून बाहेर पडले. मग त्यानें दुःशलेला प्रेमानें भेटून तिचें सान्त्वन केलें आणि तिचें मन स्वस्थ करून तिला घरीं जावयास प्रेमानें निरोप दिला. दुःशलेनेंहि आपल्या सर्व योद्धयांना युद्धापासून परावृत्त केलें आणि अर्जुनाचा बहुमान करून ती घरीं आली.

याप्रमाणें सिन्धुदेशीय वीरांचा पराभव करून अर्जुन त्या स्वैर गतीनें जाणाऱ्या

घोड्यामागून पुनः जाऊं लागला. पिनाकधारी शंकर जसा आकाशांतून मृगामागून चालला, तसाच वीर अर्जुन आपल्या यज्ञाच्या घोड्याबरोबर विधीप्रमाणें चालला होता. तो घोडाहि आपल्या इच्छेप्रमाणें अनेक देशीं फिरला आणि त्यानें अर्जुनाची कीर्ति वाढविली. अशा रीतीनें चालला असतां तो श्यामकर्ण मणिपूरच्या राजाच्या देशांत अर्जुनासह येऊन ठेपला. १४. २. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१. अर्जुनाचें बभ्रुवाहनाशीं युद्ध]

(१) वैशंपायनः—राजा, मणिपूरचा राजा बभ्रुवाहन हा आपला पिता अर्जुन आपल्याकडे येत आहे असें ऐकून विनयानें ब्राह्मणांना समागमें घेऊन त्याला भेटण्यासाठीं नगराबाहेर आला. पण ही गोष्ट क्षत्रियधर्माला अनुसरून झाली नाहीं असें म्हणून अर्जुनानें बभ्रुवाहनाची निर्भर्त्सना केली आणि तो त्याला म्हणाला, 'बभ्रुवाहना, हें करणें तुला शोभलें नाहीं. ही गोष्ट क्षत्रिय धर्माविरुद्ध आहे. अरे, मी युधिष्ठिराच्या यज्ञीय अश्वाचें संरक्षण करण्यासाठीं त्याच्या मागून फिरत आहें. अर्थात् तो घोडा तुझ्या राज्यांत आला असतां तूं त्याच्यासाठीं लढणेंच योग्य आहे. असें असतां क्षत्रियधर्माविरुद्ध ही दुर्बुद्धि तुला ज्याअर्थी सुचली, त्याअर्थी तुला धिक्कार असो. युद्धासाठीं आलेल्या माझें स्वागत तूं गोड बोलूनच करणार काय ? एखाद्या स्त्रीप्रमाणें सामोपचारानें माझें स्वागत करून जगण्यांत तुला काय पुरुषार्थ वाटला ? मूर्खा, मीं निःशस्त्र होऊन जर तुजकडे आलों असतों, तर तुझें हें स्वागत योग्य झालें असतें !'

आपल्या पतीचे हे रागाचे शब्द नागकन्या उलूपीला सहन झाले नाहींत. भूमि फोडून ती बाहेर आली आणि युद्धाचें आह्वान देणारा अर्जुन खालीं मान घालून विचार करीत बसलेल्या बभ्रुवाहनाची निर्भर्त्सना करतो आहे असें पाहून आपल्या पुत्राला म्हणाली, 'बभ्रुवाहना, मी नागकन्या उलूपी तुझी माता आहें. तूं पित्याच्या सांगण्याप्रमाणें कर, त्यांतच धर्म आहे. तूं त्याच्याशीं युद्ध कर, म्हणजेच त्याला संतोष होईल.' उलूपीनें याप्रमाणें उत्तेजन दिल्यामुळें बभ्रुवाहनानें अर्जुनाशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला. सोन्याचें कवच अंगावर चढवून आणि तेजस्वी शिरस्त्राण मस्तकावर घालून शंभर भात्यांनीं भरलेल्या रथांत तो बसला. इतर सर्व युद्धसामग्रीहि त्यानें घेतली व उत्तम वेगवान् घोडे रथाला

जुंपविले. तो रथ सुंदर चाकांचा व सोन्याच्या पत्र्यानें मढविलेला असून त्याच्यावर सिंहांकित सोनेरी ध्वज उंच फडकत होता. अर्जुनाशीं युद्ध करण्यासाठीं निघाल्यावर बभ्रुवाहनानें प्रथम अश्वविद्याप्रवीण अशा आपल्या सेवकांना तो घोडा पकडावयास सांगितलें. त्याच्या आज्ञेवरून घोडा पकडण्यांत आला हें पाहून अर्जुनाला समाधान झालें आणि तो आपल्या रथस्थपुत्राशीं पायींच लढूं लागला. तेव्हां बभ्रुवाहनानें सर्पासमान तीक्ष्ण बाणांनीं अर्जुनावर प्रहार केला. मग त्या दोघां पितापुत्रांचें जें अतुल युद्ध झालें तें देवासुरांच्या युद्धासारखेंच झालें. बभ्रुवाहन अर्जुनाच्या खांद्यावर बाणांचा प्रहार करून हंसला व तो बाण अर्जुनाच्या अंगांतून बाहेर पडून सर्प बिळांत शिरावा, त्याप्रमाणें भूमींत जाऊन रुतला. त्यामुळें अर्जुन क्षणभर स्तब्ध झाला व दिव्य तेजांत प्रविष्ट होऊन जणूं मृतच झालासें वाटलें. थोड्यावेळानें तो सावध झाला, आणि बभ्रुवाहनावर संतुष्ट होऊन त्याला म्हणाला, 'बाळा, फार उत्तम. तुझें हें युद्धकौशल्य पाहून मला संतोष झाला. आतां हा बाण मी तुझ्यावर सोडतों पहा. नीट लक्ष देऊन युद्ध कर.' असें म्हणून त्यानें बभ्रुवाहनावर उलट बाणांचा वर्षाव केला, पण ते सारे बाण बभ्रुवाहनानें भल्लांनीं तोडून त्यांचे दोन दोन तीन तीन तुकडे करून टाकिले. तेव्हां अर्जुनानें त्याच्या रथावरील सोन्याचा उंचध्वज क्षुरानें पाडून टाकिला आणि त्याच्या रथाचे ते प्रचंड व वेगवान् घोडेहि निर्जीव करून सोडले. तेव्हां बभ्रुवाहन खालीं उतरला व आपल्या पित्याशीं पायींच मोठ्या क्रोधानें लढूं लागला. अर्जुनाला पुत्राचा पराक्रम पाहून आनंद झाला आणि तो त्याला फार पीडा होणार नाहीं अशा बेतानें लढूं लागला. तेव्हां अर्जुन युद्धांतून मागें फिरला असें वाटून बभ्रुवाहनानें त्याच्यावर पुनः प्रखर बाण सोडिले व एक बाण तर त्यानें पोरबुद्धीमुळें न जाणतां अर्जुनाच्या छातीवरच रोखून मारिला. तो वेगानें आलेला तीक्ष्ण बाण अर्जुनाच्या अंगांत शिरून त्याच्या मर्मावर लागला व त्या दुःखानें अर्जुन मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला. पित्याला मूर्च्छा आलेली पाहून चित्रांगदापुत्र बभ्रुवाहनाचीहि तीच अवस्था झाली. कारण त्यालाहि अर्जुनाचे बाण असेच मर्मावर लागून अंगांत खोल गेले होते. त्यामुळें तोहि धाडकन् भूमीवर पडला. याप्रमाणें पति व पुत्र दोघेहि मृत होऊन पडलेले पहातांच चित्रांगदा घाबरून रणभूमीवर आली आणि हृदय शोकानें संतप्त झाल्यामुळें रडत व कांपत ती बभ्रुवाहनाची माता मृत पतीकडे पहात राहिली. १४.२.७९.

अध्याय ८० वा.

[१. चित्रांगदेचा शोक व उलूपीशीं संवाद. २ अर्जुन पुनः जीवंत होतो]

(१) **वैशंपायनः**—राजा, चित्रांगदेनें फार विलाप केल्यावर ती मूर्च्छित होऊन पडली. थोड्या वेळानें ती सावध झाली व उलूपीला समोर पाहून म्हणाली, 'उलूपि, रणांत मरून पडलेल्या या आपल्या पतीकडे पहा. तुझ्या सांगण्यावरून त्याला माझ्या पुत्रानें बाणानें मारिलें ! पण त्यानें जरी तुझे अनेक अपराध केले असले, तरी तूं त्याला क्षमा कर आणि पुनः सजीव कर असें तुजजवळ माझें मागणें आहे. तूं त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध अशी धर्म जाणणारी आहेस यांत शंका नाहीं; कारण पुत्राकडून पतीचा वध करवूनहि तुला त्याचें कांहीं दुःख वाटत नाहीं ! हे नागकन्ये, पुत्रवधाचेंहि मी तेवढें दुःख मानीत नाहीं, पण ज्याचें स्वागत अशा रीतीनें करण्यांत आलें त्या पतीविषयींच मला दुःख होत आहे.' उलूपीला असें म्हणून चित्रांगदा अर्जुन पडला होता तेथें आली आणि त्याला उद्देशून म्हणाली, 'हे माझ्या प्रिय पते, उठा, हा पहा तुमचा घोडा मीं सोडून दिला. धर्मराज युधिष्ठिराच्या यज्ञीय अश्वाचें रक्षण करीत त्याच्या मागून जावयाचें सोडून तुम्ही येथें भूमीवर कसे पडून राहिलां ? हे कुरुनंदना, माझे प्राण केवळ तुमच्या हातीं आहेत. दुसऱ्याला प्राणदान देणाऱ्या तुम्हीं स्वतःच प्राणत्याग कसा केला बरें ? उलूपि, मरून भूमीवर पडलेल्या या पतीकडे नीट पहा. या पुत्राचाहि घात करून तुला दुःख होत नाहीं ! पुत्र मृत्युवश होऊन पडला तर पडो, पण या विजयी अर्जुनाला तर प्राणदान करशील कीं नाहीं ! बाई ग, अनेक पत्न्या करणें हा कांहीं पुरुषांचा दोष नाहीं. पण स्त्रियांना तसें करणें दोषास्पदच आहे. यास्तव तूं तसली बुद्धि धरूं नको. विधात्यानें जी गांठ मारिली ती शाश्वत व अक्षय असते. यास्तव तीच सख्याची गांठ तूं खरी करून दाखव. पतीचा घात तूं पुत्राकडून करविलास, पण त्याला सजीव करून जर त्याचें दर्शन मला आज तूं घडविलें नाहींस, तर मी खचित प्राणत्याग करीन. पुत्र व पति यांच्या विरहानें दुःखी झालेली मीं ही येथेंच तुझ्या समक्ष उपास करीत बसतें पहा.' असें उलूपीला म्हणून चित्रांगदा प्रायोपवेशनासाठीं बैठक मारून स्तब्ध बसली.

शोक आवरून व पतीचे चरण धरून ती दीन झालेली चित्रांगदा दीर्घ निःश्वास टाकीत पुत्राकडे पहात प्रायोपवेशनाच्या निश्चयानें बसली असतां बभ्रुवाहन पुनः सावध झाला आणि मातेला रणांगणावर आलेली पाहून म्हणाला, 'अरेरे, सुखांत

वाढलेली माझी माता आपल्या रणांत पडलेल्या मृत पतीचा शोक करीत आहे, याहून दुःखाची गोष्ट ती काय असेल? स्वतः शत्रूंचा वध करणारा व शस्त्रधाऱ्यांत श्रेष्ठ असा तो माझ्याच हातून मरण पावलेला पहाण्याचें तिच्या दैवीं आलें ना? खरोखर या देवीचें हृदय फारच कठीण असलें पाहिजे, नाहींतर या महाबाहु वीराला मृत झालेला पाहून तें खचित फुटून गेलें असतें. काळ आला नाहीं तों मरण येणें कठीण असेंच मला वाटतें. कारण नाहींतर या प्रसंगीं मी व ही माझी माता जीवंत कशीं राहिलों असतों? हाय हाय! या कुरुश्रेष्ठाचें सुवर्णकवच तो वध पावल्यामुळें येथें छेदून गेलेलें मी त्याचा पुत्र येथें पहात आहें! ब्राह्मणहो, हा पहा माझा पिता माझ्याच हातून मरण पावल्यामुळें वीरशय्येवर पडला आहे! अश्वाच्या मागून जाणाऱ्या त्याला मींच मारिलें असल्यामुळें त्याच्या समागमें शांतिपठनासाठीं आलेले ब्राह्मण आतां शांति ती काय करणार? ब्राह्मणहो, माझ्या या पितृघाताच्या पापाला कांहीं प्रायश्चित्त आहे काय! रणांगणांत पित्याचा वध करणारा केवढा मी दुष्ट व पापी! चर्म पांघरून बारा वर्षें तीर्थाटन करीत मी फिरलों तरी माझ्या या पापाची निष्कृति होईल कीं नाहीं कोण जाणे. पित्याचें मस्तक व कपाल घेऊन पृथ्वीवर हिंडण्याशिवाय दुसरें पितृवधाचें प्रायश्चित्त मला दिसत नाहीं. हे नागराजकन्ये, रणांत मीं तुझ्या पतीचा वध करून तुला प्रिय असलेलीच गोष्ट केली आहे. पण आतां मला पित्याच्या मार्गानेंच जाऊं दे. मला प्राणधारण करणें अशक्य आहे. माते, मी व गांडीवधारी अर्जुन मृत झालों असतां तूं खरोखर आतां आनंदानें रहा.'

दुःखानें व्याप्त होऊन बभ्रुवाहनानें असा शोक केल्यावर डोळ्याला पाणी लावलें आणि कष्टी अंतःकरणानें तो म्हणाला, 'सर्व चराचर वस्तूंनो व प्राण्यांनो ऐका. माते नागराजकन्ये, तूंहि ऐक. जर माझा पिता जीवंत झाला नाहीं, तर याच रणभूमीवर मी आपलें शरीर अन्नत्यागानें शुष्क करीन. पितृवधाच्या पापाची निष्कृति दुसऱ्या कशानेंहि होणार नाहीं. तसें मीं न केलें तर निसंशय मला नरक प्राप्त होईल. सामान्य वीर क्षत्रियाचा वध केल्यास शंभर गाई दिल्यानें त्या पापापासून मनुष्य मुक्त होतो. पण धर्मात्म्या पित्याचा वध केल्यास निष्कृति कशानें होणार?' असें बोलून बभ्रुवाहनहि प्रायोपवेशनाच्या निश्चयानें स्तब्ध बसला.

याप्रमाणें चित्रांगदा व तिचा पुत्र बभ्रुवाहन अशीं दोघेंहि अन्नत्यागपूर्वक देहत्याग करण्यास सिद्ध होऊन बसलीं असतां उलूपीनें संजीवन मण्याचें स्मरण

केलें. तेव्हां नागांच्या सेवेला नित्य तत्पर असलेला तो मणि तिच्यापुढें उभा राहिला. तो हातांत घेऊन ती नागराजकन्या सैनिकांना उद्देशून मनःसंतोष उत्पन्न करणारें भाषण करूं लागली. ती म्हणाली, 'बाळा, बभ्रुवाहना, ऊठ, शोक सोडून दे. अर्जुनाला तूं खरोखर जिंकिलेलें नाहीं. तसें म्हटलें तर याला जिंकणें हें इंद्रासह सर्व देवांनाहि शक्य नाहीं. अरे, मींच ही मोहिनी नांवाची माया दाखविली आणि या नरश्रेष्ठ अशा तुझ्या पित्याच्या हितासाठींच ती दाखविली. आपल्या पुत्राचा पराक्रम पहावा म्हणूनच हा येथें युद्धासाठीं आला, आणि म्हणूनच, बाळा, मींहि तुला युद्धाचें प्रोत्साहन दिलें. तरी आपल्या हातून कांहीं पाप घडलें असें मानण्याचें तुला कारण नाहीं. अर्जुन म्हणजे प्राचीन ऋषि जो नर तोच असून त्याला रणांत जिंकण्यास इन्द्रहि समर्थ नाहीं. आतां हा संजीवन मणि मीं आणिला आहे. तो युद्धांत मरण पावलेल्या नागांना नित्य जीवंत करीत असतो. हा तूं आपल्या पित्याच्या वक्षःस्थलावर ठेव, म्हणजे तो सजीव झालेला तुला दिसून येईल.'

उलूपीच्या सांगण्याप्रमाणें बभ्रुवाहनानें करतांच अर्जुन सजीव होऊन झोपेंतून जागा झाल्यासारखा डोळे चोळीत उठला. तो उठतांच बभ्रुवाहनानें त्याला वंदन केलें. आकाशांतून त्याच्यावर इन्द्रानें पुष्पवर्षाव केला. कोणी न वाजवितां दुदुंभी गंभीर ध्वनि करून वाजूं लागल्या. अर्जुन सावध होऊन उठतांच आकाशांतून 'उत्तम उत्तम' असा मोठा शब्द झाला. मग त्यानें बभ्रुवाहनाचें मस्तक हुंगून त्याला आलिंगन दिलें. नंतर शोकव्याप्त होऊन पलीकडे उलूपीसह बसलेल्या चित्रांगदेकडे त्याचें लक्ष गेलें आणि त्यांना तो म्हणाला, 'शोक, आश्चर्य, व हर्ष यांनीं युक्त असा हा रणांगणांत काय प्रकार चालला आहे? माझ्या शूर बाळा, सांग बरें तुला ठाऊक असेल तर. तुझी माता येथें कशाला आली? तशीच ही नागकन्या उलुपी तरी येथें कशी आली? माझी अशी समजूत आहे कीं माझ्याच आग्रहावरून तूं युद्धास प्रवृत्त झालास. असें असतां स्त्रियांनीं येथें येण्याचें कारण काय, तें मला समजलें नाहीं.' अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून तो मणिपूरचा राजा बभ्रुवाहन संतुष्ट होऊन त्याला म्हणाला, 'हें सारें उलुपीला विचारा, ती सांगेल.' १४. २. ८०.

अध्याय ८१ वा.

[१. उलूपी सर्व वृत्त अर्जुनाला सांगते. २ अर्जुन सर्वांना अश्वमेधाचें निमंत्रण देऊन पुढें जातो.]

(१) **अर्जुन**—हे कुरुकुलनंदिनि उलूपि, तूं येथें कशासाठीं आलीस, तसेंच या चित्रांगदेचें तरी येथें रणागणांत येण्याचें कारण काय ? उलूपि, तूं बभ्रुवाहनाचें कुशल जाणण्यासाठींच आलीस काय ? माझाहि समाचार तुला काढावयाचा असेलच. याच्या किंवा माझ्या हातून न जाणतां तुझें अप्रिय तर कांहीं झालें नाहींना ? किंवा चित्रांगदेनें तुझा कांहीं अपराध केला कीं काय ?

उलूपी:—महाराज, आपल्या हातून किंवा बभ्रुवाहनाकडून तसाच त्याच्या मातेकडून कोणताच अपराध घडलेला नाहीं. चित्रांगदा तर माझ्याशीं दासीप्रमाणें वागते. आतां हा सारा प्रकार मीं काय केला तो सांगतें, ऐकावा. महाराज, त्याविषयीं मजवर कोप करूं नका. मी आपल्या पायां पडून प्रार्थना करतें. या साऱ्या गोष्टी मीं आपल्या हितासाठींच घडवून आणिल्या. त्या सर्व ऐकून घ्या. आपण महायुद्धामध्यें भीष्माचा जो अधर्मानें वध केला, त्याची निष्कृति या रीतीनें मीं केली. त्या वधाच्या पापाची निष्कृति न करतां जर आपण प्राणत्याग केला असता, तर त्यामुळें आपल्याला निश्चितपणें नरकांत पडावें लागलें असतें. आपल्याला पुत्राच्या हातून जें मरण आलें तें भीष्मवधाच्या निष्कृतीसाठींच होय. महाराज, पूर्वी वसु आणि गंगा यांमध्यें यासंबंधानें भाषण झालें असून तें मला वसूंकडूनच समजलें. भीष्माला आपण मारिल्यानंतर सारे वसु गंगातीरीं आले व तींत स्नान करून गंगेच्या संमतीनें म्हणाले, 'शांतनुपुत्र भीष्म शिखंडि पुढें आल्यामुळें लढत नसतां अर्जुनानें त्यांना मारिलें, तरी आतां त्या गोष्टीला अनुसरून आम्ही त्याला आतां शाप देतों.' तेव्हां गंगेनें 'ठीक आहे, द्या' असें उत्तर दिलें. तें ऐकून माझें मन खट्टू झालें आणि मीं पित्याला तें कळवून त्याला कांहीं उपाय करण्यास सांगितलें. तेव्हां माझा पिता वसूंकडे गेला आणि, महाराज, आपल्यासाठीं त्यानें त्यांची वारंवार विनवणी करून त्याला सांगितलें कीं "अर्जुनाचा पुत्र जो मणिपूरचा तरुण राजा बभ्रुवाहन तो त्याला रणांत बाण मारून पाडील व तेणेंकरून अर्जुन शापमुक्त होईल." असें म्हणून वसूंनीं माझ्या पित्याला घरीं पाठविलें व आल्यावर त्यानें सर्व वृत्तान्त मला सांगितला. त्याला अनुसरून मीं आपल्याला आज शापमुक्त केलें. वस्तुतः इंद्रा-

लाहि तुमचा पराजय करतां येणार नाहीं. पण पुत्र म्हणजे वस्तुतः आपण स्वतःच असल्यामुळें बभ्रुवाहनानें तुझा पराभव केला; त्यांत त्याचा कांहीं दोष नाहीं. आपल्याला त्याविषयीं काय वाटतें बरें ?

अर्जुनः—हे देवी, तूं केलेंस तें सारें योग्यच झालें व माझ्या हितासाठींच तें झालें. आतां युधिष्ठिराचा अश्वमेध पुढील चैत्री पौर्णिमेला व्हावयाचा आहे. तरी, हे बभ्रुवाहना, तेथें तूं या आपल्या दोन्ही मातांना घेऊन ये.

बभ्रुवाहनः—हे तात, आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी अश्वमेधाला येईन व ब्राह्मणांना वाढण्याचें काम अवश्य करीन. पण माझ्यावर कृपाकरून थोडा वेळ आपण आपल्या उभय भार्यांसह नगरांत यावें; कांहीं दुसरें मनांत आणूं नये. आपल्या या घरांत एक दिवस राहून मग अश्वामागून पुनः जावें.

अर्जुनः—बाळा, तुला ठाऊकच आहे कीं मीं अश्वानुसरणाची दीक्षा घेतलेली असल्यामुळें आतांच मला नगरांत येतां येणार नाहीं. कारण घोडा जिकडे स्वैरपणें जाईल तिकडेच मला गेलें पाहिजे. तुझें कल्याण असो; मी आतां जातों; मला एका ठिकाणीं सध्यां रहातां येणार नाहीं.

वैशंपायनः—राजा, याप्रमाणें अर्जुनानें सांगितलें असतां, बभ्रुवाहनानें तेथेंच त्याचा सत्कार केला आणि अर्जुनहि आपल्या उभय भार्यांचा निरोप घेऊन पुढें निघून गेला. १४. २. ८१.

अध्याय ८२ वा.

[१. अर्जुनाचें मगधराजाशीं युद्ध.]

(१) वैशंपायनः—राजा, समुद्रापर्यंत पसरलेल्या पृथ्वीवर क्रमानें संचार करीत तो अश्व चालला असतां, हस्तिनापुराच्या समोरच आल्यामुळें तेथून तो माघारा वळला आणि मगधदेशाची राजधानी जें राजगृह तेथें आला. तो तेथें आलेला पहातांच जरासंधाचा नातू मेघसन्धि पुढें आला व क्षात्रधर्माला अनुसरून त्यानें अर्जुनाला युद्धाचें आव्हान दिलें. तो पराक्रमी वीर रथांत बसून धनुष्यबाण घेऊन अर्जुनावर चालून गेला आणि पोरपणामुळें त्याला म्हणाला, 'हा घोडा असा बायकांत चालावा असा काय चालला आहे ? आतां याला मी पकडतों, घ्या याला सोडवून कसा घ्यावयाचा तो ! माझ्या वडिलांनीं तुम्हांला युद्धाचें निमंत्रण दिलें नसेल तर मी तें देऊन तुमचें स्वागत करतों; चला, टाका बाण; हा मीं टाकला ?' हे त्याचे बोल ऐकून अर्जुनानें हंसत हंसत उत्तर केलें,

'अरे, मला जो विघ्न करील त्याचें निवारण करणें हें माझें व्रतच आहे. तें मला माझ्या वडील बंधूनें दिलें असून तुलाहि खचित माहीत आहेच. तरी तूं मजवर यथेष्ट प्रहार कर. मला त्याचा राग नाहीं.' असें अर्जुनानें सांगतांच इन्द्र जसा पाण्याचा पाऊस पाडतो, तसा त्या मगधराजानें अर्जुनावर सहस्त्रावधि बाणांचा पाऊस पाडिला. तेव्हां अर्जुनानेंहि आपल्या गांडीवावरून निकराचे बाण सोडून त्याचे बाण व्यर्थ केले. अर्जुनाचे सूर्यासारखे ते अग्निमुख बाण मगधराजाच्या रथावरील ध्वज, ध्वजाचा दांडा, घोडे, चाकें यांना मात्र लागले. पण अर्जुनाच्या मनांत त्याचें रक्षण करण्याचें असल्यामुळें त्याच्या किंवा सारथ्याच्या शरीराला धक्का लागला नाहीं. पण पोरवयाच्या मगधराजाला तो आपलाच पराक्रम आहे असें वाटलें व तो अर्जुनावर सारखे बाण सोडीत राहिला. त्या बाणांनीं विद्ध झालेला अर्जुन वसंत ऋतूंतील फुललेल्या पळसासारखा दिसूं लागला. तेव्हां मेघसन्धीचे बाण आपल्यावर सारखे प्रहार करीत असून तो आपल्यापुढें धीटपणें उभाच आहे असें पाहून अर्जुनाला राग आला व त्यानें त्याचे घोडे मारून सारथ्याचेंहि मस्तक उडविलें व धनुष्य तोडून त्याच्या हातांतील मोजे, पताका व ध्वज हींहि खालीं पाडिलीं. तेव्हां मेघसन्धि केवळ गदाच घेऊन अर्जुनावर धांवून आला. पण त्याची ती सोन्यानें मढविलेली गदा अर्जुनानें गृध्रबाण सोडून तोडून टाकिली. गदेचे तुकडे होऊन खालीं पडल्यावर मेघसन्धीजवळ रथ, धनुष्य, गदा इत्यादि कांहींच राहिलें नाहीं असें पाहून अर्जुन त्याची समजूत करून म्हणाला, 'बाळा, तूं आपला क्षात्रधर्म उत्तम रीतीनें दाखविलास. तुझ्या बालवयाच्या मानानें तूं खरोखर चांगलाच पराक्रम केलास. पण माझ्या वडील बंधूची मला आज्ञा आहे कीं, राजांना शक्यतों मारावयाचें नाहीं. यास्तव मीं तुला सोडून देतों.' हें ऐकून मेघसन्धीला आपला पराभव झाला हें पटलें व त्यानें हात जोडून अर्जुनाला नमस्कार केला. तो म्हणाला, 'अर्जुना, मी पराजित झालों. तुझें कल्याण असो. आतां मला आणखी लढण्याची इच्छा नाहीं. आतां मी काय करूं तें तूंच सांग, म्हणजे त्याप्रमाणें मी करतों.' अर्जुनानें त्याचें समाधान केलें आणि पुढील चैत्री पौर्णिमेला अश्वमेधासाठीं येण्याचें त्याला निमंत्रण दिलें. मेघसन्धीनें 'ठीक आहे' असें म्हणून त्या श्यामकर्णाची व अर्जुनाची पूजा केली आणि अर्जुन घोड्याबरोबर तेथून निघाला. नंतर समुद्रतीरानें जात असतां वाटेंत वंग, पुंड्र, कोसल हे देश लागले व तेथें अर्जुनानें अनेक म्लेच्छ सैन्यांवर विजय मिळविला. १४. २. ८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ अर्जुनाचें शरभादिकांशीं युद्ध. २ सौराष्ट्रांत अर्जुनाचा सत्कार.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, मगधराज मेघसन्धीचा सत्कार स्वीकारून अर्जुन अश्वाच्या मागून दक्षिण दिशेच्या रोखानें चालूं लागला. नंतर पुनः वळून तो घोडा चेदि देशांतील शुक्तिपुराजवळ आला. तेथें प्रथम युद्ध झाल्यावर शिशुपालाचा पुत्र शरभ यानें अर्जुनाचा बहुमान केला. तेथून तो अश्व काशिदेश, अंग, कोसल, किरात, तंगण या देशीं गेला व रीतीप्रमाणें तेथेंहि मिळालेला सत्कार घेऊन तो वळून दशार्ण प्रांतांत आला. तेथें चित्रांगद नांवाचा पराक्रमी राजा होता. त्याशीं तुमुल युद्ध करून अर्जुनानें त्याला आपल्या कह्यांत आणिलें. तेथून पुढें तो एकलव्य निषादाच्या राज्यांत गेला. त्या ठिकाणींहि निषादांशीं त्याचें रोमांचकारी युद्ध झालें. अर्जुनानें यज्ञाला विघ्न करणाऱ्या त्या निषाद राजाचा रणांत पराजय करून त्यापासून सत्कार मिळविला व पुढें दक्षिण दिशा धरून समुद्रतीरानें तो जाऊं लागला. त्या बाजूला द्रविड, आन्ध्र, रौद्र, माहिषक, कोलगिरी, इत्यादि लोकांशीं त्याला संग्राम करावा लागला. पण त्यांना अर्जुनानें सहज जिंकिलें आणि तेथून तो अश्वाच्या मागून जातां जातां सौराष्ट्राकडे चालला.

(२) गोकर्ण, प्रभास इत्यादि क्षेत्रीं जाऊन शेवटीं यादवांची रमणीय राजधानी जी द्वारका तेथें तो घोडा येऊन पोंचला. त्याला तरुण यादव पकडूं लागले असतां उग्रसेन राजानें त्यांचें निवारण केलें. नंतर यादव अर्जुनाचा मामा जो अंधक त्यासह अर्जुनाला सामोरे आले आणि त्याचा त्यांनीं मोठा सन्मान केला. तो सन्मान स्वीकारून व त्यांची अनुज्ञा घेऊन अर्जुन घोड्याच्या मागोमाग पुनः चालूं लागला. तेथून पश्चिम समुद्राला धरून जात असतां तो घोडा पंचनद देशीं गेला व तेथून गांधार देशास पोंचला. तेथें गांधारराजाशीं म्हणजे शकुनिपुत्रांशीं अर्जुनाचें तुमुल युद्ध झालें. पूर्वीचें वैर आठवून शकुनीचा पुत्र त्याच्याशीं निकरानें लढला. १४.२.८३.

अध्याय ८४ वा.

[१. शकुनिपुत्राचा पराजय व त्याला अश्वमेधाचें आमंत्रण.]

(१) शकुनीचा पुत्र पताका ध्वज यांनीं शोभणारें असें आपलें हत्ती, घोडे, रथ इत्यादि सैन्य घेऊन अर्जुनावर चालून आला. त्याचे वीर सैनिक शकुनीच्या वधाची आठवण होऊन क्रुद्ध झाले व आपआपलीं धनुष्यें घेऊन त्याच्यावर एकदम सारे तुटून पडले. तेव्हां अजिंक्य असा अर्जुन शांतपणें त्यांना युधिष्ठिराच्या आज्ञा सांगूं लागला. पण तिकडे मुळींच लक्ष न देतां अर्जुन त्यांना गोड शब्दांनीं सावध होण्यास सांगत असतांहि त्यांनीं घोड्याला वेढा दिला. तेव्हां अर्जुनानें संतप्त होऊन त्यांचीं मस्तकें तोडून टाकिलीं. त्याला तसें करण्यास कांहींच त्रास पडला नाहीं. तेव्हां त्यांतून उरलेले वीर घोड्याला सोडून देऊन पळूं लागले. पण अर्जुनानें त्यांना बजावून बजावून त्यांचीं मस्तकें छेदिलीं. अशा रीतीनें ते गांधारवीर पटापट मरून पडूं लागले असतां शकुनिपुत्र स्वतः अर्जुनाला अडवण्यास पुढें आला. तेव्हां 'युधिष्ठिराची आज्ञा असल्यामुळें राजांचा मला वध करावयाचा नाहीं, तरी आतां युद्ध बंद कर आणि परत जा,' असें अर्जुनानें त्याला सांगितलें. तरीपण त्याचा अनादर करून तो अज्ञानामुळें जेव्हां अर्जुनावर बाणांचा वर्षाव करूं लागला, तेव्हां अर्जुनानें अर्धचंद्राकार बाण मारून पूर्वी जसें जयद्रथाचें मस्तक उडविलें होतें तसें त्याचें शिरस्त्राण उडविलें. तें पाहून गांधारवीरांना आश्चर्य वाटलें व खरोखरच अर्जुनाच्या मनांतून राजाचा वध करावयाचा नाहीं ही गोष्ट त्यांना पटली. शकुनिपुत्र पळून जाण्याचा निश्चय करून माघारा वळला व त्याच्याबरोबर इतर वीरहि पळून जाऊं लागले. पण अर्जुनानें आपल्या भल्ल बाणांनीं त्यांचीं मस्तकें छेदून टाकिलीं. बाण मारण्यासाठीं त्यांनीं बाहू उभारावे व ते बाण सुटण्यापूर्वीच अर्जुनाच्या बाणांनीं ते तुटून पडावे असा प्रकार कित्येकांच्या बाबतींत झाला. अशा रीतीनें सर्व गांधारसैन्य पराभूत होऊन सैरावैरा पळूं लागलें. पण त्याचा बहुतेक नाश होऊन फारच थोडें जीवंत राहिलें. पहिल्या प्रथम आपल्या अंगावर चालून आलेल्या वीरांपैकीं आतां अर्जुनाला कोणी दिसेनात. असा प्रकार झाला असतां गांधारराज शकुनिपुत्राची माता आपल्या वृद्ध मंत्र्यांना पुढें करून व सत्कारसाहित्य घेऊन भीत भीत नगराबाहेर आली आणि सैन्याला व पुत्राला मागें फिरवून अर्जुनाचें समाधान करूं लागली. तिचा सत्कार स्वीकारून अर्जुनानें उलट तिचाहि बहुमान केला आणि शकुनिपुत्राला

समाधानाच्या गोष्टी सांगून त्याला तो म्हणाला, 'तुझी ही बुद्धि मला आवडली नाहीं. कारण कांहीं झालें तरी तूं माझा भाऊच आहेस. गांधारीमातेची व धृतराष्ट्राची आठवण करून मीं तुला वांचविलें, पण तुझ्या सैन्याचा वध केला. आतां यापुढें असें होऊं नये. आतां वैर थांबवूं या. तुझी युद्ध करण्याची बुद्धि टाकून दे. आतां घरीं जा आणि पुढील चैत्री पौर्णिमेला राजा युधिष्ठिराचा अश्वमेध पहाण्यासाठीं हस्तिनापुरास ये.' १४. २. ८४.

अध्याय ८५ वा.

[१. अश्वासह अर्जुन हस्तिनापुरास यावयास निघालेला ऐकून युधिष्ठिर यज्ञाची सर्व सिद्धता करतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, गांधार राजाला याप्रमाणें सांगून अर्जुन स्वैर फिरणाऱ्या यज्ञीय अश्वामागून चालूं लागला असतां तो अश्व हस्तिनापुराच्या दिशेला वळला. हें वर्तमान युधिष्ठिराला दूतांच्या तोंडून समजलें, तेव्हां अर्जुन खुशाल आहे हें पाहून त्याला आनंद झाला. जेथें जेथें तो गेला तेथील विशेषतः गांधार देशांतील युद्धांत अर्जुनाचें वर्तन पाहून तो अगदीं संतुष्ट झाला. इतक्यांत माघ महिन्यांतील द्वादशी आली; तेव्हां तें शुभ नक्षत्र घेऊन त्यानें सर्व बंधूंना एकत्र बोलाविलें आणि भीमाला हाक मारून म्हटलें, 'भीमसेना, अर्जुनाचें वर्तमान घेऊन आलेल्या दूतांनीं सांगितलें कीं तो अश्वासह लवकरच येत आहे. आतां यज्ञाची वेळ जवळ आली. आज ही माघी पौर्णिमा; एकच महिना आतां राहिला. तर वेदवेत्त्या विद्वान् ब्राह्मणांना अश्वमेधासाठीं योग्य भूमि निवडावयास सांग.' अर्जुन लवकरच परत येणार हें ऐकून भीमाला आनंद झाला आणि युधिष्ठिराच्या सांगण्याप्रमाणें त्यानें सर्व व्यवस्था करविली. तो यज्ञकर्मांत कुशल अशा ब्राह्मणांना पुढें करून स्थापत्यशास्त्रविशारद कारागिरांसह गेला आणि त्यांच्याकडून यज्ञासाठीं पटांगण मोजून घेतलें. त्या पटांगणाभोंवतीं कुंपण घालून त्यानें आंत चांगले रस्ते करविले आणि उत्तम दगडांची तेथें फरशी घालून शेंकडों वाडे बांधिले. त्यांचे खांब सोन्याचे असून जिकडे तिकडे तोरणें उभारलीं होतीं. स्वतः यज्ञाची भूमी शुद्ध मोकळी ठेवून इतर भागांत नाना देशींहून आलेल्या राजांसाठीं घरें, त्यांच्या स्त्रियांसाठीं स्वतंत्र स्थानें, इत्यादि गोष्टी त्यानें योग्य रीतीनें करविल्या. ब्राह्मणांसाठीं रहाण्याचीं स्वतंत्र

ठिकाणेंहि करविण्यांत आलीं. एवढी सिद्धता झाल्यावर युधिष्ठिराच्या सांगण्यावरून त्यानें सर्व स्नेही राजांकडे दूत पाठविले आणि त्याप्रमाणें ते राजे युधिष्ठिराला संतुष्ट करण्यासाठीं तेथें आले. त्यांनीं अहेरासाठीं विविध रत्नें, दासदासी, घोडे, शस्त्रास्त्रें इत्यादि आपल्याबरोबर आणिलीं. ते येऊन आपल्यासाठीं केलेल्या शिबिरांत प्रवेश करूं लागले, तेव्हां त्या धांदलीचा प्रचंड गंभीर ध्वनि समुद्रगर्जनेसारखा होऊन आकाशाला जाऊन भिडला. त्या पाहुणे राजांची जेवणाखाण्याची व निजण्याबसण्याची व्यवस्था योग्य प्रकारें ठेवण्याची युधिष्ठिरानें आपल्या सेवकांना आज्ञा दिली. त्यांच्या वाहनासाठीं अश्वशाला, हस्तिशाला अशा निरनिराळ्या केल्या असून त्यांत गवत, कडबा, पाणी भरपूर भरून ठेविलेलीं होतीं. युधिष्ठिराच्या त्या महायज्ञासाठीं अनेक ब्रह्मवादी ऋषि आणि मोठमोठे ब्राह्मणहि आपल्या शिष्यांसह आले आणि त्यांचें योग्य स्वागत त्यानें केलें. हें स्वागताचें काम त्यानें खोटा अभिमान न धरतां स्वतःच केलें. नंतर शिल्पशास्त्री आणि दुसरे कारागीर यांनीं यज्ञाला लागणारी भूमी, मंडप, इत्यादि सर्व साधनें सिद्ध करून त्याप्रमाणें युधिष्ठिराला सांगितलें. सर्व सिद्धता योग्य प्रकारें झाली हें ऐकून राजाला व त्या सर्व बंधूंना संतोष वाटला.

यज्ञाला आरंभ झाला तेव्हां वादपटु व उत्तम कोटिक्रम करणारे पंडित एकमेकांना जिंकण्यासाठीं नाना विषयांवर तर्कप्रधान वाद करूं लागले. भीमानें करविलेली ती यज्ञाची सिद्धता पाहून पाहुण्यांना तो इन्द्राचाच यज्ञ आहे कीं काय असें वाटलें. सोन्याचीं तोरणें, शय्यागारें, स्नानागारें, क्रीडांगणें, मोठमोठे रत्नांचे ढीग, अनेक प्रकारचीं लहान मोठीं भांडीं, कढया, कळशा, चंबू, घडे, इत्यादि सर्व सोन्याचींच त्यांना दिसून आलीं. शास्त्रानुसार बनविलेले यज्ञस्तंभ लांकडाचे असून सोन्यानें मढविलेले होते. जलचर तसेच स्थलचर सर्व पशु तेथें आणिले होते. गाई, म्हशी, वृद्ध स्त्रिया, इतर जलचर प्राणी, श्वापदें, पक्षी, रानांतील प्राणी, पर्वतावर रहाणारे प्राणी, नाना प्रकारचे जीवजन्तु इत्यादिकांचें प्रदर्शन तेथें मांडलेलें असून ती सारी यज्ञभूमि पशु, गाई, धन, धान्य इत्यादिकांनीं भरलेली पाहून सर्व राजांना आश्चर्य वाटलें. उत्तम प्रकारचें मधुर अन्न ब्राह्मण व इतर लोक या सर्वांना देण्यांत येत होतें. एक लक्ष ब्राह्मणांचें भोजन उरकलें कीं एकदां दुंदुभीचा शब्द करण्यांत येई. अशा रीतीनें दुंदुभिध्वनि दिवसानुदिवस सारखा चालला होता. भाग्यवान् युधिष्ठिराचा तो यज्ञ असा चालला असतां पर्वतप्राय अन्नाच्या कित्येक राशि उठल्या. दह्याचे पाट वहात

असून तुपाचे तर डोह भरले होते. त्या महायज्ञांत अनेक ठिकाणचे लोक आलेले असल्यामुळें तें यज्ञस्थान म्हणजे एकवटलेलें जंबुद्वीपच बनलें. तेथें सहस्रावधि जातीचे पुरुष अनेक प्रकारचीं भांडीं घेऊन ब्राह्मणांना विविध अन्नें वाढीत होते व पांडवांचे सेवक राजभोग्य असे उंची उंची पदार्थ वाढण्याचें काम करीत होते. १४.२.८५.

अध्याय ८६ वा.

[१. भीम पाहुणे राजांचा सत्कार करतो. २. कृष्ण अर्जुनाचें वृत्त सांगतो]

(१) वैशंपायन—मोठमोठ्या राज्यांचे स्वामी असे वेदवेत्ते राजे आपल्याकडे आलेले पाहून युधिष्ठिर भीमसेनाला म्हणाला, 'भीमा, या सर्व राजांचा यथायोग्य सत्कार कर. कारण ते सर्व सन्मानाला पात्र आहेत.' त्याच्या आज्ञेप्रमाणें नकुलसहदेवांच्या साह्यानें भीमानें त्यांची नीट व्यवस्था ठेविली. इतक्यांत यादववीर आणि बळराम यांना पुढें करून सात्यकि, प्रद्युम्न, गद, निशठ, सांब, कृतवर्मा इत्यादिकांसह कृष्णहि तेथें आला. भीमानें त्या सर्वांचा बहुमान करून रत्नजडित शिबिरांत त्यांची स्थापना केली. नंतर कृष्णानें युधिष्ठिराशीं गोष्टी बोलून शेवटीं 'अर्जुनाला अनेक युद्धें करतांना केवढा त्रास झाला असेल बरें!' असें म्हटलें. युधिष्ठिरानें विचारल्यावरून कृष्णानें त्याला अर्जुनानें केलेल्या अनेक युद्धांचें वृत्त निवेदिलें आणि म्हटलें, 'द्वारकेहून आमचा एक आप्त आतांच आला, त्यानें अर्जुनाला अनेक युद्धांमुळें थकून गेलेला पाहिलें. आतां तो अगदीं जवळ आला असून लवकरच येथें पोंचेल. तरी आतां अश्वमेधाची सर्व सिद्धता करावयास पाहिजे.' धर्मराज म्हणाला, 'कृष्णा, आपल्या थोर दैवानें अर्जुन विजयी होत्साता निर्वेध परत येत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्यानें आपल्याला कांहीं निरोप पाठविला असेल तर तो मला समजावयास पाहिजे.' कृष्णानें उत्तर केलें, 'महाराज, अर्जुनानें तुम्हांला सांगून पाठविलें आहे कीं, आतां सर्व राजे यज्ञासाठीं येतील, तरी त्यांचा योग्य तो सत्कार करावा, हें आपलें कर्तव्य आहे. त्यांच्या सत्कारांत कांहीं उणेपणा राहूं नये, अशी व्यवस्था व्हावी. यापुढें राजांच्या परस्परद्वेषामुळें प्रजेचा निष्कारण संहार होऊं नये.' या आणि दुसऱ्या अनेक गोष्टी अर्जुनाचा निरोप म्हणून त्या मनुष्यानें सांगितल्या. त्यांचें तात्पर्य असें कीं, "मणिपूरचा राजा माझा प्रिय पुत्र बभ्रुवाहन हा यज्ञासाठीं येत आहे. त्याचा

माझ्यासाठीं म्हणून योग्य सत्कार व्हावा. त्याची माझ्यावर भक्ति व प्रेम आहे." हा निरोप ऐकून धर्मराज युधिष्ठिराला आनंद झाला आणि कृष्णाशीं तो पुढें बोलूं लागला. १४. २. ८६.

अध्याय ८७ वा.

[१. अर्जुन अश्वासह हस्तिनापुरास येतो.]

(१) **युधिष्ठिर** :—कृष्णा, तूं जें अमृतासमान मधुर व पवित्र भाषण केलें, त्यामुळें मला मोठा आनंद झाला. अर्जुनाला पुनः त्याठिकाणीं अनेक राजांशीं युद्धें करावीं लागलीं हें मीं आतां ऐकिलेंच; पण अशा रीतीनें नित्य त्याला एकट्यालाच सारें सुख सोडून फिरावें लागतें, हें पाहून मला फार वाईट वाटतें. कृष्णा, मी एकीकडे बसलों असतां अर्जुनाविषयीं माझ्या मनांत असा विचार येतो, व त्याला सतत किती कष्ट पडतात, हें समजून येतें. त्याच्या शरीरावर सर्व उत्तम लक्षणें आहेत. पण हे नित्याचे कष्ट त्याला कोणत्या लक्षणांमुळें होत असावेत बरें ? त्याला अतिशय कष्ट पडतात ही गोष्ट तर सत्य आहे; पण त्याच्या शरीरावर मला तरी कांहीं तसें लक्षण दिसत नाहीं. कृष्णा, मला जर तें ऐकण्याला योग्य असेल, तर तूं सांग.

कृष्ण—धर्मराजा, अर्जुनाच्या शरीरावर मलाहि कांहीं तसें लक्षण दिसत नाहीं. केवळ त्याच्या पायांच्या पोटऱ्या मात्र जरा फुगीर आहेत, त्याच्यामुळें त्याला नित्य प्रवासांत असावें लागतें. पण त्यावांचून त्याच्या कष्टाचें दुसरें कांहीं कारण मला दिसत नाहीं.

कृष्णाचें हें भाषण ऐकून 'असेल, तसेंहि असेल,' असें युधिष्ठर म्हणाला. पण द्रौपदीनें मात्र जरा रागानें डोळे वटारून कृष्णाकडे पाहिलें व तिचें अर्जुनावरील विशेष प्रेम पाहून त्यालाहि कौतुक वाटलें. अर्जुनाविषयींचें धर्मराज व श्रीकृष्ण यांमधील हें बोलणें ऐकून भीमादिकांना मौज वाटली. त्या गोष्टी त्यांच्या चालल्या आहेत, तों अर्जुनाकडून आलेला दूत तेथें येऊन पोंचला. त्यानें युधिष्ठिराला नमस्कार करून अर्जुन आल्याचें वृत्त त्याला कळविलें. तें ऐकून युधिष्ठिराचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून गेले व ती प्रिय वार्ता आणणाऱ्याला त्यानें पुष्कळ धन दिलें. मग दुसऱ्या दिवशीं अर्जुन प्रत्यक्ष तेथें येऊन ठेपला, तेव्हां त्या घोड्याच्या टापांनीं उधळलेली धूळ पाहून सर्वांनीं मोठा जयघोष

केला व त्यांचा तो आनंदाचा घोष अर्जुनाच्याहि कानीं आला. लोक म्हणाले, 'अर्जुना, तूं सुखरूप परत आलास ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. युधिष्ठिर महाराजहि धन्य होत. सारी पृथ्वी जिंकून व राजांना पादाक्रांत करून घोड्याला पृथ्वीभर फिरवून आणण्याचें महत्कार्य अर्जुनाशिवाय कोण करूं शकता? सगरासारखे मोठमोठे राजे पूर्वी होऊन गेले. पण त्यांनाहि असलें कार्य करतां आलेलें आम्हीं ऐकिलें नाहीं. फार काय, पण पुढेंहि असला पराक्रम राजांना करतां येणार नाहीं. अर्जुना, खरोखर अत्यंत दुष्कर असाच पराक्रम तूं केला आहेस.' अशा आशयाचे लोकांचे स्तुतिशब्द ऐकत ऐकत अर्जुनानें यज्ञमंडपांत प्रवेश केला, त्यावेळीं युधिष्ठिर व कृष्ण हे अमात्यांसह धृतराष्ट्राला घेऊन त्याला सामोरे गेले. अर्जुनानें प्रथम धृतराष्ट्राचे पाय धरले, मग धर्मराजाला वंदन केलें, आणि भीमादिकांना नमस्कार करून कृष्णाला दृढालिंगन दिलें. मग समुद्राच्या पलीकडे जाऊं इच्छिणारा परतीर गांठल्यावर जसा स्वस्थ होऊन विश्रांति घेत पडतो, तसा अर्जुनहि सर्वांचा मान स्वीकारून व त्यांचा उलट बहुमान करून विश्रांति घेत पडला. इतक्यांत मणिपूरचा राजा बभ्रुवाहन आपल्या उभय मातांसह तेथें येऊन थडकला. त्यानें सर्व वडील माणसांना नमस्कार करून त्यांचे आशीर्वाद घेतले आणि तेथून तो कुंतीआजीला भेटण्यासाठीं तिच्या वाड्यांत गेला. १४. २. ८७.

अध्याय ८८ वा.

[१. उलूपी, चित्रांगदा व बभ्रुवाहन यांचा सत्कार. २. युधिष्ठिराची यज्ञ-दीक्षा. ३. यज्ञासाठीं यूपस्थापना व पशु-बंधन].

(१) **वैशंपायन**—राजा, बभ्रुवाहनानें आजोळीं आल्यावर आजीला गोड शब्द बोलून नमस्कार केला. नंतर देवी चित्रांगदा व उलूपी यांनीं मोठ्या विनयानें कुंती, द्रौपदी सुभद्रा आणि इतर पांडवस्त्रिया यांच्यापाशीं जाऊन त्यांना वंदन केलें. कुंतीनें त्यांना नानाप्रकारचीं रत्नें दिलीं व द्रौपदी, सुभद्रा आदि-करून इतर स्त्रियांनींहि तसेंच केलें. त्यांचा सर्वांनीं व विशेषतः कुंतीनें आदर केला व त्यांना उत्तम शृंगारलेल्या ठिकाणीं बसविलें. बभ्रुवाहनानें सर्वांचा सत्कार घेतल्यावर धृतराष्ट्राला तसेंच युधिष्ठिर, भीम इत्यादिकांना विनयानें नमस्कार केला. त्या सर्वांनीं त्याला प्रेमानें आलिंगन दिलें आणि आनंदित होऊन पुष्कळ

धनहि अर्पण केलें. मग कृष्णाकडे जाऊन बभ्रुवाहन नम्रतेनें त्याला नमस्कार करून जवळ उभा राहिला व कृष्णानें त्याला सोन्यानें मढविलेला दिव्य घोडे असलेला उत्तम रथ दिला व युधिष्ठिरादि बंधूंनींहि आपआपल्या परीनें त्याला अहेर केले.

(२) नंतर तिसऱ्या दिवशीं व्यासमुनि पुनः युधिष्ठिराकडे येऊन त्याला म्हणाले, 'राजा, आजपासून यज्ञाला आरंभ झाला. यज्ञाचा मुहूर्त येऊन ठेपला असून ऋत्विज् सूचना देऊं लागले. आतां प्रथम तुला अहीन नांवाचा सोमाच्या आहुती देऊन करावयाचा याग केला पाहिजे. त्यांत विपुल सुवर्ण द्यावयाचें असल्यामुळें त्याला काञ्चनयाग किंवा बहुसुवर्णकयाग म्हणतात. राजा, आणखी असें कर कीं तूं जी दक्षिणा द्यावयाचें ठरविलें आहेस, ती तिप्पट करून दे, म्हणजे तुला सर्व फळ तिप्पट मिळेल. तशी व्यवस्था ब्राह्मण करतील. अशा रीतीनें तुझ्या हातून मोठ्या दक्षिणेचे तीन अश्वमेध घडल्याप्रमाणें होऊन बांधववधाचें तुझ्या हातून घडलेलें पाप नष्ट होऊन जाईल. अश्वमेधानंतर करावयाचें अवभृथस्नान हें अत्यंत पवित्र व सर्वांना पवित्र करण्याचें फार उत्तम साधन आहे, त्याचाहि तुला लाभ होईल.' याप्रमाणें व्यासानें युधिष्ठिराला सुचविलें असतां, धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें अश्वमेधाच्या सिद्धीसाठीं दीक्षा घेतली व योग्य क्रमानें सर्व इच्छा परिपूर्ण करणारा असा तो महायज्ञ अश्वमेध विपुल अन्नदान व दक्षिणादान करून पार पाडिला. वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं निरनिराळीं कर्में वांटून घेऊन तीं केलीं. त्यांत त्यांच्या हातून कांहीं प्रमाद झाला नाहीं व कांहीं वगळलेंहि नाहीं. सर्व गोष्टी यथाक्रम त्यांनीं पार पाडिल्या. प्रवर्ग्य नांवाचा सोमयागाच्या आरंभींचा विधि, तसाच सोमवल्ली कुटण्याचा अभिषव विधि, हे यथाविधि केल्यावर सोमरस काढण्यांत आला व शास्त्रोक्त मार्गानें तिन्ही सवनें क्रमानें करण्यांत आलीं. त्या यज्ञांत कोणी दीन वा दरिद्री राहिलाच नाहीं. कोणी भुकेलेला, किंवा दुःखीहि राहिला नाहीं. युधिष्ठिराच्या आज्ञेवरून भीमसेन ज्याला ज्याला भोजन पाहिजे त्याला त्याला तें वाढीत होता. विटा रचून स्थंडिलें करण्याच्या कामीं कुशल असलेल्या याजक ब्राह्मणांनीं प्रतिदिवशीं लागतील तशीं स्थंडिलें नियमानुसार बनविलीं. युधिष्ठिराच्या त्या यज्ञांत वेद-वेदांगें माहीत नाहींत असा कोणीच सभासद नव्हता. तसाच स्वतः व्रताचरण न केलेला, उपाध्यायाचें काम ठाऊक नसलेला, वादविवादांत कुशल नाहीं, असाहि कोणी नव्हता.

(३) यज्ञस्तंभ उभारण्याची वेळ झाली, तेव्हां सहा बेलाचे खांब, तितकेच खैराचे, तसेच पळसाचे खांब उभे करण्यांत आले. देवदार वृक्षाचे दोन यूप असून एक भोंकरीचा होता. त्याशिवाय शोभेसाठीं म्हणून दुसरे सोन्याचेहि अनेक यूप धर्माच्या सांगण्यावरून भीमानें उभारले. युधिष्ठिराचीं वस्त्रें त्यांवर फडकूं लागलीं, तेव्हां स्वर्गांत सप्तर्षींच्या सान्निध्यांत जसे इन्द्रादि देव शोभतात तसे ते यूप शोभूं लागले. स्थंडिलें रचण्यासाठीं विटा सोन्याच्या केलेल्या होत्या, त्यामुळें तीं दक्षप्रजापतीच्या यज्ञांतील स्थंडिलांप्रमाणें चमकत होतीं. तीं चौकोनी व अठरा हात लांब रुंद होतीं. सोन्याच्या बाजू असलेलें तीन कोनांचें गरुडाच्या आकाराचेंहि एक स्थंडिल केलेलें होतें. याप्रकारें स्थंडिलें व यूप सिद्ध झाल्यावर निरनिराळ्या देवतांना उद्देशून पशु व पक्षी यूपांना बांधण्यांत आले. शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें अज व जलचरप्राणी या सर्वांचा त्या अग्निचय कर्मांत उपयोग करण्यांत आला. युधिष्ठिराच्या त्या अश्वमेधांत तीस यूपांना तीस पशु बांधण्यांत आले. देव व ऋषि यांनींच भरून गेल्यासारखी ती यज्ञसभा शोभत होती. गवयांचें गाणें व नर्तिकांचें नृत्य हीं तींत नित्य चालू होतीं. किंपुरुष, किंनर इत्यादिकांचें प्रदर्शन तेथें मांडिलें असून सिद्ध व ब्राह्मण यांच्या रहाण्याच्या ठिकाणांनीं ती यज्ञसभा चोहोंकडून वेढिली होती. तेथें व्यासांचे शिष्य व शास्त्रें रचणारे आणि यज्ञकर्मप्रवीण असे श्रेष्ठ ब्राह्मण उपस्थित होते. नारद व तुंबरु हेहि यज्ञाला आले असून विश्वावसु, चित्रसेन, इत्यादि संगीतविद्याप्रवीण गंधर्व यज्ञकर्में चाललीं असतां मधल्या वेळांत ब्राह्मणांचें मनोरंजन करीत असत. १४. २. ८८.

अध्याय ८९ वा.

[१. यज्ञसमाप्ति. २ ब्राह्मणांना दक्षिणादान. ३ पाहुणे राजांची आदरपूर्वक पाठवणी.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, यज्ञ चालू झाल्यावर प्रथम ब्राह्मणांनीं इतर पशू मारून त्यांना विधियुक्त शिजविल्यावर मग शास्त्रानुसार त्या घोड्याचा वध करवून विधीप्रमाणें तीन कर्में करून द्रौपदीचा त्याच्याशीं संयोग करविला. मग त्याची वपा म्हणजे कातडी सोडवून ती ब्राह्मणांनीं नियमानुसार शिजविली, त्यावेळीं सर्व पापें नष्ट करणारा असा तिचा सुगंध हुंगण्याचा विधि युधि-

ष्ठिरानें सर्व बंधूंसह केला. घोड्याच्या शरीराचे जे इतर भाग राहिले, ते सर्व त्या ऋत्विजांनीं अग्नींत हवन केले. याप्रमाणें इन्द्रतुल्य अशा युधिष्ठिराचा यज्ञ परिसमाप्त करून भगवान् व्यासानें शिष्यांसह तेथें येऊन राजाला ऐश्वर्यवृद्धीचा आशीर्वाद दिला.

(२) मग युधिष्ठिरानें ब्राह्मणांना यथाविधि दक्षिणा देण्यास आरंभ केला. एक सहस्रकोटी निष्क ब्राह्मणांना देऊन त्यानें व्यासादि ऋत्विजांना पृथ्वीदान केलें. व्यासानें तिचा स्वीकार केला, पण ती धर्मराजाला परत देऊन म्हटलें, "राजा, मला हिच्या विनिमयांत द्रव्य दे म्हणजे झालें, कारण ब्राह्मणांना राज्यापेक्षां धनाचेंच महत्त्व असतें.' तें ऐकून धर्मराजानें उत्तर केलें, 'अश्वमेध महायज्ञांत पृथ्वी दक्षिणा द्यावी असें सांगितलें आहे; म्हणूनच अर्जुनानें जिंकिलेली ही पृथ्वी मीं ऋत्विजांना देऊन टाकिली आहे. आतां मी वनांत जाणार आहें, तरी हे श्रेष्ठ ब्राह्मणहो, ही तुम्ही आपसांत वांटून घ्या. चार होत्रांच्या अनुरोधानें तिचे चार भाग करून मीं ती देऊन टाकिली असतां, ती आतां मी परत कशी घेऊं? ती आतां ब्राह्मणांची झाली आहे, असें माझें व माझ्या बंधूंचें मत आहे.' युधिष्ठिराच्या या म्हणण्याला द्रौपदीसह सर्व पांडवांनीं दुजोरा दिला आणि त्यामुळें तो प्रसंग मोठा रोमांचकारी झाला. 'उत्तम, उत्तम' असा शब्द आकाशांतून उठला; ब्राह्मण पांडवांची स्तुति करूं लागले. मग व्यास पुनः युधिष्ठिराचा बहुमान करून म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, तूं जशी ही पृथ्वी मला दिली, तशी मी आतां तुला देत आहें. तरी तूं आतां या ब्राह्मणांना तिच्या विनिमयांत सोनें दे आणि पृथ्वी आपल्याजवळ ठेवून घे.' व्यासाच्या या म्हणण्याला पुष्टि दिल्यावर युधिष्ठिरानें संतुष्ट होऊन यज्ञाप्रीत्यर्थ तीनतीन कोटी द्रव्य त्या ऋत्विजांना दिलें! दुसऱ्या कोणा राजाला ही गोष्ट करणें शक्य होणार नाहीं. मरुत्ताचें अनुकरण करून कुरुराज युधिष्ठिरानेंच ती केली. असो. मग व्यासानें तें द्रव्य घेऊन त्याचे चार भाग केले व ते ऋत्विजांना दिले. अशा रीतीनें पृथ्वीचें मोल देऊन युधिष्ठिर राजा निष्पाप झाला व स्वर्ग जिंकून बंधूंसह हर्षभरित झाला. ऋत्विजांना ती अमूप दक्षिणा मिळाल्यावर त्यांनींहि ती पुनः मोठ्या उत्साहानें ब्राह्मणांना वांटून दिली. यज्ञमंडपांतील जें साहित्य, भांडीं-कुंडीं, सोनेंनाणें, विटा, तोरणें इत्यादि होतें, तेंहि सर्व युधिष्ठिराच्या संमतीनें ब्राह्मणांनीं आपसांत वांटून घेतलें. त्यानंतर उरलेले पदार्थ व द्रव्य क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र तशाच इतर म्लेच्छ जाती यांनीं घेतलें. सर्व ब्राह्मण आनंदित होऊन आप-

आपल्या घरीं गेले. अशा रीतीनें धर्मराजानें साऱ्या पृथ्वीला संतुष्ट केलें. व्यासाला मिळालेलें द्रव्य त्यानें कुंतीला बहुमानपूर्वक देऊन टाकिलें, तेव्हां श्वशुरापासून प्रेमानें मिळालेलें तें द्रव्य कुंतीनें संतोषानें घेतलें आणि पुण्यकर्मे करण्यांत त्याचा व्यय केला. अशा रीतीनें निष्पाप होऊन युधिष्ठिर राजा बंधूंसह अवभृथ स्नानाला गेला.

(३) नंतर सर्वजण त्याचें अभिनंदन करूं लागले असतां देवांमध्यें जसा इन्द्र तसा तो राजमंडळांत शोभूं लागला. तारागणांच्या परिवारांत जसे ग्रह तसे सर्व पांडवहि त्या राजांच्या परिवारांत शोभत होते. त्या सर्व राजांना मग युधिष्ठिरानें विविध रत्नें अर्पण केलीं. कोणाला अश्व, कोणाला हत्ती, कोणाला अलंकार, कोणाला दासी, तर कोणाला उंची वस्त्रें व कोणाला द्रव्य अशा रीतीनें त्यानें प्रत्येकाला कांहीं तरी देऊन कुबेराप्रमाणें आपलें वैभव प्रकट केलें. बभ्रुवाहन राजालाहि त्यानें जवळ बोलावून विपुल द्रव्य दिलें आणि त्याची त्याच्या घरीं पाठवणी केली. त्याचप्रमाणें दुःशलेचें प्रिय करण्यासाठीं त्यानें प्रेमानें तिच्या लहान नातवाला त्याच्या सिंहासनावर बसविलें. नंतर सर्व राजे लोकांचा वेगवेगळा बहुमान करून त्यांची युधिष्ठिरानें पाठवणी केली. श्रीकृष्ण, बळराम व प्रद्युम्नादि सहस्रावधि वीर यांनाहि त्यानें बहुमानपूर्वक घरीं पाठविलें. याप्रमाणें युधिष्ठिराचा अश्वमेध यज्ञ पार पडला. अन्न, धन व रत्नें यांचे त्यांत पाट वहात होते. मद्य, आसवें यांचे तर समुद्र पसरले होते. तुपाचे त्यांत डोह पडले असून अन्नाचे पर्वत उभारलेले होते. नानाप्रकारचीं पक्वान्नें करणारे व त्यांचा उपभोग घेणारे सहस्रावधि लोक तेथें जमले होते व किती पशूंचा वध त्यांत झाला, याची तर गणतीच नाहीं. जिकडे तिकडे लोक त्यांत तर्र होऊन पडलेले असत, स्त्रिया हर्षभरित होऊन जात व मृदंगादि वाद्यांचा दणदणाट सारखा चाललेला असे; त्यामुळें त्याला अत्यंत शोभा आली होती. रात्रंदिवस तेथें दान व भोजन यांचा धडाका चालू होता. अनेक देशींचे लोक तेथें आलेले असून 'फारच मोठा यज्ञसमारंभ झाला; सारेजण आनंदित व संतुष्ट होऊन गेले;' असें ते बोलत. द्रव्यराशींचा, इष्ट वस्तूंचा, रत्नांचा व खाद्यपेयांचा अशा रीतीनें वर्षाव करून निष्पाप झालेला व धन्यता मिळविलेला युधिष्ठिर राजा पुनः नगरांत परत आला. १४.२.८९.

अध्याय ९० वा.

[१. अर्धे शरीर सोन्याचें असलेल्या नकुळाची कथा.]

(१) **जनमेजय**—मुने, माझे पंजोबा जे धर्मराज युधिष्ठिर त्यांच्या यज्ञांत जर कांहीं आश्चर्याची गोष्ट घडून आली असेल, तर ती मला कृपा करून सांगा.

वैशंपायन—राजा, अश्वमेध महायज्ञ समाप्त झाल्यावर जें एक मोठें आश्चर्य घडून आलें तें सांगतों ऐक. त्या यज्ञांत मोठे ब्राह्मण, ज्ञातिबांधव, नातेवाईक, दीनदुबळे, संकटग्रस्त अशा सर्वांना तृप्त करण्यांत आलें. त्यामुळें युधिष्ठिराच्या महादानाच्या स्तुतीचा घोष सर्वत्र चालला असून, त्याच्या मस्तकावर जिकडे तिकडे पुष्पवृष्टि होत होती. इतक्यांत काळ्या डोळ्यांचा व अर्धें शरीर सुवर्णाचें असलेला एक मुंगूस तेथें आला व विद्युत्पातासारखा मोठा शब्द करून पशुपक्ष्यांना घाबरवीत मोठ्या धिटाईनें माणसासारखें बोलूं लागला. तो म्हणाला, ‘हे राजेहो, तुमचा हा यज्ञ कुरुक्षेत्रवासी उंच्छवृत्ति उदार ब्राह्मणाच्या मापटेंभर सातूच्या मोलाचाहि झालेला नाहीं.’ राजा, त्या मुंगुसाचें तें म्हणणें ऐकून युधिष्ठिराच्या राजसभेंतील सारे ते मोठमोठे ब्राह्मण आश्चर्यचकित होऊन गेले. ते सारे मुंगुसाच्या भोंवतीं जमले व त्याला विचारूं लागले, ‘नकुला, सज्जनांचा मेळा जमलेल्या या पवित्र यज्ञस्थळीं तूं कोठून आलास? तुझें बल काय आहे? तुझें ज्ञान किती आहे? तुला श्रेष्ठ तरी काय वाटतें? आमच्या या यज्ञाची निंदा करणारा तूं कोण आहेस असें आम्हीं समजावें? कोणतीहि शास्त्रविहित गोष्ट न गाळतां आम्हीं हा यज्ञ सर्व अंगांनीं विधियुक्त पार पाडला आहे. युधिष्ठिरानें सन्मान्य पुरुषांचा सन्मान केला, मंत्रयुक्त आहुति अग्नीला दिल्या, जें दान केलें तें निर्मत्सर बुद्धीनें केलें व अनेकविध दानांनीं ब्राह्मणांना संतुष्ट केलें. धर्मयुद्धें करून राजांना संतुष्ट करण्यांत आलें, श्राद्धांनीं पितरांची तृप्ति झाली, योग्य रीतीनें पालन झाल्यामुळें प्रजा संतुष्ट झाल्या व उत्तम श्रेष्ठ स्त्रियांना त्यानें त्यांच्या मनीषा पुरवून संतोषविलें. शूद्रांवर दया करून व सामान्य लोकांना हव्या त्या वस्तूंचें दान करून त्यानें संतोष दिला असून त्याच्या पवित्र आचरणानें त्याचे ज्ञातिबांधव संतुष्ट झाले आहेत. त्याच्या हविर्दानानें देव संतुष्ट झाले असून रक्षण केल्यामुळें शरणागत लोक संतुष्ट झाले आहेत. असें असतां तुला या यज्ञांत श्रुतिविरुद्ध असें काय आढळून आलें तें या ब्राह्मणांसमक्ष खरें खरें सांग. तूं मोठा सुज्ञ दिसत असून, तुझें स्वरूप दिव्य आहे व त्यामुळें तुझें म्हणणें

विश्वास ठेवण्यास पात्र वाटतें. त्या ब्राह्मणाशीं तुझी संगत झाली आहे, तरी जें खरें असेल तें सांगण्यास कांकूं करूं नको.'

ब्राह्मणांचें हें भाषण ऐकून मुंगूस हंसत हंसत म्हणाला, 'ब्राह्मणहो, मी जें बोललों तें कांहीं तरी असत्य किंवा केवळ अभिमानानें प्रेरित होऊन बोललों असें नाहीं. मापटेंभर सातूच्याहि मोलाचा हा यज्ञ झाला नाहीं असें जें मी मघाशीं बोललों तें बोलणें मला अवश्यच वाटलें. ब्राह्मणहो, स्वतः पाहून अनुभवलेला तो कुरुक्षेत्रवासी उंच्छवृत्ति उदार ब्राह्मणाचा अद्भुत वृत्तान्त मी आतां तुम्हांला यथास्थित सांगतों तो एकून घ्या. त्यामुळें तो ब्राह्मण पुत्र स्नुषा व पत्नी यांसह स्वर्गीं गेला आणि त्यामुळेंच हें माझें अर्धें शरीर सोन्याचें झालें. ब्राह्मणानें न्यायानें मिळविलेल्या अल्प द्रव्याच्या दानाचें उत्तम फल कसें असतें तें पहा. अनेक धर्मज्ञ पुरुष ज्यांत वास करतात अशा त्या धर्मभूमी बनलेल्या कुरुक्षेत्रांत कबूतराप्रमाणें एक एक कण धान्य शेतांतून वेंचून आणून त्यावर निर्वाह करणारा असा एक ब्राह्मण रहात होता. तो तपोविष्ठ असून त्याची पत्नी, पुत्र व सून इतकीं त्याच्या कुटुंबांत माणसें होतीं. त्याचें वर्तन अगदीं शुद्ध असून तो मोठा आत्मसंयमी होता. तो सामान्यतः सहा वेळांतून आपल्या कुटुंबासह एक वेळ जेवत असे, पण तेंहि त्याला केव्हां केव्हां मिळत नसे व त्यावेळीं तो ब्राह्मण आणखी सहा वेळा ढकलून पुढें जेवण करी.

'ब्राह्मणहो, एकदां असें झालें कीं, भयंकर दुष्काळामुळें त्या धर्मिष्ठ ब्राह्मणापाशीं धान्यसंग्रह मुळींच राहिला नाहीं. झाडपालाहि सारा सुकून वाळून गेला. त्याजवळ द्रव्य तर मुळींच नव्हतें. एक एक दिवस यावा व अन्न मात्र मिळूं नये असें होऊन तीं सारीं माणसें भुकेनें आगदीं व्याकुळ होऊन गेलीं. तो तपस्वी ब्राह्मण शुक्लपक्षांत मध्याह्नीचा सूर्य तळपत असतां उन्हानें तापत व पोटांतील आग सहन करीत शेतांत दाणे टिपावयास जाई, पण पुष्कळ श्रम करूनहि त्याला फारसे दाणे मिळत नसत. तरी तो आपल्या कुटुंबीयांसह तसाच काळ कंठीत राहिला. एक दिवस त्याला तिसऱ्या प्रहरानंतर एक प्रस्थभर भाताचे दाणे मिळाले असतां त्या दीन माणसांनीं त्यांचे सडून तांदूळ केले आणि जपादि आह्निक आटोपल्यावर भात शिजवून अग्नीला विधियुक्त आहुति दिली. मग त्याचे एकेकाला एकेक कुडव* असे भाग करून तीं जेवावयास बसणार, इतक्यांत तेथें एक अतिथि येऊन ठेपला. अतिथि आला

* बारा मुठी किंवा पावशेर

असें पाहून त्यांना मोठा आनंद झाला. त्यांनीं त्याला कुशल प्रश्न विचारून नमस्कार केला आणि आपलें नांव व गोत्र त्याला सांगून आणि त्याचें विचारून घेऊन त्या भुकेलेल्या अतिथीला घरांत नेलें. तीं माणसें शुद्धमनाचीं, निर्मत्सरी, श्रद्धाळू, शांत वृत्तीचीं, निगर्वी, धर्म जाणणारीं व कनवाळु स्वभावाचीं होतीं. त्यांनीं अतिथीला पाय धुण्यास पाणी, बसावयास दर्भांचें आसन व अर्घ्य दिलें आणि नित्यनियमानुसार मिळविलेल्या तांदुळांचा तो भात वाढून त्यांचें पान वाढलें. 'आतां भोजन करा' असें त्यांनीं सांगितल्यावर तो अतिथि जेवावयास लागला व एक कुडव अन्न त्यानें भक्षिलें. पण तेवढ्यानें त्याची तृप्ति झाली नाहीं असें पाहून उंच्छवृत्ति ब्राह्मणानें 'आतां याचें समाधान कसें करावें' असा विचार मनांत चालविला. तेव्हां त्याची पत्नी म्हणाली, "माझ्या वांट्याचें अन्न त्याला द्यावें. हा ब्राह्मण आपल्याकडून तृप्त होऊनच गेला पाहिजे.' ती असें म्हणाली खरी, पण ती भुकेनें व्याकुळ झालेली आहे असें त्याला ठाऊक असल्यामुळें तिचें म्हणणें त्याला मानवलें नाहीं. 'आपल्यावरून जग ओळखावें' या न्यायानें क्षुधेनें व्याकुळ झालें असतां मनुष्याची स्थिति काय होते हें त्याला माहीत होतें. तेव्हां थकून ग्लानि आलेल्या व कातडींत गुंडाळलेला अस्थिपंजरच जणूं अशा दिसणाऱ्या त्या आपल्या कांपत असलेल्या भार्येला तो म्हणाला, "हे भार्ये, कीट-पतंगादि प्राणीहि आपल्या स्त्रियांना रक्षणीय समजून त्यांचें पोषण करतात. तरी तूं असें बोलूं नकोस. स्त्रीकडून पोषिलेला व रक्षिलेला पुरुष दुष्कीर्तीचा धनी होऊन उत्तम लोकांना मुकतो. धर्म, अर्थ, काम आणि संततीची शुश्रूषा हीं कामें केवळ स्त्रियांमुळेंच साध्य होतात. भार्येला पोसण्यास असमर्थ असा पुरुष दुष्कीर्ति मिळून नरकास जातो."

'पतीचें भाषण ऐकून ब्राह्मणी म्हणाली, "अहो, आपण दोघें धर्म आणि अर्थ यांचीं सारखींच वांटेकरी नाहीं काय? तरी कृपाकरून हा माझा वाटा घ्या आणि अतिथीला तृप्त करा. रति, धर्म आणि धर्मानें मिळणारा स्वर्ग हीं स्त्रियांना पतीच्या द्वाराच मिळतात. त्यांना पतिच मोठें दैवत असून त्याच्याच कृपेनें रति व पुत्ररूपी फल हीं प्राप्त होतात. आपण माझें पालन करतां म्हणून माझे पति व भरण म्हणजे पोषण करतां म्हणून भर्ता आहां. आपण मला पुत्र देऊन वर दिला आहे. तरी हा भाताचा वांटा घ्यां. कारण आपणहि वृद्ध, भुकेलेले, दुर्बळ, उपासानें कृश झालेले व थकेलेले आहां.' स्त्रीनें असें सांगितलें असतां उंच्छवृत्तीनें तिचा वांटा घेऊन त्यानें तो अतिथीला दिला आणि तो खावयास त्याला

सांगितलें. अतिथीनें तो वांटा भक्षिला, तरी त्याची तृप्ति झाली नाहीं. तेव्हां उंञ्छवृत्तीला पुनः काळजी उत्पन्न झाली कीं, आतां या अतिथीचें समाधान कसें करावें ? त्यावेळीं त्यांच्यांत आपसांत संवाद झाला तो असा :—

पुत्र—बाबा, हा माझा वांटा घ्या आणि अतिथीला द्या. असें करणें मोठें पुण्य आहे. तरी तसें मला करूं द्या. कसेंहि करून आम्हीं आपलें रक्षण करणेंच युक्त आहे. वृद्ध पित्याचें रक्षण करावें अशीच सर्व सज्जनांची मनीषा असते. पित्याचें वार्धक्यांत रक्षण करणें हें पुत्राचें ध्येय श्रुतीनें सांगितलें आहे व तें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. तुम्हीं जीवंत राहिलां तरच तप करूं शकाल. प्राणधारण करणें हा प्राण्यांचा श्रेष्ठ धर्मच आहे.

ब्राह्मण—बाळा, तूं सहस्र वर्षांचा मोठा झालास तरी मला लहानच आहेस. पुत्राला जन्म देऊनच पिता कृतार्थ होतो. मुलांची भूक किती प्रखर असते तें मला माहीत आहे. अरे बाळा, मी कसातरी प्राण जगवीन, पण तूं बलवान हो. अरे, आतां मी जीर्ण नाहीं का झालों ? आतां मला कसली आली आहे भूक ? मीं दीर्घ काळ तपश्चर्या केल्यामुळें माझें मरणाचें भय नष्ट झालें आहे.

पुत्र—बाबा, मी तुमचा पुत्र ना ? पुरुषाचें म्हणजे पित्याचें रक्षण करतो म्हणून पुत्राला पुत्र म्हणतात. पुत्र म्हणजे आपण स्वतःच असेंहि म्हटलें आहे. तरी आतां पुत्ररूपानें तुम्हीच आपलें रक्षण करा.

पिता—बाळा, रूपानें, शीलानें व इंद्रियदमनानें तूं माझ्यासारखाच आहेस. तुझी अनेक प्रकारें मीं परीक्षा घेतली; आतां तुझा वांटा मी अतिथीला देतों.

असें म्हणून संतुष्ट झालेल्या उंच्छवृत्तीनें मुलाचा वांटा घेतला व हंसत हंसत त्या अतिथीला दिला. पण तो खाऊनहि त्याची तृप्ति झाली नाहीं. तेव्हां उंच्छ-वृत्तीला आतां काय करावें असें वाटून लाज उत्पन्न झाली. तेव्हां त्याची साध्वी सून आपला वांटा त्याच्यापुढें करून म्हणाली, “ अहो, तुमच्या पुत्रापासून जर मला पुत्रप्राप्ति व्हावयाची आहे, तर हा माझा वांटा घेऊन अतिथीला द्या. तुमच्या कृपेनें माझी अक्षय लोकांची प्राप्ति निश्चित झाली आहे. ज्या लोकीं गेलें असतां शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं, ते लोक पुत्राच्या योगानेंच मिळत असतात. जसा धर्म तीन प्रकारचा, अग्नि जसा तीन प्रकारचा, तसा

पुत्रपौत्रांमुळें मिळणारा अक्षय स्वर्गहि तीन प्रकारचा आहे. पित्याला ऋणांतून तारतो म्हणून पुत्राला पुत्र म्हणतात असें आम्हीं ऐकत आलों असून पुत्रपौत्रांच्या योगानेंच उत्तम लोकांची प्राप्ति होते.''

ब्राह्मण—सूनबाई, वारा व ऊन यांनीं जर्जर झालेलें तुझें हें फिकट व कृश शरीर पाहून व तूं क्षुधेनें व्याकुळ झालेली असतां मीं तुझा वांटा कसा घेऊं बरें? तसें केल्यानें माझ्या हातून धर्मघात होणार नाहीं काय? तरी, बाळे, तूं असें बोलूं नको. तुझ्यासारख्या व्रतनिष्ठ व शुद्धशील मुलीला तिसऱ्या प्रहरींहि अन्नावांचून राहिलेली पहाणें माझ्याकडून कसें होईल बरें? आधींच तूं लहान, त्यांतून स्त्रीजाति. तुझें रक्षण करणें हें माझें नित्य कर्तव्य आहे. कुटुंबाला समाधान देणारी तूं उपासानें थकून गेलेली आहेस.

सून—महाराज, माझ्या गुरूचे गुरु आणि दैवताचें दैवत आपण आहां. तरी माझा हा वांटा आपण घ्यावा. गुरूच्या शुश्रूषेसाठींच ना हा देह, प्राण आणि धर्म मला मिळाला आहे? तुमच्या कृपेनें मला उत्तम शुभ लोकांची प्राप्ति होणार आहे. तरी मी रक्षण करण्यास पात्र म्हणून म्हणा, कीं आपल्याविषयींच्या माझ्या भक्तीमुळें म्हणा, अथवा माझ्या मनाची परीक्षा करण्यासाठीं आपण बोलतां म्हणून म्हणा, पण हा माझा वांटा आपण घ्याच.

ब्राह्मण—मुली, या तुझ्या शीलानें व आचरणानें तूं फारच शोभून दिसतेस. तूं धर्मशील व व्रतशील असून वडिलांचें अनुकरण करूं इच्छितेस; यास्तव तुझा वांटा मी घेतों. एकंदर विचार करतां तुझी निराशा करणें युक्त नाहीं.

नकुल म्हणतो, 'ब्राह्मण हो, मग ब्राह्मणानें तो सुनेचा वांटा घेऊन अतिथीला दिला. तेव्हां मात्र त्या महात्म्या साधु ब्राह्मणावर अतिथि संतुष्ट झाला आणि आनंदानें त्याला म्हणाला, 'अगदीं न्यायानें व धर्मानें मिळविलेल्या या शुद्ध दानानें मी संतुष्ट झालों आहें. ब्राह्मणा, तुझ्या दानाचा महिमा स्वर्गांत देव गात असून, ही आकाशांतून पुष्पवृष्टि पहा तुझ्यावर पडत आहे. तुझ्या या दानानें देव, ऋषि, गंधर्व व देवदूत चकित होऊन गेले आहेत. ब्रह्मलोकीं वावरणारे ते ब्रह्मर्षि पहा विमानांतून तुजकडे पहात आहेत. तूं आतां स्वर्गीं जा. पितृलोकीं गेलेल्या आपल्या सर्व पितरांचा तूं उद्धार केला आहेस. ब्रह्मचर्य, दान, यज्ञ, तप व निर्मेळ धर्म यांच्या बळानें, अनेक युगें पितृलोकीं न गेलेल्या पितरांचाहि तुझ्या हातून उद्धार झाला आहे. तूं मोठ्या श्रद्धेनें तपश्चरण केलें

असल्यामुळें तूं आतां स्वर्गास जा. तूं अगदीं निर्मळ अंतःकरणानें अतिबिकट प्रसंगीं दान केलें आहेस व त्यामुळें देव संतुष्ट झाले आहेत. तूं स्वर्गलोक आपल्या पुण्यानें जिंकिलास खरा. अरे, भूक ही खरें म्हटलें तर मति गुंग करते व धर्मबुद्धि लोपविते. भुकेनें ज्ञान नष्ट होऊन मनुष्याचें धैर्य खचून जातें. अशा भुकेला जो जिंकतो तो सहजच स्वर्ग जिंकतो. दानाची आवड उत्पन्न झाली म्हणजे धर्माचा ऱ्हास कधीं होत नाहीं. पुत्रप्रेम, स्त्रीप्रेम इत्यादिकांचा मुळींहि विचार न करतां केवळ धर्माला श्रेष्ठ मानून तूं भूक-तहान बाजूला सारिलीस. द्रव्यप्राप्ति ही मनुष्याला इष्ट आहे, पण सत्पात्रीं दान हें त्याहून श्रेष्ठ होय. योग्यकाळ हा नुसत्या दानाहून उच्च असून श्रद्धा तर सर्वांत श्रेष्ठ होय. स्वर्गाचें द्वार अत्यंत सूक्ष्म असून मोहामुळें तें माणसांना दिसत नाहीं. लोभ हा स्वर्गाच्या द्वाराचा अडसर असून आसक्तीमुळें तो जखडून गेलेला असतो व त्यामुळें तो दूर करणें कठीण असतें. ज्यांनीं इंद्रियांना व क्रोधाला जिंकिलें असे पुरुष आणि तपोनिष्ठ, यथाशक्ति दान देणारे ब्राह्मण तें सूक्ष्म स्वर्गद्वार पाहूं शकतात. सहस्र आपल्यापाशीं असतां जो त्यांतील शंभर देतो, शंभर जवळ असतां तो दहा देतो, किंवा जो आपल्या शक्तीप्रमाणें नुसतें पाणी देतो, ते सर्व सारख्याच फलाचे वाटेकरी होतात. उदाहरणार्थ, रंतिदेव राजा अगदीं निष्कांचन झाला, तेव्हां त्यानें शुद्धमनानें केवळ पाणी दिलें व तेणेंकरून तो स्वर्गलोकीं गेला. मोठमोठीं दानें दिल्यानें धर्माला संतोष होत नाहीं; तर न्यायानें मिळविलेलें धन श्रद्धेनें पवित्र करून देण्यानेंच तो संतुष्ट होतो. नृगराजानें सहस्रावधि गाई ब्राह्मणांना दिल्या. पण त्यांत एक परक्याचीच गाय दिली. म्हणून त्याला नरकांत जावें लागलें. उशीनराचा पुत्र शिबि स्वतःच्या शरीराचें मांस तोडून दिल्यामुळें पुण्यलोकीं जाऊन स्वर्गांत आनंद भोगीत आहे. नुसतें वैभव हें पवित्र नसून आपल्या स्वतःच्या सामर्थ्यानें मिळविलेल्या धनानेंच सज्जनांना बरें वाटतें. म्हणून न्यायबुद्धीनें मिळविलेल्या विविध धनाचेंच दान करावें. क्रोधानें दान केलें असतां दात्याचा तें घात करतें व उलट लोभानें तें केलें असल्यास देणाराला स्वर्ग मिळत नाहीं. न्यायानें वागून दान देणाराच आपल्या तपानें स्वर्ग भोगतो. तेव्हां, हे ब्राह्मणा, तुला जें फळ मिळालें आहे त्याची बरोबरी विपुल दक्षणा देऊन केलेले अनेक अश्वमेध किंवा राजसूय यांनाहि येणार नाहीं. मापटेंभर तांदुळांच्या दानानें तूं अक्षय असा ब्रह्म लोक मिळविला आहेस. तरी आतां निष्पाप होऊन तूं ब्रह्मलोकीं जा. तें पहा तुम्हां सर्वांसाठीं दिव्य विमान आलें आहे.

आतां तुम्ही त्यांत इच्छेप्रमाणें बसा. ब्राह्मणा, पहा, मी धर्म आहें. तूं आपल्या देहाचें सार्थक्य केलें असून तुझी कीर्ति लोकांत अक्षय स्थिर राहील. आतां तूं पत्नी, पत्र व सून यांसह स्वर्गी जा !

अतिथिरूप धर्मानें उंच्छवृत्तीला असें सांगितलें असतां विमानावर आरूढ होऊन तो पत्नी, पुत्र व सून यांसह स्वर्गास गेला. (मुंगूस म्हणतो) ब्राह्मण हो, असा तो धर्मज्ञ ब्राह्मण सर्व कुटुंबासहित स्वर्गी गेलेला पाहून मी आपल्या बिळांतून बाहेर आलों. मग तेथें त्या ब्राह्मणाच्या त्या सातूंचा वास लागलेल्या चिखलट पाण्यांत व चेंगरलेल्या दिव्य फुलांत लोळल्यामुळें माझें मस्तक सुवर्णमय झालें. त्या सत्यवचनी ब्राह्मणाच्या सातूच्या दानानें माझें अर्धे शरीरहि सोन्याचें झालें. पहा हा त्या ब्राह्मणाच्या तपाचा प्रभाव ! त्यानंतर माझें उरलेलें अर्धें अंग सोन्याचें कसें होईल याचा मी विचार करूं लागलों व त्यासाठीं मी मोठ्या आनंदानें तपोवनें व यज्ञस्थानें पहात भटकत आहें. कुरुराज युधिष्ठिराचा अश्वमेध महायज्ञ चालला आहे असें ऐकून मोठ्या आशेनें मी येथें आलों, पण माझें उरलेलें अर्धें शरीर कांहीं सोन्याचें झालें नाहीं. यास्तव मी तें वाक्य हंसत हंसत उच्चारिलें. खरोखर तुमचा हा यज्ञ त्या मापटेंभर सातूंच्या जोडीला बसण्यासारखा नाहींच. कारण त्या मापटेंभर सातूंच्या उरलेल्या अंशानें माझें अंग सोन्याचें झालें. म्हणून मला हा यज्ञ त्या सातूंच्या योग्यतेचा वाटत नाहीं.'

राजा, त्या सर्व ब्राह्मणांना असें सांगून तो मुंगूस त्यांना एकाएकीं दिसेनासा झाला व ते ब्राह्मणहि आपल्या घरीं निघून गेले. युधिष्ठिराच्या अश्वमेधप्रसंगीं घडलेल्या आश्चर्यकारक गोष्टीचा असा हा वृत्तांत आहे. पण, राजा, तुला त्या यज्ञाविषयीं तसें आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण कोट्यवधि ऋषि यज्ञरूप तपानेंच स्वर्गास गेले. तात्पर्य एवढेंच कीं, सर्व प्राण्यांवर प्रेम, संतोषवृत्ति, उत्तम शील, सरळपणा, तप, इन्द्रियदमन, सत्य आणि दान हीं सारीं सारख्याच योग्यतेचीं होत. १४. २. ९०.

अध्याय ९१ वा.

[१. मुंगुसानें धर्मराजाच्या यज्ञाची निन्दा कां केली, याचें स्पष्टीकरण. २ हिंसेवरील आक्षेप. ३ हिंसा व अहिंसा याविषयींचा वसूचा निर्णय व त्यामुळें त्याचें रसातळीं पतन. ४ अहिंसात्मक धर्माची प्रशंसा.]

(१) **जनमेजय—**मुने, राजे यज्ञांत गढलेले असतात, महर्षि तपांत दंग झालेले असतात व ब्राह्मण शांति धारण करतात; कारण शांतीच्या योगें इन्द्रियदमन होतें. तेव्हां मला तर निःसंशय असें दिसतें कीं, यज्ञासारखें फल दुसऱ्या कशानेंहि मिळत नाहीं. यज्ञ करून अनेक राजे आणि मोठेमोठे ब्राह्मण इहलोकीं मोठी कीर्ति मिळवून मरणोत्तर स्वर्गाला गेले. देवराज इन्द्राला तरी विपुल दक्षिणा देऊन केलेल्या यज्ञामुळेंच देवांचें राज्य मिळालें. असें असतां ज्यावेळीं इंन्द्रतुल्य युधिष्ठिरानें भीम आणि अर्जुन यांच्या साहाय्यानें अश्वमेध महायज्ञ केला, तेव्हां त्या महात्म्याच्या त्या यज्ञाची त्या मुंगुसानें निन्दा कां म्हणून केली बरें?

(२) **वैशंपायन—**राजा, यज्ञाचा मूळविधि व त्याचें फळ हीं मी सांगतों तीं ऐक. पूर्वीं इन्द्र यज्ञ करूं लागला असतां ऋत्विज् आपआपल्या कामांत दंग झाले व यज्ञाचा पसारा मांडला; अग्नीचें आव्हान चालू झालें. होत्रविधि यथास्थित झाला; देवांना निमंत्रण होऊं लागलें, मोठमोठे ऋषि आपआपल्या स्थानीं बसले, आपल्या वेदमंत्राच्या सुस्वर शब्दांनीं ब्राह्मण आनंदित झाले, निरलसपणें व कौशल्यानें श्रेष्ठ अध्वर्यु आपलीं कामें करूं लागले, पशुबंधन होऊन त्यांचा वध करण्याची वेळ आली. त्यावेळीं महर्षींच्या मनांत कृपेचा उमाळा आला आणि त्या दीनपशूंकडे पाहून ते तपोधन इन्द्राकडे जाऊन त्याला म्हणाले, ' हा यज्ञाचा प्रकार चांगला नाहीं. तुला मोठा धर्म व्हावा असें वाटतें खरें, पण हा प्रकार अज्ञानाचा आहे. इन्द्रा, यज्ञामध्यें पशुगणांचा वध शास्त्रांत सांगितलेला नाहीं. म्हणून तुझा यज्ञसमारंभ धर्माचा उच्छेद करणाराच आहे. हा यज्ञ धर्मप्रधान नाहीं, हिंसेला कोणी धर्म म्हणत नाहीं. यास्तव तुला यज्ञाची इच्छा असेल तर तो शास्त्राला अनुसरून होऊं दे. शास्त्रानुसारी यज्ञानेंच धर्माचें मोठें फल तुला प्राप्त होईल. इंद्रा, तीन वर्षें ठेविलेल्या धान्यानेंच यज्ञ करावा. हाच मोठा धर्म असून त्यापासून मोठें फल मिळतें. '

(३) तत्त्वदर्शी ऋषींचें तें भाषण अभिमानानें मोहित झालेल्या इंद्राला

मानवलें नाहीं; तेव्हां त्या यज्ञप्रसंगीं त्या तपस्वी ऋषींमध्यें फार मोठा वाद झाला, आणि यज्ञ करावयाचा तो जंगम म्हणजे सजीव प्राण्यांनीं करावा कीं स्थावर म्हणजे धान्यांनीं करावा या प्रश्नाची मोठी चर्चा झाली. तत्त्वदर्शी ऋषि वाद करून कंटाळले व शेवटीं तो मिटवून इन्द्राशीं तडजोड करावी म्हणून त्यांनीं तो प्रश्न वसु राजाकडे निर्णयासाठीं नेला. ते वसूला म्हणाले, 'राजश्रेष्ठा आम्हांला धर्माच्या बाबतींत मोठा संशय उत्पन्न झाला आहे व तूं महाबुद्धिमान आहेस. तरी यज्ञासंबंधानें खरें शास्त्र काय आहे तें आम्हाला सांग. मुख्यत पशूंनीं यज्ञ करावा कीं धान्यादि बीजें व तूप, दूध इत्यादि रस यांनीं करावा ?' ब्राह्मणांचा हा प्रश्न ऐकून वसूनें शास्त्रवचनांच्या बलाबलाचा नीटसा विचार न करतां सांगून टाकिलें कीं 'जे पदार्थ जवळ असतील त्यांनींच यज्ञ करणें योग्य होय.' पण हें चेदिराज वसूचें उत्तर धरसोडीचें व म्हणून असत्य असल्यामुळें तें देतांच तो नरकांत जाऊन पडला. यास्तव एका स्वयंभू ब्रह्मदेवावांचून दुसऱ्या कोणीहि, मग तो कितीहि ज्ञानी असो, धर्मसंशयाच्या प्रसंगीं एकट्यानें निर्णय देऊं नये. तसा निर्णय दिल्यास अशुद्ध बुद्धीनें व पापानें दिलेलीं दानें मोठीं असतांहि तीं निष्फळ होतात. अशा अधर्ममार्गानें चाललेल्या दुरात्म्या हिंसकाच्या दानानें त्याला या लोकीं आणि परलोकीं सुद्धां कीर्ति मिळत नाहीं. अन्यायानें मिळविलेलें द्रव्य घेऊनच जो अज्ञानी मनुष्य धर्म होईल या आशेनें वारंवार यज्ञ करतो, त्याला अर्थात् धर्मफल मिळत नाहीं. जो पापी नराधम लोकांत विश्वास उत्पन्न करण्यासाठीं दान देतो, तो धर्माचा घात करणारा होय. निरंकुश-पणें वागून पापकर्मानें द्रव्य मिळविणारा ब्राह्मण लोभ व मोह यांच्यामुळें शेवटीं दुर्गतीस जातो. एकदां संचयाची बुद्धि झाली म्हणजे मनुष्य लोभ व मोह यांच्या तावडींत सांपडतो व पापमार्गानें आणि अशुद्ध बुद्धीनें कर्म करून प्राणिमात्राला त्रास देतो. अशा प्रकारें धन मिळवून मोहानें जो दान किंवा यज्ञ करील त्याला मरणोत्तर त्याचें फळ मिळत नाहीं.

(४) आतां, शेतांतून टिपलेले दाणे, मुळें, फळें, भाजीपाला, पाणी इत्यादि पदार्थ आपल्या सामर्थ्यानुसार दान केले असतां त्याच्यायोगानें धर्मशील आणि तपोनिष्ठ पुरुष स्वर्गास जातात. मोठें फळ देणारा धर्म म्हणजे असलें दान व भूतदया हाच होय. ब्रह्मचर्य, सत्य, दया, धैर्य, क्षमा, हींच सनातन धर्माचीं सनातन मुळें होत. याच धर्माचें आचरण केल्यामुळें पूर्वी विश्वामित्र, असित जनक, कक्षसेन, आर्ष्टिषेण, सिन्धुद्वीप, हे व दुसरे अनेक राजे व ऋषि यांना

मोठी सिद्धि मिळाली. सत्य व न्यायानें मिळविलेल्या द्रव्याचें दान यांच्या योगानेंच जे तप करतात तेच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र त्या दानरूप धर्माच्या अग्नीनें शुद्ध होऊन स्वर्गास जातात. १४. २. ९१.

अध्याय ९२ वा.

[१ अगस्त्याच्या यज्ञाची कथा. २. मुंगुसाचें पूर्ववृत्त.]

(१) **जनमेजय**—मुने, धर्माला अनुसरून केलेल्या दानानें जर स्वर्गप्राप्ति होत असेल, तर तो सर्व प्रकार मला सांगा. आपण कुशल भाषण करणारे आहां. त्या उंच्छवृत्ति ब्राह्मणाला सातूंचें दान केल्यानें काय मिळालें तें आपण सांगितलें. तें सत्य आहे यांत संशय नाहीं. पण अनेकप्रकारच्या यज्ञांतून श्रेष्ठ कोणता, याचा निर्णय कसा झाला, तें सर्व मला आपण सांगा.

वैशंपायन—राजा, याविषयीं प्राचीन इतिहास सांगत असतात. अगस्त्य ऋषि पूर्वी एक मोठा यज्ञ करीत होता. तो बारा वर्षांचा यज्ञ असून त्यासाठीं त्यानें दीक्षा घेतली. अगस्त्यमुनि सर्व प्राण्यांचें हित व्हावें म्हणून दक्ष असे. त्याच्या त्या यज्ञांत अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असे महात्मे होते. मुळें भक्षिणारे, फळांवर रहाणारे, धान्य दगडावर कुटून खाणारे, चंद्रकिरणपान करून रहाणारे, कोणी विचारून दिलें तरच घेणारे, जवळ कसलाहि संग्रह न करणारे, असे विविध यति व भिक्षुहि तेथें जमले होते. ते सारे जणूं साक्षात् धर्मच असून त्यांनीं क्रोध व इंद्रियें जिंकिलीं होतीं आणि दंभ व हिंसा यांपासून ते अगदीं अलिप्त होते. त्यांचें आचरण शुद्ध असून त्यांना इंद्रियें कधीं त्रास देत नसत. असे ते महर्षि यज्ञ चालविण्यासाठीं तेथें आले होते. भगवान् अगस्त्यानें अन्नहि यथाशक्ति जमविलें असून यज्ञाला जें अवश्य असतें तें सारें योग्य रीतीनें करण्यांत आलें. यज्ञाचे मोठमोठे भाग अनेक ऋषींनीं अंगावर घेऊन पार पाडिले. असा तो अगस्त्याचा यज्ञ चालला असतां इन्द्र पर्जन्यवृष्टि करीनासा झाला. तेव्हां ते पवित्र अन्तःकरणाचे मुनि त्याविषयीं आपसांत विचार करूं लागले. ते म्हणाले, 'भगवान् अगस्त्यमुनि यज्ञ करीत असून निर्मत्सरबुद्धीनें अन्न देत असतांहि पर्जन्य पडत नाहीं हें कसें काय? अगस्त्यमुनीचें हें सत्र बारा वर्षें चालणारें असल्यामुळें इतका काळ पाऊस न पडला तर कसें होणार? तेव्हां याविषयीं कांहीं तरी विचार करून मुनीवर कृपा करणें अवश्य आहे.' तें ऐकून त्या प्रतापी अगस्त्यानें ऋषींना नमस्कार करून उत्तर केलें, 'जर इन्द्र बारा वर्षें पाऊस पाडणार नाहीं, तर मी चिंतायज्ञ करीन, म्हणजे

त्यांतील सारे विधि मनानेंच उरकून घेईन. असें करणें ही सनातन रीतच आहे. त्यानंतरहि जर बारा वर्षें पाऊस न पडेल, तर मी केवळ स्पर्शयज्ञ करीन, म्हणजे जमविलेल्या यज्ञद्रव्यांना नुसता संकल्पपूर्वक स्पर्शच करीन. हाहि मार्ग सनातन आहे. तेवढ्यानें न भागून जर आणखी बारा वर्षें इन्द्र पाऊस पाडणार नाहीं तर व्रतस्थ राहून सारीं यज्ञकृत्यें केवळ ध्यानानेंच करीन. अनेक वर्षांच्या बीजसंचयानें मीं यज्ञ केला आहे, तो केव्हांहि व्यर्थ जाणार नाहीं व त्यांत कांहीं विघ्नहि येणार नाहीं. माझा यज्ञ अर्धवट पडून रहाणें शक्य नाहीं, मग पाऊस पडो व न पडो. आतां माझ्या प्रार्थनेप्रमाणें न करण्याचा विचार इन्द्र जर जाणून बुजून करील, तर मी स्वतःच इन्द्र होईन व प्रजांचें रक्षण करीन. अहो, जो ज्या आहारासाठीं निर्माण झाला आहे, तो त्यावरच जगेल अशी व्यवस्था मी करीन; इतकेंच नव्हे, तर आणखीही इच्छेस येतील त्या विशिष्ट गोष्टी मी करीन. आजच पाहिजे तर सोनें किंवा ज्या इतर वस्तु पाहिजे असतील त्या मी येथें घेऊन येतों. तिन्ही लोकांत कोठेंहि जें असेल, तें येथें येईल असें मी करतों पहा. स्वर्गांतील अप्सरा, गंधर्व, किन्नर, विश्वावसु गंधर्व इत्यादि सर्वांना माझ्या यज्ञाप्रीत्यर्थ येथें घेऊन येतों, उत्तर कुरुदेशांत जें द्रव्य आहे तें सारें येथें आणितों; स्वर्ग, स्वर्गांतील सारे देवादिक, स्वतः धर्महि येथें येईल असें मी करतों.'

अगस्त्यमुनीनें असें म्हणतांच त्याच्या तपःप्रभावानें त्याप्रमाणें सर्व घडून आलें. हें त्याचें तपोबल पाहून आनंदित झालेले ऋषि आश्चर्यचकित होऊन त्याला म्हणाले, "मुने, तुझ्या बोलण्यानेंच आम्ही संतुष्ट झालों आहों, आतां तूं तपाचा व्यर्थ व्यय करूं नये अशी आमची इच्छा आहे. आम्ही तुझ्या यज्ञावर संतुष्ट असून परिस्थितीच्या मानानें जें मिळेल तेवढेंच आम्हाला पुरे. यज्ञ, दीक्षा, होम आणि इतरहि जें कांहीं आम्ही पाहिजे म्हणून म्हणतों तें सर्व न्यायानें मिळेल तेव्हढेंच आम्हांला हवें. आम्ही न्यायानें मिळालेल्या आहारानें संतुष्ट राहून आपआपल्या कामांत गढून जाऊं. आम्हीं ब्रह्मचर्याश्रमांत वेदाभ्यास न्यायानेंच केला व गृहस्थाश्रमानंतर वानप्रस्थ झालों तेहि न्याय्यमार्गानेंच झालों. आम्हीं तपश्चरण करतों तेंहि धर्मानें दाखविलेल्या विधीनेंच करतों. मुने, तुझी हिंसापराङ्मुख बुद्धि अगदी इष्ट अशींच असून तूं यज्ञांत नित्य अहिंसाच प्रतिपादीत आला आहेस. यास्तव आम्ही तुजवर संतुष्ट होऊन यज्ञ समाप्त झाल्यावर तूं जा म्हणशील तेव्हांच येथून जाऊं.'

राजा, ऋषींनीं अगस्त्याला असें म्हटलें, तोंच त्याचें तें तपोबल पाहून इन्द्रानें वर्षाव करण्यास आरंभ केला आणि तो यज्ञ पुरा होईपर्यंत तो तसाच वर्षाव करीत राहिला. पाऊस अगदीं हवातसा पडत राहिल्यामुळें इंद्राच्या त्या कृतीनें अगस्त्याला समाधान झालें. मग यज्ञ समाप्त झाल्यावर त्यानें त्या मुनिश्रेष्ठांना बहुमान देऊन मोठ्या आनंदानें घरीं जावयाची अनुज्ञा दिली.

(२) **जनमेजय**—मुने, युधिष्ठिराच्या यज्ञांत सुवर्णमय मस्तकाचा जो मुंगुस आला आणि मनुष्यवाणीनें बोलला, तो खरोखर कोण होता तें मला सांगावें.

वैशंपायन—राजा, ही गोष्ट तूं पूर्वीं विचारिली नाहींस आणि मीहि सांगावयास विसरलों. तो मुंगुस कोण होता व मनुष्यवाणी त्याला कां होती तें सांगतों. एकदां असें झालें कीं जमदग्नि मुनीनें श्राद्ध करण्याचा संकल्प सोडला असतां त्याची होमधेनु त्यापाशीं आली आणि त्यानें तिचें दूध काढलें. तें दूध त्यानें एका नव्या शुद्ध व भक्कम भांड्यांत भरून ठेविलें. पण त्या भांड्यांत धर्म क्रोधाचें रूप घेऊन शिरला व अप्रिय गोष्ट केल्यास जमदग्नि काय करतो, याची परीक्षा पहावी म्हणून त्यानें तें दूध बलात्कारानें पिऊन टाकिलें. तेव्हां त्याचें वास्तविक स्वरूप लक्षांत आल्यामुळें जमदग्नि त्यावर मुळींच रागवला नाहीं. तेव्हां त्या क्रोधरूपी धर्मानें ब्राह्मणाचें रूप घेतलें आणि तो जमदग्नीला म्हणाला, 'हे भृगुश्रेष्ठा, असा लोकप्रवाद आहे कीं भृगुकुलोत्पन्न पुरुष फार क्रोधिष्ठ असतात; पण तूं शांतीनें मला जिंकिलेंस; यास्तव तो प्रवाद मिथ्याच असला पाहिजे. हे महात्म्या जमदग्ने, तूं क्षमाशील असल्यामुळें मी आज तुझा दास झालों आहें व तूं सांगशील तें करण्यास सिद्ध आहें. तुझ्या तपोबलाची मला भीति वाटते, तरी मजवर प्रसन्न हो.'

क्रोधाचें भाषण ऐकून जमदग्नि म्हणाला, 'हे क्रोधा, तुझें साक्षात् दर्शन मला झालें. आतां तूं निश्चिंत होऊन जा. तूं माझा कांहींच अपराध केलेला नसून माझा तुजवर मुळींच राग नाहीं. ज्यांना उद्देशून हें दूध मीं ठेविलें होतें त्या थोर मनाच्या पितरांकडे जाऊन तूं त्यांची समजूत घाल म्हणजे झालें.' जमदग्नीनें असें सांगितलें असतां क्रोधाला भीति वाटली व तो तेथेंच अन्तर्धान पावला. पण पितरांचा त्याच्यावर कोप झाल्यामुळें त्याला मुंगुसाची योनि मिळाली. तेव्हां तो पितरांकडे जाऊन 'माझ्या शापाचा शेवट होवो' अशी

त्यांची विनवणी करूं लागला. पितरांनीं त्याला सांगितलें कीं, 'तूं जेव्हां धर्मराजाच्या यज्ञाला नांवें ठेविशील, तेव्हां तूं शाप संपून मुक्त होशील.' त्यांनीं असें म्हटल्यानंतर तो मुंगुसस्वरूपी क्रोध जेथें यज्ञ होतील त्याठिकाणीं जाऊन त्यांना नांवें ठेवीत फिरूं लागला व त्याप्रमाणें तो युधिष्ठिराच्या यज्ञांत आला. तेथें त्यानें धर्मराजावर आक्षेप घेऊन 'मापटेंभर सातूंच्या दानाची तुझ्या यज्ञाला बरोबरी करतां येणार नाहीं' असें म्हटलें. तेणें करून तो शापमुक्त झाला. कारण युधिष्ठिर हा धर्मराजच होता. राजा, याप्रमाणें महात्म्या युधिष्ठिराच्या त्या यज्ञांत चमत्कार होऊन सर्वजण पहात असतां तो मुंगुस तेथेंच अन्तर्धान पावला. १४. २. ९२.

आश्वमेधिकपर्व समाप्त.